Universiteit Leiden
The Netherlands

De kracht van Afrika: Deel 1 kroniek van een contiment in beweging

Ruyssenaars, Jan

Citation
Ruyssenaars, J. (2024). *De kracht van Afrika: Deel 1 kroniek van een contiment in beweging*. Leiden: African Studies Centre Leiden (ASCL). Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4175432

Version:	Publisher's Version
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4175432

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De kracht van Afrika

Kroniek van een continent in beweging

Jan Ruyssenaars

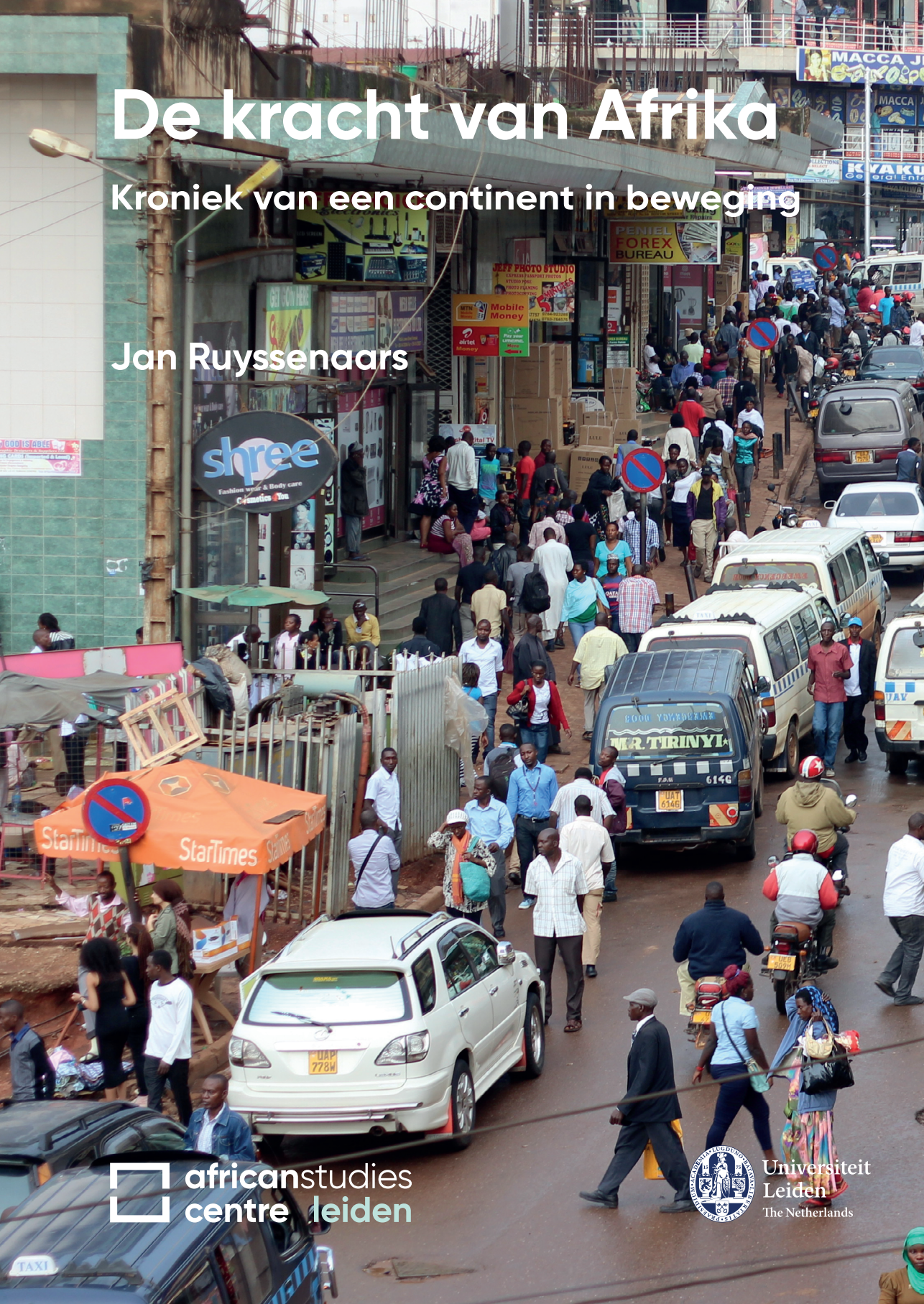

africanstudies
centre leiden

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De kracht van Afrika

De kracht van Afrika

Kroniek van een continent in beweging

Jan Ruyssenaars

De kracht van Afrika: kroniek van een continent in beweging, deel 1

Occasional Publication 50

Gepubliceerd door:
Afrika-Studiecentrum Leiden
Postbus 9515
2300 RA Leiden
asc@asc.leidenuniv.nl
www.ascleiden.nl

Ontwerp omslag: Gijsbert Raadgever | Akimoto
Omslagfoto: Busy life in downtown Kampala, Uganda. Sarine Arslanian
Ontwerp binnenwerk: Sjoukje Rienks, Amsterdam
Kaart: ©Shutterstock, bewerking Sjoukje Rienks

Gedrukt door Ipskamp Printing, Enschede

ISBN 978-90-5448-199-7

© Jan Ruyssenaars, 2024

Inhoudsopgave

Inleiding en verantwoording 11

De kracht van Afrika: kroniek van een continent in beweging – website 18

DEEL I
De geschiedenis van Afrika in vogelvlucht 21

1 Geschiedenis van het prekoloniale Afrika 23

1.1 Slavernij als hoofdthema uit de prekoloniale periode 27

2 Van de prelude van de kolonisatie tot en met de feitelijke koloniale opdeling van Afrika 35

2.1 Inleiding 35
2.1 De Berlijnse Conferentie: stappen naar de koloniale opdeling van Afrika 38

3 De koloniale ervaring en de koloniale erfenis: een 'oneerlijke start' voor het moderne Afrika 47

3.1 Afrika en de wereldoorlogen 59
3.2 Na de Wereldoorlogen de 'Koude Oorlog' 59

4 Afrikaanse landen worden onafhankelijk 61

4.1 De onafhankelijkheid kwam onder verschillende voorwaarden en omstandigheden 66

5 Van de eerste jaren van vrijheid tot het einde van de Koude Oorlog 71

5.1 Resterende koloniale afspraken en de Koude Oorlog in Afrika 78
5.2 De internationale context van de onafhankelijkheid tot het einde van de jaren tachtig 79

5.3 Schulden en structurele aanpassingen: het IMF, de Wereldbank en Afrika 83
5.4 De Koude Oorlog (1945-1989) speelde zich tijdens de hier behandelde jaren wereldwijd af 88
5.5 'Wie migranten zaait zal geld oogsten' 90
5.6 Culturele invloeden werden belangrijker 92

6 Afrika in een sneller globaliserende context van 1990 tot 2015 95

6.1 Recapitulatie van de stand van zaken rond 1990 95

7 De Strijd om de Politieke Macht 99

7.1 Meerpartijensystemen en democratie 101
7.2 Kwetsbare, falende en gefaalde staten: Afrika en de wereld 109
7.3 Burgeroorlogen en gewapende conflicten 111
7.4 Terrorisme en andere vormen van gewelddadige criminaliteit 114

8 Economische en Maatschappelijke Ontwikkeling 117

8.1 De structurele aanpassingen 117
8.2 Hoe reëel is de groei van de Afrikaanse economieën? 119
8.3 China en de economie van Afrika 120
8.4 Het wereldvoedselvraagstuk en het Afrikaanse voedselprobleem 122
8.5 Bevolkingsgroei en bevolkingsdichtheid: de Neo-Malthusiaanse Zwarte Piet 123
8.6 Migranten en vluchtelingen 124

9 Burgers, staat en cultuur 127

9.1 Bestuurlijke decentralisatie en devolutie 127
9.2 De groei van het 'maatschappelijke middenveld' 128
9.3 Het dictatoriale patriarchaat onder druk 130
9.4 Onvrede en fundamentalisme 131
9.5 Investeren in menselijk kapitaal 131

10 Afrika en de wereld 135

10.1 NEPAD en de 'Afrikaanse renaissance' 135
10.2 Een recapitulatie van de hoofdmomenten 138

DEEL II
Een toekomst voor Afrika? 141

Inleiding 143

11 Economie en ontwikkeling 149

11.1 Economische situatie: hoe het was, hoe het kan worden 149
11.2 Sociale ongelijkheid 153
11.3 Basisbehoeften en -voorzieningen 154
11.4 Schulden en aanpassingen 157
11.5 Belastingen, begrotingen en financiën 158
11.6 Investeerders en investeringen 158
11.7 Integrale duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding 160
11.8 Onderwijs, kaders en werkgelegenheid 161
11.9 Infrastructuur, energie en vernieuwing 164
11.10 Klimaat, natuur en milieu 165
11.11 In Afrika hoeft geen honger te heersen 167
11.12 Landbouwbeleid en voedselzelfstandigheid 168

12 Macht en politiek 173

12.1 Met goed bestuur meer welvaart en welzijn 173
12.2 Staatshoofden en regeringen die het volk dienen 174
12.3 Over eigenschappen van Afrikaanse leiders 175
12.4 Macht is er om te delen 176
12.5 Bestuurlijke stabiliteit en continuïteit 176
12.6 Het politieke systeem openstellen voor nieuwe deelnemers 177
12.7 Veiligheid, stabiliteit, continuïteit en de sterke arm van de staat 178
12.8 Vertrouwen ontwikkelen tussen volk en regering 180
12.9 Werken aan scheiding van de machten 181
12.10 Speciale aandacht voor complexe en ‘onmogelijke’ naties 182
12.11 Werken aan gemeenschapszin en het gemeenschappelijk gezamenlijke goed 182
12.12 Politieke partijen en verkiezingen 183
12.13 Het belang van moraliteit en ethiek 184
12.14 Mensenrechten en democratie 185
12.15 Het voorkomen en bestrijden van fraude en corruptie 185

13 Post-conflict wederopbouw en beleid 187

13.1 Het verdriet en de schade van oorlogen 187
13.2 Misdaden tegen de menselijkheid, straffen en straffeloosheid 188
13.3 Oorlogen, terrorisme en georganiseerd geweld 189
13.4 Programma's voor nationaal herstel met wederopbouw en verzoening 190

14 Demografie: de bevolking en de steden 197

14.1 Bevolkingsgroei en bevolkingsdichtheid 197
14.2 Migratie, migranten en vluchtelingen 198
14.3 Groeiende grote steden 200
14.4 Volksbuurten, slums, townships 201

15 Burgers, cultuur en overheid 203

15.1 Cultuur 203
15.2 Rijken en armen: de elites, de moderne sector en de anderen 204
15.3 Criminaliteit en onveiligheid 205
15.4 Nationale eenheid en samenhang 205
15.5 Minderheden en meerderheden 206
15.6 De civiele samenleving: vakbonden, politieke partijen, media, volksbewegingen, NGO's 207
15.7 Genderbeleid en -praktijk 208

16 Buurlanden en de Afrikaanse regio 211

17 Internationale betrekkingen: Afrika en de Wereld 215

17.1 Handel, economie en schulden 216
17.2 Vredeswerk 220

Lijst van geraadpleegde literatuur 225

Register 241

MAGREB
SAHEL-REGIO
EGYPTE EN DE
RUIMERE HOORN
VAN AFRIKA
WEST-AFRIKA
CENTRAAL-AFRIKA
OOST-AFRIKA
ZUIDELIJKE DOORSTEEK
AFRIKAANSE EILANDSTATEN
ZUIDELIJK AFRIKA

Inleiding en verantwoording

Met dit boek wil ik mijn lezers helpen om Afrikaanse ontwikkelingen beter te leren kennen en begrijpen. Door wijd verspreide informatie op deze manier bij elkaar te zetten, hoop ik nieuwe en betere inzichten te bieden in de ervaringen en ontwikkeling van het continent, de regio's en de landen met de daarin levende en werkende mensen. Zelfs veel van mijn Afrikaanse gesprekspartners in de bijna vijftig achterliggende jaren wisten weinig over de geschiedenis van Afrikaanse landen en volken. Mede daarom deze inspanning.

Kennen is begrijpen en gaat dus verder dan catalogiserende, anekdotische weergave van feiten. Ik wil de beeldvorming en vooroordelen over Afrika zoals wij die dagelijks tegenkomen, helpen bijstellen in een positieve, realistische richting. Ik stel daarbij misleidingen, misvattingen en ontkenningen ter discussie rond zaken als statisch en geschiedenisloos Afrika, slavernij, kolonialisme, oorzaken van armoede en onderontwikkeling, het voedselprobleem, het bevolkingsprobleem van Afrika, het denken in termen van gefixeerde 'stammen', de creatie van 'onmogelijke staten', het zogenaamd 'falen' van Afrikaanse staten, de abjecte rol van de internationale wapenhandel en het militair industriële complex, het dogma van de internationale vrijhandel, de structurele aanpassingsprogramma's in Afrika, en nog veel meer.

Ik wil het denken en het debat delen en voeden over nieuwe richtingen voor de ontwikkeling van Afrika en eraan bijdragen dat Afrikanen samen met elkaar, met anderen, aan de toekomst van hun continent kunnen werken vanuit meer inzicht in en begrip van gedeelde ervaringen, de vreugde en de goede zaken, de onvermijdelijke fouten en vergissingen, en de misdaden die werden gepleegd, zoals overal in de wereld in alle tijden. Ook wil ik eraan bijdragen dat mensen buiten Afrika die zich met het continent en de mensen ervan bezighouden, beter weten en begrijpen waarmee zij bezig zijn. En dat zij nieuwsgieriger worden, meer willen weten. Zo wil ik bevorderen dat wetenschappers in Afrika en elders geprikkeld worden om meer, ook toekomstgericht, onderzoek in en over Afrika te doen. Een betere toekomst voor Afrika in termen van economische, politieke en menselijke ontwikkeling is niet alleen wenselijk en nodig, maar ook mogelijk. Met veel goede wil, inspanning en overwinning van obstakels kan het er echt van komen.

In dit boek beschrijf en analyseer ik wat uit geraadpleegde bronnen, correspondenties en ervaringen de belangrijkste, meest veelzeggende politieke, economi-

sche en maatschappelijke ontwikkelingen en bevindingen met betrekking tot Afrika door de tijden heen waren. Ik vertel wat er in en met het continent gebeurde vanaf de vroegst bekende tijden tot vandaag (nu al gisteren).[1] Wie waarom welke keuzen maakten, waartoe die leidden en hoe dat op verschillende momenten in de tijd verschillend geïnterpreteerd en begrepen werd. Ik kijk naar ontwikkelingen over langere termijn en koppel naar beste vermogen het perspectief van de Afrikaanse mens aan wat er regionaal en globaal gebeurde en weer terug. Met veel anderen denk ik na over de toekomst van Afrika, over wat nodig en mogelijk is om te werken aan de best mogelijke perspectieven voor dit rijke, mooie, krachtige, teveel misbruikte continent.

Ik bied een geactualiseerd overzicht, een dieper gaande kennismaking met Afrika via een kroniek van landen en regio's, van mensen en hun samenlevingen. De aandacht gaat daarbij vooral naar de politieke strijd om de macht, naar economie en ontwikkeling, met daartussendoor de verhoudingen tussen staat en samenleving, en verhoudingen en invloeden tussen Afrikaanse landen onderling, de regio's en de rest van de wereld. Het gaat om politieke, economische, sociale en culturele gebeurtenissen, hun samenhang, hun historische ontwikkeling en betekenis voor en impact op het dagelijks leven van de mensen in Afrika.

Daar zit de aanname onder dat het onmogelijk en onverantwoord is om een mening te hebben over gebeurtenissen in en rond Afrika zonder voldoende kennis van de dynamische geschiedenis, de globale context en de sociale en culturele specificiteit en diversiteit van Afrika en Afrikaanse mensen. Daarom heb ik moeite met boeken die zich beperken tot *Afrika Bezuiden de Sahara*, *Afrika sinds de Onafhankelijkheid*, *Afrika na het Einde van de Koude Oorlog*, of *Politieke Geschiedenis van Afrika vanaf 1945*. Daarin wordt naar mijn mening bezuinigd op tijd, ruimte en verhaal, waardoor een onmisbaar stuk van de ervaring en dynamiek wordt weggenomen tussen delen en volken van Afrika enerzijds en prekoloniale, koloniale en postkoloniale ervaringen anderzijds.

Mijn analyse en bevindingen over verschillende historische fasen van de ontwikkeling van het continent heb ik in synthese teruggebracht in het algemenere deel I van dit boek, *Afrika in Vogelvlucht*, dat voorafgaat aan de concrete kronieken van de negen Afrikaanse regio's in de delen 2 tot en met 10, als PDF-bestand te vinden op de website. De lezer kan bij het bestuderen van de afzonderlijke regio's dit eerste deel in gedachten houden, met de grote lijnen van gebeurtenissen en bevindingen als referentiekader. De meer gedetailleerde delen per regio beschrijven en analyseren concreter de politieke, economische en sociale situaties, gebeurte-

1 Ik heb de geschiedenis naar vermogen geactualiseerd tot eind december 2018.

nissen en ontwikkelingen uit landen en regio's. Die heb ik uitgewerkt langs historische lijnen: de prekoloniale geschiedenis, de koloniale ervaring, de eerste fase van onafhankelijkheid en de moderne periode vanaf de kentering van de Koude Oorlog rond 1990 tot en met het jaar 2017. Ik behandel in mijn boek successievelijk als regio's: De Maghreb, Egypte en de Ruimere Hoorn, de Sahel, West-Afrika, Oost-Afrika, Centraal Afrika, de Landen van de Zuidelijke Doorsteek, Zuidelijk Afrika, en de Afrikaanse Eilandstaten in de Indische Oceaan.

In deel II van dit boek *Een toekomst voor Afrika?* behandel ik keuzemogelijkheden als scenario's voor de toekomst van Afrika. Het gaat om vragen als: wat zijn voorwaarden en kansen voor een betere toekomst voor Afrika en de Afrikanen, binnen de grotere wereld waarin andere Afrikanen en spelers uit Azië, Amerika, Australië en Europa ook hun rollen spelen? Wat voor beleidsbeslissingen, welke mechanismen, ontwikkelingen, concrete stappen zijn gewenst en mogelijk? Welke weerstanden en obstakels moeten worden overwonnen?

In de bijna vijftig jaren na mijn eerste onderzoeksstage in Tanzania in 1970 bezocht ik de meeste Afrikaanse landen regelmatig en intensief. In die jaren verzamelde ik grote hoeveelheden tijdschriften, boeken en artikelen. Ik onderhield relaties met mensen in alle hoeken van het continent. Door mijn ervaringen in die jaren met ontwikkelingssamenwerking, noodhulp, mensenrechten en conflictbemiddeling ontwikkelde zich ook mijn visie op het menszijn, de wereld en de dingen zoals die gebeuren. Zo komt het dat ik in mijn boek het principe van de eenheid en ondeelbaarheid van de mensheid en de gelijkwaardigheid van alle mensen voor ogen blijf houden. *Kila mtu ndiyo binadamu* zegt men in het kiSwahili. 'Elk mens is (waarlijk) een kind van Adam'. In Noord-Oeganda zeggen de Acholi's met andere woorden hetzelfde: *Boona ba-ana*, 'Alle kinderen zijn gelijk'. Het is een breed gedeelde opvatting in heel Afrika, die tegelijk twijfel uitdrukt: het is zo, het zou zo moeten zijn, maar het gaat niet vanzelf en vaak lijkt het er zelfs niet op. Op die manier is het tegelijk een dogma, een wens die vertrouwen uitdrukt, een opdracht en een uitdaging.

Er bestaat een historisch bepaald idee van 'Afrikaniteit' en 'Afrikanisme'. Toch kent Afrika een grote diversiteit aan onderling sterk verschillende culturen en volkeren. Net zoals, maar dan nog meer, Europeanen onderling. Tegelijk zijn zij en wij allemaal lid van die ene grote familie die 'mensheid' heet. Afrikanen zijn, net als alle anderen, op de allereerste plaats gewone mensen. Met meestal, zoals ook wij in hún ogen, andere, van tijd tot tijd veranderende, meer of minder merkwaardige waarden, opvattingen, gewoonten en gebruiken. Die zijn ook tussen Afrikanen onderling en in hun verhouding tot de rest van de wereld veelzijdig, rijk en interessant. Daarin zitten ook verschillen in fundamentele waarden en

opvattingen die dieper wortelen en niet zo gemakkelijk veranderen. Die kunnen wij van elkaar leren kennen, begrijpen en toetsen aan ons begrip van universele waarden.

Essentieel, in de kern, zijn wij één, in verschijning en gedrag zijn wij divers en verscheiden. Dat is de centrale as. Het duurde verrassend lang voordat dit inzicht in de westerse cultuur doordrong, en zelfs nu omarmt nog lang niet iedereen het. Racistische sentimenten bestaan nog wijd verbreid 'als primitief bezinksel uit vroegere tijden' en als uiting van de 'blijvende angst voor het andere' om met de schrijvers-onderzoekers Basil Davidson[2] en Ryszard Kapuscinsky[3] te spreken.

In mijn benadering staat het algemene menselijke streven naar realisering van universele mensenrechten centraal. Dat betekent dat ieder mens waar ook ter wereld inherent streeft naar en recht moet hebben op leven en overleven, leven in waardigheid, en voldoende kwaliteit van leven. Het is de taak van overheden, burgersamenlevingen en ondernemingen om die rechten in goede samenwerking met elkaar waar te maken. Het gaat daarbij om onderling samenhangende politieke en burgerrechten, sociale en economische rechten, culturele en identiteitsrechten. Door dat alles heen spelen altijd aanwezige dimensies van 'gender' (over de verhouding tussen de seksen), 'milieu' (over de zorg voor de natuurlijke leefomgeving, de biodiversiteit en het klimaat), en het principe van 'inclusiviteit' (over het recht om anders te zijn in taal, cultuur, gedrag, geloof, meningsuiting, gedrag en seksuele geaardheid en er toch bij te horen zonder gediscrimineerd of buitengesloten te worden). Veel rechten kunnen worden afgedwongen door goede wetgeving, naleving en handhaving; andere blijven meer in de sfeer van permanente actieve bevordering en bescherming door mensen en hun organisaties, en dus van alledaagse politiek, van versterking van de samenleving, en van menselijke beschaving.

Mensenrechten zijn fundamenteel, en schendingen ervan wegen, waar ook ter wereld, even zwaar, ongeacht het beleid van bestaande regimes of lokale culturele opvattingen. Dat hebben nagenoeg alle landen afgesproken in internationale ver-

---

2 Basil Davidson was in de jaren '60 een van de eerste Engelse onderzoekers die brak met de Britse koloniale antropologische traditie met betrekking tot Afrika die hij eurocentrisch, statisch en racistisch noemde. Hij werkte aan herwaardering van begrip en inhoud van 'Afrikaanse Beschaving'. Hij probeerde vooral te begrijpen en te laten begrijpen.

3 Ryszard Kapuscinsky, *Ebbenhout* (2000). Dit is een neerslag in boeiende verhalen van veertig jaren bezoeken aan Afrika sinds 1958. Oorspronkelijke titel *Heban*, Citelnek, Warschau 1998. Zijn oudere boeken over Ethiopië en Angola zijn juweeltjes. Zijn latere boek *De Ander* is een meer filosofische beschouwing op de ander zoals hij die in zijn reizen heeft meegemaakt; in de sfeer van de *Oriëntalisten*, maar wel heel eigen.

dragen en regelmatig formeel herbevestigd. Het is de globale norm die in principe door overheden aan hun burgers wordt opgelegd middels grondwetten en nationale wetgeving. Maar de internalisering ervan, het zich eigen maken en de handhaving, blijven moeilijk voor overheden, samenlevingen en individuen. Cultuurrelativisten zeggen: 'Ja, maar je moet wél de cultuur van de mensen waarderen, en culturen verschillen nu eenmaal.' Op zich klopt dat. Een ander argument in het debat rond cultuurrelativisme zegt dat 'universele mensenrechten uitvindingen waren van het destijds nog koloniserende Westen, dus maken zij deel uit van het neokoloniale beheersingscomplex, en kunnen zij daarom niet opgaan voor andere culturen.' Met daarbij de boodschap dat ook het Westen er dubbelzinnig en inconsequent mee omgaat, wat ook een correcte waarneming is.

Maar met zulke redeneringen begeeft men zich volgens mij toch op een ongewenst hellend vlak. Mag je een Afrikaan martelen 'omdat een Afrikaan beter tegen pijn kan, het daar nu eenmaal gebruikelijk is, het leven in Afrika anders wordt gewaardeerd en men daar anders aankijkt tegen lijden en dood'? Is besnijdenis een 'waardevol en te verdedigen cultureel goed' of 'een vorm van onder dwang gepleegde verminking van lichaamsdelen'? In mensenrechtentermen gaat het in beide gevallen over het universele recht van onschendbaarheid en integriteit van het lichaam van elk mens, zonder uitzondering. Daar zijn internationale en nationale wetten tegen marteling en verminking uit voortgekomen. Toch blijft de vraag rondzingen of het leven van een Afrikaan eigenlijk toch minder waard is dan dat van een Europeaan, een Latino, een Aziaat of een Arabier. Rond dit soort vragen vindt in theorie en praktijk nog steeds letterlijk een strijd tussen culturen plaats.

Mensen, waar ook ter wereld, zijn niet alleen bezig met hun recht op leven en overleven, op een aanvaardbare kwaliteit van leven, en op menselijke waardigheid met geluk en harmonie, maar zij worstelen ook met hun 'existentiële behoeften' en hun 'besef van de tijdelijkheid en relativiteit' van het leven, van de onvermijdelijke sterfelijkheid en de onbekendheid met mogelijk leven voorafgaand aan en volgend op dit leven. Mensen leven daarom hun dagelijks leven begeleid door voorouders, geesten en goden, door angsten en onzekerheden, door groeiende en gedeelde kennis en inzichten, door kansen en mogelijkheden, en door de onvermijdelijkheid, de wil van god of goden, de willekeur, het lot, het fatum, en de fitna, de chaos.

En wij mensen moeten het ook nog doen met het door André Malraux[4] zo goed verwoorde 'menselijk tekort': mensen worden geboren, leven en sterven per definitie als onvolmaakte wezens die onvolmaakte dingen doen. De utopie en de perfectie worden nooit bereikt. Culturen, instituties en samenlevingen zijn per definitie onvolmaakt en ontoereikend, geloof en wetenschap bieden altijd onvoldoende duiding en zekerheid; mensen zullen keuzen blijven maken vanuit inherente onzekerheden en beperkingen. Tegelijk blijven wij dromen over en streven naar die utopie, die ultieme volmaaktheid, maar als wij die trachten te realiseren ontaardt dat maar al te vaak weer in totalitaire tirannie. Het zal dus altijd behelpen blijven.

Dat behelpen doen wij mensen met onze instituties, regelingen, afspraken, dus met de organisatie en inrichting van onze samenlevingen. Om de mens daarin bij te staan ontstonden gedragsregels van families, clans, gemeenschappen, godsdiensten en overheden. De onvolmaakte mens schept zich per definitie een onvolmaakte wereld, maar probeert via zijn cultuur te werken aan een meer beschaafde, betere samenleving waarin herkende en erkende zwakten in onderlinge solidariteit worden gecompenseerd. Dat is een cumulatief leerproces van vallen en opstaan. Tussen de norm (het ideaal) en de zwakte (de beperktheid) wankelt de mens met zijn beschikbare kennis, aanleg, talenten, middelen, methoden en mogelijkheden verder door de tijd. Veel passages in mijn boek geven deze menselijke en institutionele onbeholpenheid weer. De uitdaging is wat daarvan geleerd wordt en hoe daar beter mee kan worden omgegaan. Mijn laatste hoofdstuk gaat daar verder op in.

Vertrouwen en inzicht dat Afrikanen en Afrika, ondanks de moeilijke fasen die het continent en haar mensen doormaakten, op termijn een betere toekomst kunnen hebben, zijn nodig. Het zit er in potentie in, en zal er met genoeg goede wil en inspanning ook uit komen. Het gaat dan om goede wil en inspanning op de terreinen van politiek, bestuur, samenleving, recht, economie, handel, onderwijs, wetenschap en technologie. Met noodzakelijk daarbij het door regeringen en bedrijfsleven kiezen voor het beschermen van en luisteren naar de burgers, het naleven van mensenrechten, respecteren van humanitaire wetten en bevor-

4 De Franse schrijver en filosoof André Malraux (1901-1976) hielp ons door dit begrip van het menselijk tekort of de menselijke beperktheid in zijn romans uit te werken. In *La Condition Humaine* (1933) stelde hij dat er 60 jaar nodig zou zijn om een mens te vormen en te maken, waarna hij nog slechts bestemd is om te sterven. Volmaaktheid bestaat niet, zegt hij, en wij moeten met onze beperkingen leven. Wij mogen het volmaakte niet eisen van onszelf, noch van anderen. Maar wij moeten er desondanks elk moment naar streven om zin te geven aan ons bestaan en betere kansen te scheppen voor de ander en voor onszelf. Wij moeten vooral geduld hebben en naar het goede streven.

deren van veiligheid en ontwikkeling voor iedereen. Waar rechten bestaan, zijn ook plichten. Mensen kunnen als actieve burgers van hun samenleving meer georganiseerd hun regeringen ter verantwoording gaan roepen om de relatie tussen staat en burgers in balans te laten komen. Daar is een sterke morele en politieke overtuiging voor nodig, en veel tijd, inspanning en strijd. Maar ook een behulpzamere ruimere omgeving, een wereld, die oprecht helpt om voorwaarden te scheppen voor betere toekomstige ontwikkelingen in Afrika. Kortzichtig ongeduld leidt niet tot die bestemming.

Ik bestudeerde veel boeken uit en over Afrika die al sinds meerdere decennia steeds meer door Afrikaanse auteurs werden geschreven. Daarnaast moest ik voor het schrijven van dit soort kronieken ook andere bronnen raadplegen: eigen ervaringen en rapporten, publicaties, tijdschriften, kranten, verslagen, adviezen, correspondentie met en getuigenissen van vriendinnen en vrienden in de netwerken en analyses van organisaties en instellingen waaronder Third World Guide, Human Rights Watch, Transparency International, Jeune Afrique, Africa Confidential, Amnesty International, International Crisis Group, Oxfam International, OxfamNovib, Le Monde, het NRC, De Groene Amsterdammer, de Volkskrant, Dagblad Trouw, Vice Versa, De Morgen, The Economist, Le Monde Diplomatique, Human Development Reports, Reality of Aid Reports, CODESRIA, INADES, AWEPA, AIRADS (het African Institute for Research and Development Studies), ACCORD, de Universiteit van Omdurman, het Afrika Studie Centrum in Leiden, de Society for International Development SID, het The Hague Institute for Social Studies en andere. In de loop van de tijd heb ik ook veel mensen gevraagd om met mij mee te lezen, mee te denken, om terugkoppeling gevraagd. Ik ben hen allemaal uiterst dankbaar voor de steun, het begrip, de correcties, de kritiek, de aanmoedigingen. Dit boek is ons gezamenlijk project, maar desondanks van begin tot einde mijn eigen verantwoordelijkheid.

> ‘Afrika, probleem of oplossing? Hier en daar, af en toe, hoor je spreken over arm Afrika, raadselachtig Afrika, – Afrika, blok aan het been van de mensheid. Zulke kreten die het hardst opklinken als het gaat om de integratie van Afrika in de wereld, roep ik als antwoord toe: ‘Gul Afrika, gemarteld Afrika – en desondanks: Afrika, oplossing voor de mensheid’.[5]

5 Aminata Dramane Traoré, voormalig minister van cultuur in Mali en activiste voor een beter begrip van Afrika. Citaat uit *Wijsheid uit Afrika, 365 dagen* (2009), van Daniëlle & Olivier Fölmi.

De kracht van Afrika: kroniek van een continent in beweging

Website

https://ascleiden.nl/de-kracht-van-afrika

Deel 2
De Maghreb-regio
Marokko, Westelijke Sahara, Algerije, Tunesië en Libië
https://hdl.handle.net/1887/4094282

Deel 3
Egypte en de Ruimere Hoorn van Afrika
Egypte, Soedan, Zuid-Soedan, Ethiopië, Eritrea, Djibouti en Somalië
https://hdl.handle.net/1887/4094384

Deel 4
De Sahelregio
Mauritanië, Senegal, Gambia, Mali, Burkina Faso, Niger en Tsjaad
https://hdl.handle.net/1887/4094388

Deel 5
De regio West-Afrika
Kaapverdië, Guinee-Bissau, Guinee, Sierra Leone, Liberia, Ivoorkust, Ghana, Togo, Benin, Nigeria
https://hdl.handle.net/1887/4094392

Deel 6
De Regio Oost-Afrika
Oeganda, Kenia, Tanzania, Rwanda, Burundi
https://hdl.handle.net/1887/4094396

Deel 7
De regio Centraal Afrika
Kameroen, Equatoriaal-Guinee, Centraal-Afrikaanse Republiek, Republiek Congo en de Democratische Republiek Congo, São Tomé & Principe en Gabon
https://hdl.handle.net/1887/4094400

Deel 8
De landen van de 'Zuidelijke Doorsteek'
Angola, Zambia, Zimbabwe, Malawi, Mozambique
https://hdl.handle.net/1887/4094404

Deel 9
Zuidelijk Afrika
Zuid-Afrika, Lesotho, Swazi, Botswana, Namibië
https://hdl.handle.net/1887/4094408

Deel 10
De Afrikaanse Eilandstaten van de Indische Oceaan
Madagaskar, Comoren, Seychellen en Mauritius
https://hdl.handle.net/1887/4094412

DEEL I

De geschiedenis van Afrika in vogelvlucht

Het beschrijven van een volledige geschiedenis met aan het eind een 'eigentijdse geschiedenis' – de onvoltooide, onverwerkte verleden tijd – is een avontuur dat in een kroniek van een continent wordt aangegaan. Generaties later kan die er anders uitzien, maar voorlopig doen wij het ermee. Want wat wij vandaag niet vastleggen, raakt morgen kwijt in de vergetelheid of wordt ooit door belanghebbenden verdraaid en vervalst.[6]

6 Uiteraard is elke selectie de persoonlijke keuze en verantwoordelijkheid van de schrijver.

1

De geschiedenis van het 'prekoloniale Afrika'

De geschiedenis van Afrika uit tijden voorafgaand aan de Europese kolonisatie wordt de laatste jaren steeds meer gereconstrueerd uit orale verhalen, sagen, mythen en ballades, archeologische vondsten en oude bronnen van vroege kolonisators: Romeinen, Arabieren, Perzen en Phoeniciërs, en reisverslagen van bezoekers, handelaars, slavenjagers, avonturiers en ontdekkers door de eeuwen heen. Sinds de jaren '60 van de vorige eeuw doen veel Afrikaanse onderzoekers zelf aan historisch onderzoek. De UNESCO-reeks: *General History of Africa*, uitgegeven door Heinemann tussen 1986 en 1993, omvat acht dikke delen – bij elkaar 6.500 pagina's. Ruim tweederde van de monografieën in deze reeks werd geschreven door Afrikaanse wetenschappers. Voor die tijd werd de meeste informatie vanuit een andere invalshoek verzameld en geïnterpreteerd door geleerden en instellingen uit koloniserende landen.

In de laatste 50 jaren heeft de kennis van de vroeg-Afrikaanse geschiedenis zich ontwikkeld van een fragmentarisch los aan elkaar hangend verhaal tot een meer samenhangend, intern consistenter wordende geschiedenis; een legpuzzel waarvan steeds meer passende stukjes werden en worden gevonden. Met elkaar leiden die bronnen tot het beeld van een boeiend, altijd dynamisch, krachtig en historisch rijk Afrika. Daardoor kan dit boek inzicht geven in de geschiedenis van de Maghreb en daarbinnen de historische rol van de Berbers – 'Barbaren', eigenlijk een scheldwoord voor de 'Imazighen' – en van de binnengekomen Arabische Bedoeïenenvolken. De oude koninkrijken van West-Afrika worden bezocht. Daarna gaat het over naar de geschiedenis van de volken en rijken in Egypte, Nubië en Soedan om vervolgens door te schuiven naar Ethiopië, Eritrea en Somalië. Aan de hand van Afrikaanse en Arabische historici maakt de lezer kennis met de geschiedenis van de volken in de 'Centrale Rift Vallei', met Tanzania, Kenia en Oeganda. Met hen wordt ook dieper het continent ingegaan, naar Centraal Afrika, Malawi, Zambia en Congo. Met de Portugezen gaat deze reis verder naar Congo, Angola en Mozambique en is er een bezoek aan voorkoloniaal zuidelijk en Zuid-Afrika. Tenslotte is er de oversteek naar Madagaskar en andere Afrikaanse eilandstaten in de Indische Oceaan. Een verhandeling over slavernij en de impact

daarvan op Afrika volgt onvermijdelijk uit het voorgaande. Daarbij beschrijf en analyseer ik de lichtzinnige onderschatting of zelfs ontkenning door journalisten, wetenschappers en beleidsmakers van de effecten van de slavenhandel op Afrikaanse samenlevingen.

Het prekoloniale Afrika bestrijkt de tijd vanaf het ontstaan en de verspreiding van de eerste mensen over het continent tot aan het einde van de vorige eeuw, met als historisch markeringspunt de Conferentie van Berlijn van 1884/85 en de daarop volgende 'definitieve' verdeling van Afrika tussen de koloniserende landen van Europa. In de term 'voorkoloniaal' zit dus duidelijk een Eurocentrische vertekening, want het 'koloniale Afrika' dat aan dit begrip gekoppeld wordt, omvat alleen de korte periode van totale verovering, bezetting, bestuur en uitbuiting van Afrika door Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal, Italië en Duitsland vanaf de 19e eeuw.

In feite vonden invasies en kolonisatie van delen van Afrika in alle tijden plaats. Phoeniciërs, Egyptenaren, Romeinen, Arabieren, Jemenieten, Assyriërs, Perzen, Polynesiërs, Vandalen, Noormannen en laatmiddeleeuwse Europeanen deden het. De verovering en bezetting van Abessinië dat later Ethiopië werd door Amharen, een van oorsprong Semitisch volk uit Jemen, kan een geslaagde kolonisatie genoemd worden. Ook de patronen van overheersing van lokale volken door uit Amerika gekomen ex-slaven in Liberia, Sierra Leone en Gabon pakten uit als vormen van kolonisatie. En de bemensing van Madagaskar met Indonesisch-Polynesische volken kan zo genoemd worden, net als die van Egypte, de Maghreb, de Afrikaanse oostkust, en de eilanden Zanzibar, Kilwa en Pemba door volken van het Arabische schiereiland, Centraal Azië en het oude Europa van de grote volksverhuizingen.

Toch heeft het zin om de term 'koloniaal Afrika' te blijven gebruiken voor die laatste korte golf van intensieve verovering en kolonisatie van Afrika door Europese landen. Immers, déze kolonisatie was totalitair, betrof nagenoeg het hele continent en had voor heel Afrika gevolgen zoals die nog nooit eerder in de geschiedenis van de mensheid waren gezien; gevolgen die bepalend werden voor de toekomst van het continent en haar verhouding tot de rest van de wereld, en omgekeerd. Die gevolgen spelen nog volop door in de 'postkoloniale periode', die in de ogen van veel kritisch denkende Afrikanen en anderen een voortzetting is van de kolonisatie in een andere vorm; als hetzelfde verhaal in een andere verpakking: het 'neokolonialisme'. Uit de beschrijvingen en analyses in dit boek zal blijken dat zij daarmee in grote lijnen het gelijk aan hun kant hebben.

Tot de tijd van de grote Europese ontdekkingsreizen, afgerond met de geslaagde kolonisatie van bijna heel Afrika, was meer dan de helft van het continent voor de buitenwereld grotendeels *terra incognita,* onbekend gebied, een grote witte plek op kaarten, waarvan op gezag van klassieke reizigers als Herodotus werd aangenomen dat er wilde, primitieve, onbeschaafde volkeren zonder cultuur leefden. Want Afrikanen hadden in die waarneming geen boeken en geschriften, geen architectuur, geschiedenis, wetenschap, godsdienst of rationele productiesystemen. In de aanloop naar de koloniale tijd en nog lang daarna namen westerse buitenstaanders als vanzelfsprekend het beeld over dat Afrikanen geen eigen geschiedenis en beschaving hadden. Dat gaf later de koloniale overheden de kolossale en belangrijke opdracht én legitimatie om van dit niets, deze onbekende leegte, dit wilde en primitieve, iets nuttigs en winstgevends voor Europa te maken. De opvatting van statische, primitieve, geschiedenisloze Afrikaanse samenlevingen woekerde lang door in de beeldvorming op het noordelijk halfrond – en zelfs ook bij veel westers opgeleide Afrikanen.

Het historisch overzicht van de prekoloniale periode levert de volgende inzichten op: Afrika is de bakermat, de moeder van de mensheid, van de homo sapiens zoals wij die nu kennen. Die denkende en wetende mens ontstond vele duizenden jaren geleden onder andere in de grote Rift Valley van Centraal-Oost Afrika, mogelijk ook in de Maghreb en in Zuid-Afrika, en waaierde op den duur uit naar andere continenten. Afrika kende een lange, prekoloniale geschiedenis van migratie, vestiging, nieuwe migraties en nieuwe vestiging van volkeren waarover elke dag meer ontdekt wordt. Het continent kende in die lange geschiedenis confrontaties en botsingen tussen die volkeren, die geleid hebben tot vermenging en assimilatie, volledige absorptie en verdwijning van talen en volken. Het 'harmonische, ongedeelde, eensgezinde Afrika' van de auteurs van *Négritude, Afrikaniteit en Panafrikanisme*, heeft nooit bestaan. Zuivere, van elkaar geïsoleerde stammen[7] volgens de koloniale antropologische zienswijze, ook nauwelijks. Meer kennis van de feitelijke geschiedenis helpt om zulke valse mythen en ideologisch geconditioneerde begrippen en aannamen op te ruimen. Hierdoor ontstaat ruimte voor nieuwe, creatieve en dynamische inzichten en mogelijkheden.

Door de eeuwen heen, al vóór de klassieke Oudheid van Europa, kwamen overal in landbouwend en veetelend Afrika grotere en kleinere rijken op, om vaak na eeuwen van bloei weer te verdwijnen. Sommige met een sterk verticale hiërarchische staatsvorm, andere met minder hiërarchische centrale autoriteit. Die rijken bestreden elkaar, en de winnaars gebruikten de overwonnenen als slaven, als offers aan de goden, of verkochten hen aan derde partijen. Vrouwen en kinderen

7 Ik vermijd zoveel mogelijk de koloniale term 'stam' waar 'volk' of 'clan' meer op hun plaats zijn.

van de overwonnen gemeenschappen werden doorgaans opgenomen in de samenleving van de overwinnaars. Deze rijken waren aan elkaar gewaagd zolang hun wapens en strijdmethodes vergelijkbaar waren.

Invasies van vreemde volken vonden door de eeuwen heen plaats, in de Hoorn van Afrika en langs de kusten van de Middellandse Zee, de Atlantische Oceaan, de Indische oceaan en op de eilanden. Met daarmee de komst van islam en christendom, de intensivering van de jacht op goud, ivoor en slaven, en de introductie van geld en vuurwapens in Afrika. Binnenvallende volken brachten nieuwe gewassen, soorten vee, bestuursvormen, technologie en kennis, vechtstijlen en genetisch materiaal naar Afrika. Daarbij hadden de nieuwkomers doorgaans de beste en modernste wapens; de Afrikanen kregen in ruil voor hun waardevolle goederen oude, minder bruikbare wapens. En dus hadden slavenjagers, ontdekkingsreizigers en kolonisators per definitie militair overwicht op de Afrikaanse verdedigers. Het bleek desondanks moeilijk om Afrika te veroveren, want overal was het verzet, ondanks de verschillen, grootschalig en hardnekkig.

De invallers moesten ook nog bestand zijn tegen Afrikaanse ziektes, maar waren dat meestal niet. Zij brachten op hun beurt ook ziektes binnen waar Afrikanen en hun vee weer niet tegen konden. Grote aantallen Europese en Arabische bezoekers, veroveraars, missionarissen en handelaars stierven in Afrika op jonge leeftijd. Mogelijk hebben die ziektes, de woestheid van het klimaat en de landschappen, én de overlevingskracht samen met de kracht en het zelfherstellend vermogen van de Afrikaanse samenlevingen ervoor gezorgd dat Afrika niet ontdaan werd van haar oorspronkelijke bewoners, zoals dat in de Amerika's, Australië en Nieuw-Zeeland wél gebeurde door Europese immigranten met hun wapens, besmettelijke ziektes en alcohol. Veel overlevende indianen, maori's en aborigines vinden wij in die continenten weggestoken in reservaten, of drankzuchtig en werkloos zwervend in steden. In Afrika was het gebruik van alcohol al algemeen vóór de komst van de blanken.

In de hele prekoloniale geschiedenis van Afrika achtte het gros van de bezoekers het niet nodig om Afrika en Afrikanen echt te leren kennen of begrijpen. Het ging er in het algemeen meer om de rijkdommen van Afrika te pakken te krijgen en de Afrikaanse werkkracht te benutten. Daarbij moesten zij 'De Afrikaan' miskennen, lelijk en dom vinden, want die moest straks het zware werk doen en misbruikt worden in de Amerika's en op de Antillen, en na de koloniale bezetting en 'pacificatie', binnen Afrika zelf. [8]

8 Dit is een notie van Albert von Haller in *De Nieuwe Wereld van de Afrikaan* (1962).

1.1 Slavernij als hoofdthema uit de prekoloniale periode

Een slaaf is een mens die als bezit van een ander mens wordt gekocht, gebruikt, verkocht of weer weggegeven. Slavernij is het gevangen nemen, gevangen houden, verhandelen en in gevangenschap gedwongen en onbetaald te werk stellen van medemensen: mannen, vrouwen en kinderen, waarvan de eigenaren, omdat zij hun bezit zijn, de vrijheid hebben om er alles mee te doen. Als eigenaren van slaven hun bezit met vriendelijkheid en zorg bejegenden, dan was dat een gunst, een uitzondering. Wie echt nut uit zijn slaven wilde halen, moest ze bij voorkeur niet al te slecht behandelen.

Slavernij is een oeroud gegeven in de geschiedenis van de mensheid. Er zijn overleveringen uit de tijden van de Babylonische ballingschap en de slavernij van de Joden in het Egypte van de farao's waar legioenen slaven de piramides en tempels voor hen bouwden. Veroveraars van gebieden en volken maakten altijd en overal de overwonnenen tot slaaf. Dat deden de Duitse nazi's nog in de Tweede Wereldoorlog met overwonnen Joegoslaven, Fransen, Belgen, Russen, Polen, Nederlanders. In alle werelddelen bestaan ook heden ten dage vormen van slavernij: zwaar onderbetaalde of onbetaalde, onvrijwillige en illegale arbeid voor een eigenaar waar men om uiteenlopende redenen aan vastzit.

In de geschiedenis van Afrika duikt slavernij steeds weer op. De historische betekenis en de effecten ervan op lange termijn verdienen goed te worden ingeschat. De grote schaal van de eeuwenlange slavenhandel en slavernij in Afrika was zonder twijfel bijzonder schadelijk voor de ontwikkeling van het continent en de samenlevingen. Volgens geraadpleegde bronnen was er sprake van massale gedwongen deportatie met bijkomende sterfgevallen van veelal onderschatte omvang. Het ging met verloop van tijd om mogelijk 15 miljoen mensen uit West-Afrika plus 30 miljoen mensen uit de rest van Afrika, met nog eens bijkomend naar schatting meer dan 100 miljoen bij het vangen, vervoeren en verhandelen gedode mensen. Afrika had rond 1960 maar 280 miljoen inwoners. Dat moeten er honderd jaar eerder nog minder zijn geweest. Dan is het ontvoeren of doden van 100 miljoen mensen per definitie iets met een enorme impact, zelfs als dat gespreid was over een groot aantal jaren en regio's. [9]

Slavernij wordt uitgevoerd door een keten van uitvoerders, elk met eigen verantwoordelijkheden en belangen. Het zijn de aanbrengers en bemiddelaars, de slavenvangers, de slavenhandelaren en vervoerders, de slavenwederverkopers en

9 Getallen in deze orde zijn onder andere te vinden in Pope-Hennessy, *Sins of the fathers: The Atlantic slave traders 1441-1807* (1967).

de slavenhouders. Met daarachter investeerders, kopers en gebruikers van door slavenarbeid geproduceerde goederen, de vervoerders, incasseerders en herinvesteerders van de winsten. Voor slaven, ivoor, goud en andere waardevolle producten van Afrika gold de wet van vraag en aanbod. Naarmate het gebruik ervan voor de nieuwe eigenaren winstgevender en productiever was, nam de vraag toe. Ook naarmate de kosten per eenheid door goedkoper massavervoer daalden, nam de vraag toe. En naarmate de kosten van verwerving van de slaven omlaag gingen door het bestaan en functioneren van netwerken met gebruik van moderne vuurwapens tegen minder goed bewapende mensen, namen vraag en aanbod ook toe. Maar bij latere, nieuwere economische en technologische, arbeidsbesparende ontwikkelingen verdween weer de noodzaak om in Europa of de Amerika's te werken met geïmporteerde slaven, waardoor de ratio achter de trans-Atlantische slavenhandel wegviel.

Volgens Albert von Haller in *De Nieuwe Wereld van de Afrikaan* (1962) kreeg de Europese belangstelling voor Afrika pas gestalte toen er in de Nieuwe Wereld een gebrek ontstond aan arbeidskrachten voor de suiker-, tabaks- en katoenplantages. Daarna werd twee eeuwen lang de slavenhandel een bloeiende commercie waarbij grote aantallen Afrikanen als slaven naar de Amerika's werden gesleept. Daardoor raakten hele streken ontvolkt, in het Oosten door Arabieren, en in het Westen door agenten van plantagehouders in Amerika en de Caraïben. Het christelijke Europa heeft zich volgens hem van de aanvang af met ijver toegelegd op de mensenhandel in Afrika, maar verzette zich sinds het begin van de 19e eeuw er al even ijverig tegen en maakte er dan ook een einde aan. Maar Afrika wekte in die eeuw van opkomende industrieën al weer op een andere manier de Europese belangstelling, namelijk als grondstoffengebied. Roland Oliver schreef in zijn *African Experience*, (1991), in hoofdstuk 10: *Masters and Slaves*, dat ten tijde van de slavenhandel de zwarte man de 'nikker zonder mensenrechten' werd, omdat hij geen christen was. Men waardeerde hem om zijn lichaamskracht en uithoudingsvermogen maar wist voor het overige niets van hem. De zwarte slavin bleef hier nog even buiten beschouwing.

In de prekoloniale geschiedenis namen Afrikaanse rijken vanaf de middeleeuwen tot de komst van de Europeanen zelf ook gevangenen van overwonnen volken als eigen slaven of als handelswaar. Van de Europeanen kregen zij wapens in ruil voor slaven, waarmee zij nieuwe oorlogen ontketenden om nog meer slaven te vangen. In 1776 werd aan de Goudkust nog één slaaf geruild tegen één geweer. In 1836 betaalden ronselaars voor de KNIL, het koloniale 'Koninklijk Nederlands Indisch Leger', in Ashanti, Ghana, al zes geweren voor een slaaf. Die ontwikkelingen hadden een enorme invloed op plaatselijke samenlevingen. Zo ontstonden bij veel Noord- en Centraal-Afrikaanse volken op den duur kasten van lager geplaatsten,

slaven en ex-slaven die met lage status werden opgenomen in het volk van de overwinnaars. Overtollige gevangenen werden vermoord, soms opgegeten, of verhandeld; zeker als er aan de kust genoeg vraag was van Europeanen voor werk in de mijnen, steengroeven, plantages en als last- en pakdier op lange expedities. Bij toenemende vraag naar slaven in ruil voor meer wapens ontstond de verleiding en de bereidheid bij Afrikaanse heersers om nieuwe oorlogen te beginnen. Er waren door die corrupte ruil van wapens voor slaven zelfs despoten die eigen onderdanen gingen verkopen. Voor despotische heersers was immers elke onderdaan persoonlijk bezit waarover hij vrijelijk kon beschikken.

Arabieren haalden al vóór de komst van de Europeanen eeuwenlang hun slaven aan de oostkust. Aanvankelijk voor de eigen markten die tot in India en China reikten, later ook om ze door te leveren aan Engelse, Hollandse, Portugese en Franse opkopers. In de 19e eeuw raakten de slavenmarkten van Zanzibar, Kilwa en Pemba overvoerd en hyperactief, zelfs tot lang na de officiële Europese afschaffing van die handel. Tippu Tip, de handelaar-reiziger-slavenhaler Hamid bin Mohammed el Moerjebi van Zanzibar, haalde met zijn zakelijke netwerken van verwanten en collega's systematisch op grote schaal slaven en ivoor uit de binnenlanden. Zij ontmoetten daar volken die verzwakt en uiteengevallen waren als gevolg van slavenjachten en daarmee samenhangende lokale oorlogen en hongersnoden.[10] Arabische expedities die te paard en te kameel slaven vingen en dorpen platbrandden, waren eeuwenlang een terugkerend gegeven in de Soedan- en Sahelgebieden. De opkomst van de islam droeg zonder twijfel bij aan toename van de jacht op en handel in slaven in Noord- en Oost-Afrika. De profeet Mohammed leefde in een cultuur waarin slavernij een normaal element van de samenleving vormde; slaven waren in zijn tijd en in zijn woorden 'onmondig als kinderen'. Volkeren moesten worden veroverd, de mannen door het zwaard sterven, de vrouwen met hun kinderen in de eigen gemeenschappen als lager geplaatsten opgenomen voor arbeid, huishoudelijk werk, seksuele genoegens en kinderproductie voor hun eigenaren.

Het massaal tot slaaf maken van Afrikanen in de jaren vóór de grote Europese kolonisatie en opdeling van het continent had een veel grotere invloed op de daarop volgende toekomst van Afrika dan veel hedendaagse auteurs en politici bereid zijn te erkennen. Dat was invloed op de demografie, de economie, de cultuur, maar ook op het zelfbeeld en zelfrespect van de Afrikanen. Wetenschappelijke bagatellisering van het belang en de impact van de slavernij vond onder anderen

10 Uit *Maisha Ya Hamed Bin Muhammed El Murjebi Yaana Tippu Tip, kwa Maneno yake Mwenyewe* (uitgave 1958).

plaats door de Engelsman Roland Oliver, de Nederlander Piet Emmer en de Amerikaan Charles Mann.

Roland Oliver

Volgens Roland Oliver[11] bestond het merendeel van de trans-Atlantische slavenhandel uit mannen. De vrouwen bleven volgens hem in Afrika achter en kregen als eigendom van lokale overwinnaars evenveel kinderen als zij anders gekregen zouden hebben met hun als slaven afgevoerde mannen. Daardoor zou de 'demografische schade' beperkt zijn gebleven. Maar uit andere bronnen blijkt dat wel degelijk heel veel vrouwen en kinderen uit Afrika werden weggehaald. Zo blijkt uit de brieven en afbeeldingen van Willem Bosman, de *Raad en Opperkoopman op het Kasteel St.George d'Elmina* voor de West-Indische Compagnie aan de kust van Ghana, dat vrouwen en kinderen tegelijk met mannen werden verscheept. Er was bij het beroemde Slavenfort op het eiland Gorée voor de kust van Senegal jarenlang een overslaghaven van Hollanders voor slaven op weg naar de Amerika's, waar uit de registers blijkt dat juist jonge mannen, jonge vrouwen en kinderen in grote hoeveelheden werden afgevoerd en meer opbrachten. Jonge vrouwen, meisjes en kinderen werden ook als slaven aan wal gebracht volgens kapitein Forbes van het Engelse schip de Bonetta, dat rond 1840 schepen van slavensmokkelaars onderschepte die de Britse blokkade doorbraken. Bij het vervoeren van slaven ging het er volgens die bronnen en beschrijvingen vaak beestachtig aan toe.

Piet Emmer

De onderzoeker Piet Emmer[12] vermeldt interessante feitelijke gegevens uit de geschiedenis van de Hollands-Zeeuwse slavenhandel. Maar – zegt hij – midden 19e eeuw verlieten liefst 60 miljoen Europeanen hun oude continent om te emigreren naar andere landen en continenten, vooral Amerika, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika, en dat was niet slecht voor de economische ontwikkelingen in Europa zelf. Dat leidt bij hem tot de suggestie dat de massale slavernij van Afrikanen als vorm van gedwongen arbeidsmigratie per som niet zo'n negatief effect had op de ontwikkeling van Afrika. Slavenhandel vond plaats omdat er goed geld mee verdiend werd, en omdat werken met slaven in de nieuwe gebieden winstgevend was. De slavenhandel liep terug en stopte uiteindelijk toen de rederijen er letterlijk geen brood meer in zagen: de markt was verzadigd, de kosten per eenheid werden te hoog.

---

11 Roland Oliver, *The African Experience* (1991), Chapters *Masters and Slaves* en *Strangers at the Gate*.

12 Piet C. Emmer, *De Nederlandse Slavenhandel, 1500-1850* (2000).

Emmer vergelijkt economisch gedwongen massamigratie van vrije mensen vanuit een relatief dichtbevolkt Europa in de industrialiserende 19e eeuw met de massale onvrijwillige deportatie van gevangen en geketende slaven uit een veel dunner bevolkt agrarisch Afrika in de eeuwen daarvoor, en concludeert, net als Roland Oliver maar op andere gronden, dat het voor Afrika misschien niet eens zo slecht was dat al die mensen daar werden weggehaald. En het gebeurde ook nog eens met medewerking van hun eigen vorsten, dus was het eigenlijk de schuld van de Afrikanen zelf. Het probleem is dat die miljoenen Europese emigranten naar Amerika, Afrika, Australië en Nieuw-Zeeland in de tweede helft van de 19e eeuw weliswaar arm, maar vrij waren. Het leven zowel in Europa als in hun landen van bestemming was hard, maar vergeleken met de oorspronkelijke lokale bevolking in hun land van aankomst waren hun kansen groot. Indianen, khoi-san, aborigines en maori's werden in hun bestemmingsgebieden met de wapenen 'gepacificeerd', ook nog eens grotendeels uitgeroeid, bezweken aan nieuwe ziekten, of kwamen als verliezers in reservaten terecht, zodat het nieuwe land vrij en open beschikbaar kwam voor toe-eigening door gewapende blanke immigranten met hun geweldige arbeidsethos en rechtschapen geloof in hun god, gerechtigheid en zaligheid. Vaak kregen zij er nog gratis slaven of goedkope bedienden als arbeidskrachten bij, terwijl aan de andere kant de slaven uit Afrika echt onvrij waren. Hun identiteit, gemeenschap en cultuur werden hen ontnomen. Zij werden als beesten, 'naakt en op elkaar getast als varkens in het veerschip naar Hasselt', vervoerd, behandeld, verhandeld en volledig afhankelijk in gevangenschap te werk gesteld. Velen werden ziek, bezweken onder zwepen en martelwerktuigen, en crepeerden als honden. Als zij niet goedschiks wilden werken, dan maar kwaadschiks. Hun vrouwen en dochters waren seksuele speeltjes voor het scheepspersoneel, de nieuwe eigenaren, hun zoons en hun vrienden. Hun zelfrespect en eigen waardigheid, basisbehoeften voor elk mens, werden generatie op generatie kapot gemaakt.

Charles A. Mann

Een derde voorbeeld van in zijn uitwerking relativerend geredeneer over slavernij vinden wij in het populaire boek *1491* van de Amerikaan Charles A. Mann, dat hij in 2005 publiceerde. Hij behandelt er de effecten van de introductie van maïs uit Zuid-Amerika op de bevolking van Afrika. Die zouden in Afrika aanzienlijk zijn, omdat daar aan het einde van de 16e eeuw de landbouw door de maïs ingrijpend zou zijn veranderd. Het meldde hoe Alfred Crosby hem vertelde dat waarschijnlijk de bevolking van Afrika enorm is toegenomen door de maïs en andere gewassen van Amerikaanse indianen. 'En die extra mensen maakten de slavenhandel mogelijk. Die andere gewassen van Amerikaanse indianen waren aardnoten en cassave, die beide nu tot het meest gegeten voedsel van Afrika behoren.' Maïs veroverde zo Afrika terwijl Europese ziekten indiaanse gemeenschappen in

Amerika decimeerden. Toen hierdoor in Amerika een tekort aan arbeidskrachten ontstond, richtten de Europeanen hun ogen op Afrika. De rivaliserende samenlevingen op dat continent hielpen bij het afvoeren van miljoenen mensen. De door de maïs veroorzaakte bevolkingsexplosie zorgde er volgens Crosby voor dat de vreselijke slavenhandel door kon gaan zonder dat de bron ervan opdroogde.

De Crosby waarop Mann zich hier lichtgelovig beroept is A.W. Crosby 2003: *The Columbian and Biological Consequences of 1492*. De Afrikanen vingen en verkochten volgens deze geleerde ook hier weer zichzelf. Zij verwekten een heel continent vol nieuwe Afrikanen dankzij de maïs, die echter historisch gezien op schaal pas in de koloniale tijd wijdverbreid raakte, en daardoor was er steeds weer een vol reservoir waaruit slaven getapt konden worden. Dit klinkt interessant, maar het is pure onzin. Portugezen brachten inderdaad vanaf 1515 Amerikaanse maïs naar Afrika. Maar in alle gebieden ten noorden van het Congobekken werd maïs pas aan het eind van de 18e eeuw voor het eerst verbouwd, en daar bleef de verbreiding nog heel lang beperkt. Volgens de onderzoekers Jan Vansina en Elikia M'Bokolo waren er bijna drie eeuwen nodig om de maïs als algemeen gewas in grote delen van Afrika als hoofdvoedsel te laten doordringen.

Zo blijken Oliver, Emmer en Mann elk een eigen rechtvaardiging gevonden te hebben om de slavernij te relativeren, en de rol van het Westen daarbij, plus de gevolgen ervan voor Afrika, kleiner te maken. Zij zijn hierin exemplarisch voor andere wetenschappers, schrijvers en opinievormers. Dit soort gepopulariseerde wetenschap voedt de westerse beeldvorming en het maatschappelijke en politieke denken. Het bagatelliseren van de slavernij door westerse schrijvers en politici, en het weigeren om te denken aan erkenning, formele excuses en compensatie voor de getroffen samenlevingen, zijn uitingen van massale verdringing van niet-gewenste waarheden over reëel gepleegde historische wandaden. Dat vermogen tot verdringing bij westerse belanghebbenden draagt ook bij aan het wantrouwen aan de kant van Afrikanen en zwarte mensen in de diaspora, die zich al op zoveel gebieden geconfronteerd zagen met een dubbele westerse moraal met dubbele maatstaven van vaak humanistisch of religieus gemotiveerde mensen en instituties die zeggen zich in te zetten voor universele menselijke waarden, zoals verankerd in de 'Universele Rechten van de Mens'.

Westerse juristen beroepen zich op het feit dat verantwoordelijkheid voor slavenhandel, zowel individueel als collectief, niet meer op huidige mensen en organisaties te verhalen valt. En, vragen zij zich af, aan welke slachtoffers moet compensatie dan ten goede komen? En moeten straks de zwarte Amerikanen daaraan meebetalen of moeten zij ook een bedrag ontvangen? En omdat Afrikaanse heersers zelf mede verantwoordelijk waren, wordt het nog moeilijker. Moeten hun

nakomelingen meebetalen, of krijgen die juist ondanks alles toch ook… Maar daar gaat het helemaal niet om. Er bestaat een op de geschiedenis gebaseerde gezamenlijke morele en politieke verantwoordelijkheid van een groot aantal rijke landen, bijvoorbeeld in OESO- of G20-verband, en ook van handelshuizen en banken, ten opzichte van Afrikaanse samenlevingen en landen. Zij dragen een gedeelde verantwoordelijkheid voor de ontwrichting van die samenlevingen, de dood van tientallen miljoenen Afrikanen, en de feitelijke ontvoering in cruciale periodes van 45 miljoen jonge sterke mannen, vrouwen en kinderen uit Afrika.

Het erkennen daarvan door rijke landen en instellingen zou een goede eerste stap betekenen. Dan zou gedacht kunnen worden aan een wereldwijd besluit tot een grootscheeps 'Compensatieplan voor Afrika', te financieren door landen en ondernemingen die rijkelijk profiteerden van de handel in slaven, uitgebuite arbeid en goedkope grondstoffen. Het kan dan gaan over een tiental jaren strategische investeringen in echte voorwaarden voor een sterkere Afrikaanse economie, met name infrastructuur, industrialisatie, onderwijs en onderzoek op alle niveaus, regionale markten, voedselverbouw, professionalisering en salariëring van de veiligheidssector en ondersteuning om te komen tot goed, bij de eisen van tijd en omstandigheden behorend bestuur.

Voor de thuismarkt in Europa en Afrika golden andere uitgangssituaties. In Europa vond destijds de overgang plaats van een agrarische naar een industriële samenleving, en door de ongelijke uitruil van waarden (kostbare slaven en grondstoffen tegen spullen van weinig waarde) met Afrika en gekoloniseerde landen in andere werelddelen was het mogelijk om veel kapitaal te accumuleren, en dat productief in te zetten in de nieuwe Europese industrieën, handels- en vervoersmogelijkheden. Tegelijk werd de kolonisatie van Afrika geïntensiveerd, waardoor goedkope arbeid ter plekke en goedkope aanschaf van grondstoffen en voedingsmiddelen voor de groeiende Europese economie gegarandeerd waren. In Europa was daarom een tijdelijke vermindering of stagnatie van de eigen bevolkingsgroei als gevolg van de massale emigratie geen probleem. De machines moesten weliswaar bediend worden, de mijnen ontgonnen, de lopende banden bezet, maar dat werd juist mogelijk met minder mensen.

In Afrika waren de gevolgen van de massale exodus door slavernij wel degelijk funest. Het ging om de sterkste, meest gezonde jonge mannen, vrouwen en kinderen die nodig waren voor het werk op het land, de voedselproductie en de reproductie in kwetsbare ecologische systemen en verzwakte sociale verbanden. Jonge sterke mannen waren bij alle volkeren de krijgers, verdedigers van hun gemeenschap. Uit verslagen weten wij dat voor elke slaaf die naar Amerika ging, bij het vangen of tijdens het transport drie andere Afrikanen omkwamen of gedood

werden. Bij Arabische slavenjachten vielen zelfs gemiddeld vijf doden op één gevangen slaaf. Reizigers uit vorige eeuwen, zowel Europese als Arabische, kwamen door gebieden waar honger, oorlogen en ziektes heersten. Zij meldden dit in hun verslagen en schreven het toe aan de gevolgen van slavenjachten. Tijdens en na onderlinge oorlogen en grootscheepse slavenhandel kwam de voedselzekerheid van getroffen volkeren in gevaar, want er kon gedurende langere tijd niet meer verbouwd of verhandeld worden. Die hongersnoden werden frequenter naarmate de stijgende vraag naar slaven in oost en west die oorlogen en slavenjachten deden toenemen. Het kan dus niet anders dan dat die slavernij zeer negatief heeft uitgewerkt op de kwetsbaar geworden samenlevingen en hun productiewijzen, en tot toename van oorlogen, ziekten en hongerperioden in de getroffen gebieden, en wel in een situatie waarin de bevolkingsdichtheid toch al laag was. Die negatieve effecten werden mede veroorzaakt en in schaal vergroot door de technologische voorsprong van de slavenjagers en slavenhandelaren, die immers beschikten over grote aantallen vuurwapens en in een later stadium ook nieuwe soorten transport- en communicatiemiddelen. Mede hierdoor werd Afrika murw gemaakt voor missie en zending, op de voet gevolgd door handel en bezetting, waar nodig militaire pacificatie, en uiteindelijk volledige kolonisatie.

2

Van de prelude van de kolonisatie tot en met de feitelijke koloniale opdeling van Afrika

2.1 Inleiding

De periode van Europese koloniale expansie en beheersing van Afrika, het feitelijke Europese koloniale imperialisme in Afrika, was van korte duur. Die begon officieel met het Congres van Berlijn van 1878 en de Conferentie van Berlijn van 1884/1885. In de aanloop daar naar toe deden zich ontwikkelingen voor die het vermelden waard zijn onder het hoofdje 'prelude' of 'voorspel'. Zij tonen aan dat de kaarten al geschud waren en veel voorwerk al gedaan was in de ongeveer 70 jaren voordat de grootmachten na de Conferentie van Berlijn de 'Afrikaanse taart' officieel onder elkaar gingen verdelen. De kolonisatie van Afrika begon eigenlijk lang vóór die 'Grote Opdeling van Afrika'. Dan gaat het niet zozeer over de Hollandse kolonie aan de Kaap de Goede Hoop, de Portugese vestigingen in Angola, Mozambique, Guinee-Bissau en Cabo Verde, de Hollandse en Britse vestigingen in de baai van Guinée, of de Arabische bezetting van eilanden en havens aan de Oostkust, maar vooral over het voorbereidende werk voor de verovering en bezetting van het continent door agenten van de imperialistische machten[13] van Europa voorafgaand aan de Conferentie van Berlijn.

Dat dwingt om dieper in te gaan op enkele aspecten van de jaren die vooraf gingen aan die opdeling. Daarom volgen hier illustrerende en verhelderende illustraties van ontwikkelingen in West Afrika en het Sahel-gebied, de rol van missionarissen, ontdekkingsreizigers en wetenschappers in de decennia vóór de feitelijke formele opdeling, over de planning en ontwikkeling van het Suezkanaal, over de strijd om de macht tussen Europa en het Ottomaanse Rijk rond de Maghreb en Libië, Egypte dat tijdelijk door de legers van Napoleon I werd bezet, waar Frank-

13 Ondanks de vaak ideologische beladenheid is 'imperialisme' in de politieke wetenschap een neutrale politiek-historische term die een objectief verschijnsel beschrijft: het in beslag nemen en onder controle brengen van een land door een ander land, compleet met de bewoners en de hulpbronnen.

rijk met de Engelsen concurreerde. Over Somalië en Soedan en de opkomst van de Mahdi en over het private Congolese Rijk van koning Leopold II van België. Dan over de toenemende concurrentie rond zuidelijk Afrika en de pogingen om Afrika van noord tot zuid, van oost tot west door te steken. Het verhaal eindigt met de korte episode van de uiteindelijke opdeling van Afrika en de uitkomsten daarvan na 1885.

Uit die beschrijvingen blijkt dat Afrika al decennia lang murw en klaargemaakt werd vóór de onvermijdelijke koloniale verovering. De zich ontwikkelende nieuwe wereldorde had Afrikaanse grondstoffen en arbeid nodig. Slavernij kon worden afgeschaft omdat die niet meer economisch nuttig was. De nieuwe strijd tégen de slavernij werd tegelijk juist wél als nuttig en opportuun gezien, als nieuwe morele strijd van de Europeanen tegen de Turken en de Arabieren: van het westerse christendom tegen de oosterse islam, want het ooit machtige Ottomaanse Rijk moest definitief worden verslagen. De claim op morele superioriteit van het christendom boven de islam werd een politiek-strategisch wapen en twistpunt tussen de godsdiensten, met slavernij als hypocriet opgevoerde aanleiding. Daarmee wil ik individuele, moreel bewogen 'abolitionisten' geen onrecht doen. Het gaat hier om de systematische politiek-historische betekenis en het gebruik daarvan. Met massale toevoer van wapens en het opvoeren van gewapende excursies in de binnenlanden werden in diverse regio's nieuwe onderlinge oorlogen en hongersnoden ontketend. Met lokale dwangarbeid die in feite ook slavenarbeid was, werd uitgebreid geëxperimenteerd. Lang voor de Conferentie van Berlijn werden al stappen gezet voor de opdeling van Afrika. De Conferentie was daarom geen begin, maar de afsluiting van een fase. Pas na 1885 werd het continent formeel en feitelijk verdeeld en bezet en rond 1914 was dat proces pas echt min of meer afgerond. Maar toen begon de Eerste Wereldoorlog en daarmee groeide de wereldvraag naar rubber en ijzer, fosfaten en soldaten, waardoor alles weer anders werd.

Voor en tot die tijd heerste er in de handel nog een zekere onschuld. De schrijver Amadou Hampãté Bã schreef in *Het Voetspoor van de Vertellers* (1994): 'Vóór de ontdekkingsreizen was er de periode van de stille handel. Europeanen die aan de Afrikaanse kusten kwamen, zetten hun waren op een strand neer, ontstaken een groot vuur en gingen terug naar hun schepen. De Afrikanen zagen de rook in de verte, kwamen de bossen uit om de Europese voorwerpen mee te nemen, en lieten in ruil daarvoor hun eigen schatten op het strand achter. Wij kennen deze periode via de legende die eruit ontstond. De kustvolkeren dachten dat de Europeanen "zonen van het water" waren, die de watergeesten van de oceanen voor zich lieten werken en dat zij boodschappers waren van hun vooroudergeesten.'

Veel ontdekkingsreizigers uit Europa en Amerika exploreerden in deze perioden grote delen van Afrika. De meesten trokken rond met grote karavanen, veel wapens en inheemse dragers, anderen, zoals Mungo Park, met een enkele gids en bediende. Roland Oliver noemde deze fase in zijn hoofdstuk *Strangers at the Gate* treffend: 'The opening up and destabilisation of Africa, Mid 19th Century'. Het werd de periode waarin een groot aantal Europeanen over Afrika uitzwermde om het continent te onderzoeken, in kaart te brengen, in beslag te nemen, of gewoon door te trekken. Het gaat er vooral om dat het er heel veel waren, en van zeer uiteenlopende pluimage. Zij brachten de Nijl, de Congo, de Niger, de Zambezi, de Ruvuma, de Senegal, de Volta, de Grote Meren alsmede de handels- en doorreisroutes en een groot aantal bergen in kaart. Voor het eerst werden de Afrikaanse binnenlanden van buitenaf door buitenstaanders geëxploreerd. Koningen en lokale hoofden en hun gevolg werden overgehaald tot het christelijke geloof en handelsbelangen werden vastgelegd in schimmige contracten met analfabete vorsten. Gabon en Senegal verloren zo al in 1837 en 1841 hun autonomie. Het volkshoofd Raponchombo van Gabon tekende al in februari 1839 een contract met Frankrijk waarbij hij in feite zijn macht overdroeg aan handelshuizen die optraden namens de Franse koning. Hij werd toen 'Koning Denis I van Gabón'. Frankrijk was tussen 1835 en 1884 bezig met sluipende veroveringen van Senegal tot Mali via dit soort contracten van reizigers en handelshuizen met lokale vorsten en soms door regelrechte militaire veroveringen met gebruikmaking van Afrikaanse soldaten. Maar de 'factorijen' (handelsnederzettingen) voldeden niet lang als informele vorm van Europese aanwezigheid in Afrika. Het zich industrialiserende Europa dat een snel groeiende niet-agrarische bevolking kreeg, had een grotere aanvoer nodig van goedkope plantaardige oliën, tropische producten en andere grondstoffen uit het nabij gelegen Afrika. De privéhandelaren en investeerders die tot dan toe het openbreken van Afrika financierden, kregen behoefte aan formele dekking door Europese staten; bij voorkeur door fysieke aanwezigheid van hun troepen en bestuurscapaciteit in Afrika zelf. De strijd tegen de slavenhandel werd vanaf toen krachtiger ingezet.

Engeland, Frankrijk, België en Duitsland hadden al grote financiële en strategische belangen opgebouwd in de Maghreb, Egypte en Soedan, het Congo-gebied en Oost- en Centraal Afrika. Dit werd aannemelijk gemaakt in Fieldhouse 1975. Het 'financiële en strategische imperialisme' ging in zijn analyse vooraf aan het 'staatkundig imperialisme'. Daarbij stootten zij op het wankelende Ottomaanse rijk. De nieuwe Europese machten stonden klaar om de belangen en de machtspositie van de Turkse Ottomanen over te nemen; om Turkije voorgoed klein te krijgen en te vernederen.

Voor Afrika brak toen de tijd aan voor een nieuwe fase van Europese bemoeienis: de verovering, pacificatie en definitieve kolonisatie. Tussen de geïnteresseerde Europese landen heerste concurrentie en wantrouwen omdat zij zich, los van elkaar, allemaal op Afrika richtten. In alle gevallen waren daarbij hun imperiale belangen belangrijker dan het welzijn en de integriteit van de Afrikanen. Het realiseren van de Europese belangen gebeurde ofwel door directe militaire verovering, of met als tussenstap de 'contracten' met lokale vorsten. Overal beschouwden Europeanen het als hun recht om hen een 'protectoraat' op te dringen waar de vorsten dachten met een vriendschapsverdrag te maken te hebben of een gunst te verlenen in ruil voor een door hen verwachte, maar nooit gekregen tegengunst, waarna alsnog geweld werd gebruikt om de hegemonie van de koloniserende staat te vestigen. Dat heette dan 'pacificatie': het brengen van vrede en orde onder tegen elkaar en tegen de nieuwe koloniale heersers strijdende wilde volkeren.

Steeds meer privéondernemers (handelshuizen, genootschappen, individuele ondernemers) deden het voorwerk, waarna de Europese koloniserende staten het stuurwiel overnamen. Overal zag men in de jaren '80 en '90 van de 19e eeuw de voortekenen van een nieuw tijdperk van kolonialisme. Dit was het tijdperk waarin de toekomstige Zuid-Afrikaanse politicus en diamantmagnaat Cecil Rhodes volgens Hochschild, Gibbs en Wesseling gezegd zou hebben: 'Ik zou de planeten nog annexeren als ik dat kon'. En: 'Ik wil stellen dat wij, de Engelsen, het fijnste en beste ras van de wereld zijn. Hoe meer wij van de wereld veroveren en bewonen, des te beter zal dat zijn voor de hele mensheid'.

2.2 De Berlijnse Conferentie: stappen naar de koloniale opdeling van Afrika

Na lang diplomatiek aftasten vond de Conferentie van Berlijn plaats tussen november 1884 en februari 1885. De doelstellingen waren: vrijheid van handel in het bekken en de monding van de Congo, vrijheid van scheepvaart op de Congo en de Niger volgens de afspraken die gelden voor de Donau, en vaststelling van in acht te nemen formaliteiten bij nieuwe inbezitneming van Afrikaanse kusten. Uitgenodigd werden: Engeland, Frankrijk, Duitsland, Portugal, Nederland, België, Spanje, de Verenigde Staten van Amerika, Oostenrijk-Hongarije, Zweden-Noorwegen, Denemarken, Italië, Turkije en Rusland. Nadrukkelijk stond de soevereiniteit van Europese landen over Afrikaans grondgebied als zodanig niet op de agenda. De conferentie moest regelen dat alles ordentelijk zou verlopen, zonder onaangename botsingen tussen Europese machthebbers. Het betrof de spelregels, niet de feitelijke opdeling. Het ging volgens Otto von Bismarck in zijn openingsspeech om het openleggen van Afrika voor de 'weldaden van de beschaving

in het algemeen en de handel in het bijzonder'. Ook het 'welzijn van de inheemsen' was een belangrijk doel, zo stelden de Engelsen aanvullend. Daarom wilden zij de invoer van drank, geweren en buskruit in Congo verbieden. Zij waren tegen internationalisering van het Nigerbekken dat zij al als onaantastbaar Engels bezit beschouwden omdat de Senegalrivier al erkend Frans bezit was. Duitsland steunde Engeland daarbij, en zo werd de Beneden-Niger bepaald tot Engels beschermingsgebied waar de Britse kolonie Nigeria zou komen.

Daarna kon de aandacht naar het Congobekken gaan: het gebied waar eigenlijk alles om draaide. Dat werd, dankzij de inspanningen van de op de Conferentie als Amerikaans gezant optredende Henry Stanley, bijna bepaald als zich uitstrekkend van de Atlantische Oceaan tot de Indische Oceaan. Maar daar verzette Engeland zich tegen, want dat had over Oost-Afrika een verbond met de sultan van Zanzibar. Dus werd het 'Vrijhandelsgebied Congobekken' beperkt tot het gebied vanaf de Atlantische Oceaan tot aan de Grote Meren en het Ruwenzori-gebergte van Centraal en Oost-Afrika. Het omstreden, mineraalrijke Katanga kwam daar later nog bij, ondanks protesten van Cecil Rhodes en de Engelsen. Dat besloot men omdat Portugal het Congolese Niari-Kwilu gebied en Cabinda kreeg.

Koning Leopold II van België zat rond de conferentie niet stil. Hij voerde buiten de agenda om een intensieve en slimme lobby uit op Frankrijk, Portugal, Duitsland en Engeland om erkenning te krijgen voor zijn 'Congo Vrijstaat en de Internationale Afrikaanse Vereeniging'. Hij werd dan wel niet erkend als 'Keizer van de Congo Vrijstaat', maar mocht zich wel volkomen legitiem 'Koning-Soeverein van Congo' noemen, zonder dat er exacte grenzen waren vastgelegd. Dat bood hem de mogelijkheid om het wel erkende 'Vrijhandelsgebied Congobekken' als minimaal grondgebied voor zijn eigen Vrijstaat te beschouwen. Dat kon dan naar behoeven worden uitgebreid.

De conferentie slaagde er in om de wilde wedren om invloedssferen en protectoraten in Afrika af te remmen, want die leidde tot onaangename botsingen in Afrika met risico's voor de vrede in Europa zelf. Het *Fashoda*-incident was daarvan een goed voorbeeld. Daar botsten Engeland en Frankrijk op de grens van Soedan, aan de Nijl. Er werden voorwaarden afgesproken voor een ordentelijker opdeling waarvan de spelregels allengs duidelijker werden. De aanspraken op Afrikaanse kustgebieden door Portugal, Frankrijk, Duitsland en Engeland werden erkend, het Nigerbekken werd grotendeels als Engelse vrijhandelszone gezien, en het reusachtige Congobekken als internationale vrijhandelszone met private preferenties voor de heersers van België en Frankrijk.

De Nederlandse historicus Wesseling[14] stelt terecht en met sterke argumenten, dat in tegenstelling tot wat algemeen werd aangenomen, de 'Verdeling van Afrika' niet tijdens de Conferentie van Berlijn werd afgehandeld. Daar werden ook geen met linialen getrokken grenzen vastgesteld. Dat gebeurde pas in de jaren daarna op basis van bilaterale onderhandelingen, veroveringen, krachtmetingen en akkoorden. Afrika werd in feite formeel en internationaal juridisch opgedeeld tussen 1880 (verdrag van Makoko over de Franse soevereiniteit over de Congo-Brazzaville regio) en 1913 (Frans-Spaans protectoraat over Marokko). Interessant was dat in Berlijn nog niemand precies wist hoe diep of breed een kuststrook kon zijn en waar die ophield. De Duitsers ontwikkelden de 'Hinterland-doctrine' over het omgaan met het 'achterland'. Die doctrine dook op ná de Berlijnse Conferentie en stelde dat wie eenmaal een kuststrook in bezit had, het land erachter ook als eigendom mocht beschouwen en dus kon bezetten. Dat kon ver gaan. Het achterland van de een kon uiteindelijk in botsing komen met dat van de ander, ondanks de enorme grootte van het continent. Dat zou blijken uit het verdere verloop van de geschiedenis. In die achterlanden woonden de meeste Afrikaanse volkeren die nog 'gepacificeerd' moesten worden.

Bij de verdere opdeling van Afrika na de Berlijnse Conferentie lag het initiatief in eerste instantie bij Engeland, waar lord Robert Cecil Gascoine Salisbury de premier was. Engeland was geïnteresseerd in het Nijlgebied (Egypte, Soedan, Oeganda) en Oost-Afrika, het invloedsgebied van de sultan van Zanzibar, van de kust bij Mombasa tot en met het Victoriameer. Het zocht vanaf daar een verbinding met Zuid-Afrika waar Engelsen samen met de Boeren aanwezig waren; dat was de droom van een Brits koloniaal rijk in Afrika 'van de Kaap tot Caïro'. Cecil Rhodes en andere Britse imperialisten werkten vanuit zuidelijk Afrika aan die droom in noordelijke richting. Zij zagen zich gedwarsboomd door Duitsers (Oeganda, Nyasa-land, Tanganyika) en Portugezen (doorsteek om Angola met Mozambique te verbinden). Het lukte de Duitser Karl Peters om met Mwanga, de Kabaka (koning) van Buganda, een akkoord te sluiten. Duitsland zag dat als een protectoraatsverdrag over Buganda, maar voor de Kabaka was het als een vriendschapsverdrag waar je in zijn lokale traditie weer vanaf kon als het niet meer beviel. Engeland, dat de controle had gekregen over Equatoria (zuidelijk Soedan) en Kenia, was daar zeer ongelukkig mee, want daardoor moest het de controle over het Nijlbekken met Duitsland delen.

In 1890 werd het 'Zanzibar-Helgoland Akkoord' getekend waardoor Engeland voet aan grond kreeg in Oeganda. Duitsland kreeg in ruil daarvoor Tanganyika, Rwanda, Burundi – en Helgoland – een eiland in de Noordzee, eerst van Dene-

14 H.L. Wesseling, *Verdeel en Heers. De deling van Afrika, 1880-1914* (1991).

marken, daarna van Engeland, dat het als ruilobject voor Afrikaanse bezittingen aan Duitsland overdroeg. Engeland bleef de bezettende bondgenoot van de sultan van Zanzibar. De grenzen van Zuidwest-Afrika werden toen beter vastgelegd, compleet met de strategisch belangrijke Caprivi-strook, een 'tong' van Namibië, bijna 500 km lang en 30 km breed, waar twee rivieren doorheen liepen die Angola, Zambia en Zimbabwe van Botswana scheidden. De grens tussen Engels en Duits Oost-Afrika werd getrokken vanaf Lunga-Lunga (halverwege de lijn Mombasa-Tanga), vervolgens noordwest tot west over het Victoriameer en het land van Kagera/Buganda tot aan het gebied van de Congo Vrijstaat. In die lijn kwam één bocht te zitten, zodat, eerlijk is eerlijk tussen echte dames en heren, de Duitse Rijkskanselier de Kilimanjaro kreeg, en de Engelse koningin Mount Kenya. Engeland gaf de Kaap-Caïro-droom op om zeker te kunnen zijn van de controle over het Nijlbekken. Daarvoor was het bezit van Buganda van centraal belang. Ook had het zijn greep verstevigd op Zanzibar plus de Oost-Afrikaanse kuststrook en achterlanden.

Rond 1870 ging het met Frankrijk niet zo goed. De economie en bevolkingsgroei stagneerden en het land raakte in oorlog met Duitsland. Terwijl Duitsland, Engeland en Nederland industrialiseerden, bleef Frankrijk achter. De Franse buitenlandse politiek keek niet ver over de grens. De Pruisen hadden Elzas-Lotharingen gepakt en gekoloniseerd en Napoleon III gevangen genomen. Binnenslands groeide een revolutionaire stemming die uitliep op de zich tegen de nieuwe 'Derde Republiek' verzettende 'Commune van Parijs'. Vanwege de vijandschap met Duitsland zocht Frankrijk meer samenwerking met Engeland. Het begon te twijfelen tussen een continentale rol, gericht op Europa, of een overzeese rol, richting koloniën. Kon overzeese expansie een compensatie bieden voor het nationale verlies? Frankrijk had in Afrika, als staat en in de vorm van particuliere Franse handelsposten, al een stevige voet aan de grond in Senegal, in de stroomgebieden van de rivieren de Senegal en de Niger, en in Algerije. In Gabon had koning Denis I Raponchombo zijn onafhankelijkheid opgegeven, en de Franse ontdekkingsreiziger Pierre Savorgnin de Brazza legde al zijn claim op Congo en bedreigde daarmee de ambities van de Belgische koning Leopold II. Frankrijk was via handelshuizen al lang hard bezig het oerwoudgebied in Centraal Afrika, aansluitend op Gabon, Kameroen, Congo en Tsjaad en grenzend aan de Engelse belangen Nigeria en Soedan, onder controle te brengen. Bij elkaar werd dat de kolonie Frans Equatoriaal Afrika.

De Franse staat nam in 1898 het bestuur van dat gebied naadloos over. Op hun verdere tocht naar het oosten botsten de Fransen bij Fashoda hard op de Engelse belangen. Ook Ferdinand de Lesseps, de bouwer van het Suezkanaal, diende Frankrijk. En er waren Franse belangen en handelshuizen op Madagaskar en de

Comoren. Kortom: Frankrijk had direct en indirect voorafgaand aan de opdeling van Afrika al een niet te verwaarlozen machtspositie verworven in verschillende delen van Afrika. Bij de oplossing van de 'Turkse Kwestie' op het Congres van Berlijn van 1878 kreeg Frankrijk op slimme manier ook nog eens controle over Tunis met invloed op aangrenzende gebieden. De Tunesiër Khayir al Din of 'Khérédine', (1820-1890, de vader van de 'Tunesische Renaissance') vormde daar volgens Wesseling samen met de Fransman Victor Villet in de jaren '70 van de 19e eeuw een verlicht bestuurlijk duo. En Algerije werd al vanaf de jaren '30 een Franse *colonie avant la lettre*. Maar wat ontbrak was een sterke wil om te koloniseren, gebaseerd op een visie, een koloniale ideologie. De Franse imperiale ambities in Mexico waren helemaal fout gelopen en Algerije kampte met fel gewapend verzet. Ook waren er de naweeën van de Napoleontische avonturen. Men had er gewoon geen zin in. Het verlies van Elzas-Lotharingen aan de Duitsers en de dramatische ervaringen met de Commune van Parijs hielden de gemoederen meer bezig.

Franse ontdekkingsreizigers, geografen, geleerden en de marine werkten wél door aan een koloniale doctrine. De econoom Paul Leroy-Beaulieu trad op als belangrijkste pleitbezorger voor actief kolonialisme. In 1874 schreef hij zijn *De la Colonisation chez les Peuples Modernes*, waarin hij de emigratie van kapitaal bepleitte in plaats van mensen. In de *Economiste Français* van 10 december 1881 schreef hij: 'Willen wij een koloniale politiek? Of willen wij onszelf omlaaghalen tot het niveau van België, of zelfs Zwitserland … willen we de uitvlakking van ons land voltooien? … De Voorzienigheid heeft ons in de laatste jaren kwistig voorzien van mogelijkheden om koloniale vestigingen te stichten. In Azië hangt het slechts van ons af, en dat met maar heel weinig inspanning, om Cambodia te onderwerpen, evenals Tonkin en heel Annam. In Oceanië zijn Nieuw Caledonië en de Nieuwe Hebriden lege stukken zonder meester. Laten wij die bevolken met onze politieke gevangenen en recidivisten. De verovering van Afrika kon wel eens de belangrijkste manier worden om dit uitgestrekte continent zijn waarde te laten opbrengen. Algerije en Senegal vormen twee uitstekende uitvalsbases. Ook Gabon is een heel goed vertrekpunt voor de exploitatie van de regio van de Ogué en de Congo. Tunesië is een moeilijker zaak. Dat wordt een dure campagne in soldaten en in geld. Wij hebben daar troepen nodig die lang blijven, en wel op alle belangrijke plaatsen zoals Tunis, Kairouan, Sousse, Sfax en Gabès. En het is nu vooral belangrijk om rotsvast onze heerschappij over dat land vast te leggen. Het recht, zegt men, volgt altijd van heel vlakbij de feiten, en is daarvan de gedweeë dienaar. (…) *Afrika ligt voor ons open, dus wat aarzelen wij nog*!'

Het volk en de geldschieters bleven weigeren. Maar in de politiek kwam een omslag door de groeiende invloed in het parlement van Léon Gambetta en de re-

publikeinse beweging. Na de bloedige ervaringen met de Commune van Parijs kwam er een ander argument bij. Koloniale expansie kon helpen om de 'sociale kwestie' op te lossen: koloniën als uitlaatklep voor foute elementen in de samenleving. Deporteer ze! Dat zou helpen om af te reageren op het geweld en het kon de opmars van het socialisme te vertragen. Als minister van Buitenlandse Zaken in de 'Derde Republiek' ontwierp Gambetta een koloniale politiek. Hij werd eerstverantwoordelijke voor de expeditie naar Tunis, en maakte plannen voor expedities naar Madagaskar, Afrika en Tonkin. Daarbij kreeg hij steun van Jules Ferry, in die jaren tweemaal premier, die geloofde in kolonialisme, liberalisme en vrijhandel. In 1885 hield Ferry een redevoering voor de Franse Assemblée waarin hij redenen aanvoerde om toch een imperialistisch-kolonialistische politiek te hebben: 'Wij zijn de getuigen van een uniek historisch gebeuren: de feitelijke opdeling van een nog grotendeels onbekend continent door een handvol Europese naties. Bij deze verdeling heeft Frankrijk het recht op het grootste deel.' Swearingen (1987) citeerde deze uitspraak. Ferry steunde het standpunt van Leroy-Beaulieu over de moderne kolonisatie, waarbij kapitaal en goederen worden uitgewisseld, en niet mensen. In die visie zou de kolonie dienen als afzetmarkt voor industrieproducten uit het moederland en als goedkoop arbeidsreservoir in de kolonie zelf voor tropische grondstoffen en producten. Daarbij kwam nog de humanitaire taak om de mensen daar te beschaven en te verheffen. Immers, de 'hogere rassen' moesten de 'lagere rassen' beschaven; dat was hun plicht. Politiek gezien mocht Frankrijk natuurlijk geen derde of vierde rang gaan spelen in de pikorde van de moderne wereld. Frankrijk ging om en begon met krachtige hand te koloniseren, precies volgens de lijnen die Leroy-Beaulieu, Gambetta en Ferry aangaven. Daarna volgde veel diplomatiek en militair werk.

Het verdere onderhandelingsproces kreeg het karakter van een spelletje kwartetten: Het 'Verdrag van Brazza-Makoko' van 1882 regelde de soevereiniteit tussen België en Frankrijk in de Congo-regio. De 'Verdragen van Bardo en La Marsa' van 1881-1883 gaven Frankrijk het protectoraat over Tunis. In het Akkoord van Berlijn van 1885 kwamen regelingen tot stand tussen Engeland, Frankrijk en België rond de bekkens en invloedssferen van de Congo en de Niger. Tijdens Frans-Engels overleg in 1890 werd afgesproken dat Engeland Zanzibar mocht hebben, en Frankrijk Madagaskar. In westelijk Afrika werd de 'Say-Barrua-lijn' vastgesteld als grens tussen hun invloedssferen. Belgisch-Frans overleg in 1894 leidde er toe dat Frankrijk toegang kreeg tot de Nijl. In de Engels-Franse overeenkomst van 1898 kwam de verdeling van invloedssferen rond de Niger tot stand, waarbij Sokoto van Engeland werd, en Nikki van Frankrijk. In de Frans-Engelse verklaring van 1899 werd 'Fashoda' geregeld en Frankrijk trok zich weer terug uit de Nijlvallei. Volgens een Frans-Italiaans akkoord van eind 1900 kreeg Italië Libië, terwijl Frankrijk in Marokko de vrije hand kreeg. In 1904 werd de Frans-Engelse *Entente*

Cordiale afgesloten. Over en weer werd elkaars soevereiniteit erkend. Marokko was voor Frankrijk, en Egypte voor Engeland. Spanje en Frankrijk tekenden in 1906 de Acte van Algeciras, waarbij de Franse en de Spaanse invloed in Marokko werd verdeeld. In 1909 en nog eens in 1911 erkende Duitsland na Duits-Frans overleg het recht van Frankrijk op Marokko. Duitsland kreeg met Urundi compensatie in de Congo. Bij het Verdrag van Fez van 1912 kreeg Frankrijk formeel Marokko als protectoraat. In 1914 werd dit geëffectueerd.[15]

Engeland streefde al lang vóór 1885 naar imperiale wereldhegemonie met koloniën en veroveringen in Azië, Afrika, het Stille Oceaangebied, de Caraïben en de Amerika's. 'Britania rules the waves' was letterlijk bedoeld. Hetzelfde gold voor 'het Britse Rijk waar de zon nooit ondergaat'. Er kwamen Britse dominions, koloniën, protectoraten, mandaatgebieden en dergelijke in alle hoeken van de wereld. Daarmee werd ook de Engelse taal wereldwijd belangrijk. Het begon in de 16e en 17e eeuw met de handelsposten en veroveringen, in heftige concurrentie met de Nederlanden, Frankrijk, Spanje en Portugal waarmee zee- en landoorlogen werden uitgevochten. De Seychellen, Mauritius, en de Kaapkolonie kwamen eind 18e eeuw in Britse handen. Het belang van Afrika voor Engeland werd in die tijd vooral bepaald door de behoefte aan slaven voor Amerika, Jamaica en de Caraïbische archipel. Engeland werd goed voor handel en transport van éénderde van alle slaven uit Afrika, en had daarvoor handels- en steunposten op het continent nodig. Engeland leed een enorm verlies toen de 'Dertien Koloniën van Noord-Amerika' zich in 1783 vrijvochten. Daarna was India Engelands grootste kolonie. Na de val van Napoleon I in 1815 was Engeland onbetwist de grootste en sterkste natie ter wereld, met een groeiende ambitie om meer land te veroveren in Afrika, Azië en de Stille Oceaan.

De slavernij werd het eerst afgeschaft met de Britse 'Slave Trade Act' van 1807; veel later en serieuzer nog eens met de 'Slavery Abolition Act' van 1883. Zo raakte Engeland betrokken bij de vestiging van ex-slaven in Sierra Leone en Liberia op de landmassa van Guinee. De inspanningen om de Zuidkaap te veroveren op de Hollanders, de doortocht over de landengte bij Suez te bezitten, de Portugezen dwars te zitten, Katanga te veroveren op de Belgen, daarnaast ook nog het Nijlbekken te controleren en de oude handelsposten in West-Afrika tot koloniën uit te bouwen, waren het gevolg van de Britse ambitie. Botsingen met Frankrijk, Portugal en Duitsland bij de Britse verovering van Afrika leidden tot bijgestelde realiteiten. India en de Afrikaanse koloniën zouden enorm belangrijk worden voor zowel de groei van de Engelse economie als voor de oorlogsindustrie en -voorzie-

15 H.L. Wesseling. *Verdeel en heers, de deling van Afrika, 1880-1914* (1991), p. 509-515.

ningen van voedsel, katoen en soldaten van Engeland en het Engelse leger in de Wereldoorlogen.

De Frans-Spaanse deling van Marokko in 1911/12 en de vrijwel gelijktijdige inlijving van Libië door Italië rondden de feitelijke opdeling van Afrika af. Afgezien van Ethiopië was er niets meer over om te verdelen. Spanje had in Europa geen echte macht meer en kreeg dus weinig kansen bij de opdeling van Afrika. Zo bleven Rio Muni (Spaans Equatoriaal-Guinee) aan de westkust en Ceuta, Melilla, Tanger en de woestijnachtige Rio de Oro (Westelijke Sahara, de Spaanse Goudrivier monding) van Spanje, omdat zij dat feitelijk al waren. Italië was net als Duitsland erg laat begonnen met het zich ontwikkelen tot centraal aangestuurde eenheidsstaat met een duidelijke nationale identiteit. Daarom liepen deze landen bij het koloniseren achter bij oudere Europese staten. Italië kreeg voet aan grond in Libië, Eritrea en Somaliland. Het had een oogje op Ethiopië en de rest van Somalië, maar kon dat ondanks veel inspanningen vóór 1914 niet waarmaken. In 1925 kreeg Italië zuidelijke clangebieden in Somalisch Juba overgedragen door de Britten in Kenia die daar vanaf wilden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog deed Italië een nieuwe poging om Ethiopië te onderwerpen.

Duitsland was, om dezelfde reden als Italië, een laatkomer onder de koloniserende Europese landen. Het was nog maar pas ontstaan als verenigd land van verschillende koninkrijkjes, hertogdommen en Duitssprekende naties. Toch maakte Duitsland zich verspreid over het continent nog meester van een aantal interessante gebieden. Het had Zuidwest-Afrika dat Namibië zou worden. Aan de westkust waren er Togo en Kameroen, waarvan Frankrijk het oostelijke gedeelte controleerde en Duitsland het westelijke. In het hart van Afrika had Duitsland Urundi en Buganda. Buganda werd al snel, na gewapende confrontaties met de Engelsen en verraad van de Kabaka van Buganda, met de Britten geruild voor stukken Tanganyika en Nyasa-land. Duitse missieposten en handelsondernemingen gingen vooraf aan de effectievere kolonisatie door ambtenaren en legereenheden. Maar die kon nooit worden afgemaakt omdat Duitsland de Eerste Wereldoorlog verloor en toen alle Afrikaanse koloniën moest opgeven.

Nederland kreeg door de ondernemende Oost- en West Indische Compagnieën voor een klein land veel gebieden onder controle in Zuidoost-Azië (Indonesië, Ceylon), Amerika en de Caraïben (de ruil van Manhattan voor Suriname en de Nederlandse Antillen en tijdelijke controle over Brazilië), het belangrijke steunpunt Kaap de Goede Hoop in Zuid Afrika, en vrij veel oceaan-eilanden. Door oorlogen en verdragen met Engeland en Frankrijk kwam het er na de afschaffing van de slavernij niet meer van dat Nederland ook in West-Afrika nog koloniën ging vestigen. In zuidelijk Afrika voelden de koloniserende en zich met Franse huge-

noten gemengde Boeren zich na eeuwen geen Hollanders meer en met beperkt succes bevochten zij hun onafhankelijkheid van zowel Nederland als Engeland. In Europa scheidde België zich in 1831 met behulp van Frankrijk en Engeland van Nederland af. Dat was toen min of meer bankroet en voelde daarom meer behoefte om de koloniën in Azië en Latijns-Amerika te consolideren en stak geen energie meer in verovering van Afrikaanse gebiedsdelen. Bij de Conferentie van Berlijn was Nederland, zonder claims, wel aanwezig als medeonderhandelaar.

Hiermee was de cirkel rond. Nu kon de grote groepsverkrachting van Afrika echt beginnen. De logica van de zich verder ontwikkelende kapitalistische economie in Europa maakte totale verovering en opdeling van het continent nodig. Afrika moest voorzien in de groeiende behoefte aan tropische en bosbouwproducten en de nodige goedkope minerale en plantaardige grondstoffen voor de zich ontwikkelende industrie in de koloniale 'moederlanden'. Afrika moest goedkope arbeid leveren op een andere manier dan de afgeschafte slavernij, en zich daarna ook ontwikkelen tot afzetgebied van Europese massagoederen. Daarbij was eigen industrialisatie van Afrika uitgesloten, want industrialisatie was aan Europa voorbehouden. Zo werd Afrika door de buitenwereld, onder oplegging van spelregels van die wereld, uiteindelijk écht bij de wereldeconomie betrokken. Het werd steeds meer getrokken in een wereldeconomie die, vanuit westers perspectief, al begonnen was te 'globaliseren' met de ontdekking en kolonisatie van Amerika en Azië door Europeanen rond het jaar 1500. Nu begon de poging tot opbouw van afhankelijke Afrikaanse 'natiestaten' naar Europees model, langs de weg van de opbouw van 'koloniale staten', beginnend met het vastleggen van territoriale grenzen en het definiëren en onderwerpen van volkeren die binnen het grondgebied van die staat burgers moesten worden.

3

De koloniale ervaring en de koloniale erfenis: een 'oneerlijke start' voor het moderne Afrika

Dit verhaal gaat over de totstandkoming van de koloniale staat en de 'nieuwe burger' en over de manier waarop Europeanen het koloniseren van Afrika aanpakten. Daarbij speelden de invloed van de wereldoorlogen en de Afrikaanse rol in die oorlogen, interactief en in wisselwerking met de kolonisatieprocessen, een belangrijke rol. Hier volgt een analyse van de hoofdlijnen van het kolonisatieproces, de effecten daarvan en de reacties daarop. Het verschil tussen de koloniale retoriek en de harde werkelijkheid wordt zichtbaar. Wat is een 'oneerlijke start' als we de lange oneerlijke voorgeschiedenis al kennen? Was het eigenlijk niet allang begonnen?

Oliver en Fage etaleren in hun *Geschiedenis van Afrika* (1962, p. 199) hun visie op de vestiging van gezag over 'nieuwe burgers' in de koloniën vanuit een Europees-koloniaal perspectief: 'Het spreekt vanzelf dat elk koloniaal bewind allereerst tot taak had zijn gezag over de eigen nieuwe onderdanen te vestigen. Het criterium voor dat gezag was gelegen in het vermogen belastingen op te leggen en ook te innen. Zolang een koloniaal bestuur geen verder strekkende ambitie had dan zich voor eigen rekening te handhaven en het aan de inheemse bevolking niet teveel in de weg legde, volstonden mooie woorden veelal; en in sommige koloniën heeft deze stand van zaken vele jaren voortgeduurd. De ware test kwam eerst wanneer zo'n bestuur ertoe wilde overgaan de kosten van de bezetting op de kolonie zelf te willen verhalen. Elk koloniaal bewind is begonnen met te trachten zich gezag te verwerven in een beperkt gebied rondom de hoofdstad om dan vervolgens naarmate zijn inkomsten toenamen zijn invloed allengs verder naar de periferie uit te breiden. Uit ervaring heeft menig koloniaal bestuur moeten leren dat de inwoners der perifere gebieden niet bereid waren rustig af te wachten tot hun beurt gekomen zou zijn om aan het vreemde bewind onderworpen te worden. Zij verhandelden hun ivoor en legden wapenvoorraden aan. Zij sneden telegraafkabels door en vielen karavanen aan. Zij verleenden asiel aan vluchtelingen uit de onder bestuur gebrachte gebieden. Tegen hen moesten expedities worden uitge-

zonden en terwijl de troepen voor zulke ondernemingen van huis waren, grepen de bewoners van het bezette gebied de kans om in opstand te komen. Dit was in grote trekken het bestaan van zo'n pas gevestigd koloniaal bewind. In vrijwel alle gevallen heeft een ernstige militaire crisis de koloniale mogendheden er pas toe gebracht versterkingen naar haar koloniën te zenden en de subsidies te verhogen, zodat het hele gebied van een politiemacht voorzien kon worden.'

Een visie wordt bepaald door het perspectief, de positie, de context en de belangen van waaruit hij geschreven en uitgedragen wordt. De hierboven geciteerde schrijvers werden na hun werkzaamheid als British Colonial Officers in Afrika hoogleraren aan Engelse universiteiten. In bovenstaand citaat gingen zij opvallend uit van het perspectief van de koloniale bestuurder. Hun discours was geen beschouwing over de legitimiteit of zelfs maar de rechtvaardigheid van dat gezag over de 'eigen nieuwe onderdanen'. Het ging uit van nobele of eventueel neutrale bedoelingen van de kolonisator. Enige verwijzing naar het illegaal bezetten van het land van anderen, naar grof winstbejag en zucht naar de rijkdommen van Afrika maakten zij in deze passage niet. Het bleef bij pogingen om de kosten van hun eigen bestuur op de 'eigen (legitieme) nieuwe onderdanen' te verhalen. En dat ging al vaak fout… Zij verwezen hier niet naar dwangarbeid, slavernij, verkrachting, moord en mishandeling. Bijna verbaasd constateerden zij dat de bevolkingen van de meer perifere gebieden van het gekoloniseerde Afrika geen vreugde vonden in hun koloniale onderwerping en in het betalen van belasting en dat zij zich gingen verzetten, waardoor natuurlijk meer soldaten en politiemensen nodig werden die meer geld kostten, waarvoor de bevolking dan later ook weer zelf moest opdraaien. In veel koloniale en postkoloniale literatuur over de koloniale tijd was het gekozen perspectief dat van de intellectuele, ambtelijke, vaak adellijke elites van de koloniserende landen. Dat perspectief gaf doorgaans een vertekend en te welwillend beeld van de koloniale intenties en werkelijkheid.

Een Afrikaans perspectief en een mensenrechtenperspectief zijn ook mogelijk: 'Intussen heeft nog geen enkele westerse leider zich formeel verontschuldigd voor het in de koloniale periode aangerichte kwaad. Het wordt dus hoog tijd dat koloniale machten als Engeland en Frankrijk dit nu gaan doen', zei de in Londen wonende Nigeriaanse toneelschrijver Biyi Bandele. Hij dacht veel na over de erfenis van het kolonialisme voor het moderne Afrika. Een belangrijke bron is ook A. Adu Boahen: *African Perspectives on Colonialism*. Boahen was ook de editor van deel VII van de UNESCO General History on Africa: *Africa under Colonial Domination 1880-1935*. Uitgangspunten zijn hier weer de fundamentele gelijkwaardigheid van alle mensen, het menselijk recht en verlangen om te leven, te overleven, te leven met voldoende kwaliteit en in waardigheid, vanuit het belang van de Afrikaanse mens zelf, gezien door Afrikaanse ogen. Het is dus ook het

recht op zelfbeschikking van mensen en volken, van het bepalen van hun eigen toekomst en de route die zij daarvoor kiezen, met daarbij inbegrepen het recht en de mogelijkheid om eigen fouten te maken.

De 'Kolonisatie van Afrika' was het door Europese landen in principe voorgoed bezetten van het grondgebied van Afrikaanse volkeren en het onderwerpen daarvan aan het gezag van de koloniserende mogendheid. In de vóórperiode en eerste fase van de kolonisatie van Afrika waren de motieven om te koloniseren vooral het vergroten van de macht, invloed en aanzien van de eigen Europese natie door verwerving van meer landen en onderdanen, en waar mogelijk het vergroten van de eigen welvaart door toe-eigening van de rijkdommen en de arbeid van de koloniën. Dat paste goed bij de fase van vroege industrialisatie waarin de Europese koloniserende landen zich bevonden. In de latere fase van ontwikkeling van Europa, rond en na de Tweede Wereldoorlog, werd een andere verhouding tot de gekoloniseerde landen en volken nodig. Toen ging het niet meer om primitieve kapitaalaccumulatie door roof en dwangarbeid, maar om goedkope, efficiënte, grootschaliger verwerving van minerale grondstoffen en landbouwproducten voor de moderne industriële samenlevingen en voor de onderlinge oorlogen van de koloniserende landen. In de latere koloniale periode positioneerden ook de transnationale ondernemingen (hout, landbouw en voedsel, kolen, staal en aardolie, minerale grondstoffen, farmaceutica) zich voor hun rol in de toekomstige samenwerking met koloniserende en gekoloniseerde landen. Vaak waren zij de opvolgers van de koloniale handelshuizen, met uitstekende relaties met de regeringen van de ex-koloniale landen en de nieuwe elites in Afrika.

Om de koloniale doelen te bereiken was het nodig om de gekoloniseerde samenlevingen in veel opzichten te veranderen. De kolonisatie van Afrikaanse landen en volkeren was door bezetting, controle, toe-eigening en transformatie per definitie een onwettig en vijandig proces jegens Afrikaanse volkeren, zelfs al werd dat overgoten met een wettelijk en humaan sausje. Aanvankelijk was de methode die van het misbruik maken van de gastvrijheid en het vertrouwen dat Afrika hen bood, met 'bescherming' en 'vriendschapscontracten'. In Afrika leerde men al snel dat de Europeaan met twee tongen sprak, een dubbele moraal hanteerde, hypocriet en onbetrouwbaar was, en dat uiteindelijk slechts de macht van het geweer en het georganiseerde geweld gold. De kolonisatoren aan hun kant verweten de Afrikanen vals spel: zij hielden zich niet aan de contracten en deden onwillig en vijandig. En dus zagen beide partijen geweld als geoorloofd. Vaak wordt hierbij vergeten dat er sprake was van een scheve verhouding wat betreft het gebruiken van georganiseerd geweld tegen de ander. De blanke binnengedrongen veroveraars hadden de macht, de technologie en de middelen. Zij gebruikten die in hun

rol van aanvallende, bezettende en exploiterende partij. Het lokale Afrikaanse verzet was volkomen legitiem.

De visie van de kolonisatoren op andere 'rassen' was een product van de Europese geschiedenis en van de stand van wetenschap en religie van die tijd. De christelijke witte mens vond zichzelf zonder twijfel het meest hoogstaande schepsel in de goddelijke en menselijke orde. Iedereen daaronder was meer inferieur naarmate de huidskleur donkerder werd. De Arabier, Chinees, Indiër en Indiaan waren in de ogen van de blanke al minderwaardig, maar de zwarte Afrikaan vormde de absolute onderkant. Verder was het psychologisch noodzakelijk om aan degenen die men wilde vernederen en uitbuiten primitieve, niet-menselijke eigenschappen toe te dichten. West-Europa werd in die tijd gedomineerd door de Victoriaanse preutse en hypocriete moraal en het maatschappelijk denken was er in termen van rassen, rangen en standen. Dit culturele complex werd geprojecteerd op de koloniale missie in Afrika. Het vormde de onderbouwing voor wat 'racisme', 'seksisme' en 'elitisme' genoemd kan worden, eigenschappen die met het daarbij komende noodzakelijke militaire geweld de raderen werden om het koloniale systeem te laten draaien. De kolonisatie werd het grote project van transformatie van streken, mensen en hun organisaties, met als kernstrategie de verandering van identiteit en zelfbewustzijn van de Afrikaanse mensen, het afbreken van hun menselijke waardigheid, het radicaal ombuigen van de richting van hun ontwikkeling, het als primitief en heidens afwijzen van hun cultuur, samenlevingsvormen en levenswijze en de toe-eigening van hun arbeid en bezittingen.

Dit hele complex werd op zijn Victoriaans verwoord als een moeilijke beschavingsmissie, als de 'nobele doch zware last van de blanke man'. Andere koloniale machten hadden er soortgelijke termen voor. Daar tegenover staat de volgende uitspraak van de Tanzaniaanse president Julius Nyerere:

> 'Ons hele bestaan werd gecontroleerd door mensen met een voor ons vreemde houding tegenover het leven, mensen met andere gewoontes en gedachten... Zelfs als zij altijd hun best gedaan hebben om te doen wat volgens hen goed was voor ons..., dan zou het niet minder verkeerd zijn. Iemand die het leven van een ander probeert te controleren, vernietigt die ander niet minder, omdat hij naar zijn mening dit doet voor het welzijn van de ander. Het principe is fout, het principe dat de een de ander kan regeren zonder diens toestemming.'[16]

De vroege kolonisatie van Afrika gebeurde in een context van dynamische eigen Afrikaanse ontwikkelingen. Zo waren er de vorming en het verval van staten, en

16 Cliffe & Saul, *Socialism in Tanzania: An interdisciplinary reader* (1972).

gewapende conflicten tussen volkeren. Er was de permanente migratie, veroorzaakt door geweld, honger en ziekte of het zoeken naar nieuwe horizonten, en de ontwikkeling van nieuwe culturen, levenswijzen, vaardigheden, landbouw- en veeteeltmethoden, en methoden van grond- en natuurbeheer. Die ontwikkelingen waren in sommige regio's enkele eeuwen, in andere regio's enkele decennia lang het belangrijke voorspel op de eigenlijke kolonisatie. Zij werden doorbroken door de jacht op ivoor, goud en slaven en de vestiging van handelsposten en verdedigingswerken van Europeanen, Arabieren en Aziaten aan de kusten en in de binnenlanden. Die maakten de intocht mogelijk van ontdekkingsreizigers, avonturiers, missionarissen en zendelingen, handelaars en soldaten. Daarbij was vooral de overmacht aan moderne wapens van de binnendringende vreemdelingen een bepalende factor die samenlevingen decimeerde en verzwakte. Arabieren en Aziaten in Afrika verloren in dit proces hun aanvankelijk toonaangevende rol in handel, economie en regionale politiek en werden ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de Europese kolonisatoren. Veel meer Aziaten werden uit de Britse koloniën in Azië naar Afrika gebracht om het tekort aan willige en beschikbare arbeid op te vangen. Zij ontwikkelden zich op termijn dankzij hun privileges en de Aziatische arbeidsmoraal tot een maatschappelijke tussenlaag tussen Europeanen en Afrikanen.

Het stereotype beeld dat Afrika 'vrijwel zonder verzet werd ingenomen', klopt bijna nergens. Juist door het bij elkaar brengen van die ervaringen in dit boek werd duidelijk dat en hoe Afrikaanse volkeren zich, met gebruikmaking van hun beperkte wapens en voor dat soort oorlog ongeschikte tactieken, bijna overal hevig tegen hun kolonisatie hebben verzet. Dat verzet duurde in de meeste gevallen lang: tussen de tien en de dertig jaar. Het waren de jaren van wat de Europeanen noemden de 'pacificatie' van Afrikaanse volkeren. Ook na die pacificatie stak in een groot aantal Afrikaanse koloniën later weer georganiseerd gewapend verzet tegen de overheersers de kop op. Waar grote aantallen blanke kolonisten of handelsmaatschappijen in settler-koloniën de beste grond en de meeste waardigheid van de Afrikanen afpakten en hen zonder enig respect of mededogen in overbevolkte reservaten dwongen, werd het verzet het sterkst, het meest langdurig en het gewelddadigst.

Staatsterreur en massamoord werden ingezet als wapens van de kolonisatie. De represailles op eigenzinnig lokaal gedrag door Franse, Belgische, Duitse, Engelse, Italiaanse, Portugese en Spaanse koloniale legers en hun huurlingen waren verschrikkelijk. Ondanks de geslaagde mythevorming en goed gekoesterde eigendunk waren de Engelsen wat betreft het uitoefenen van zulke terreur niet menslievender dan de anderen. Wij zien de voorbeelden van genocide op de Herero's door Duitsers tot moordpartijen op Algerijnen door Fransen, van de wrede be-

handeling van Congolezen door Belgen en in Equatoriaal Afrika door Fransen, in de Portugese koloniën door Portugezen, en door Britten tot diep in zuidelijk Afrika, Kenia, Soedan en Egypte. Er waren teveel voorvallen van zeer ernstig misdadige aard om ze 'incidenten' te kunnen noemen. Buitensporig geweld tegen Afrikanen was systematisch: er was in feite sprake van een langdurige koloniale bezettingsoorlog. Daar waar de kolonisatie wel geweldloos verliep, was meestal sprake van een ernstig verzwakte lokale samenleving of een voor de betreffende volken in die dagen toevallig welkome interventie door Europeanen in een plaatselijk conflict.

Duidelijk is gebleken dat het de overmacht aan moderne wapens en logistieke middelen en de vaardigheid in strategische oorlogvoering van de Europeanen waren die de doorslag gaven bij de verovering van Afrika, en niet de inherente zwakte, indolentie en passiviteit van Afrikanen, zoals vaak werd gesteld. Dat Afrikanen volgens diverse waarnemers niet eens wisten hoe zij moesten vechten, beoordeelden zij als negatief, als een zwakte van de Afrikanen. Als die waarnemingen correct waren, wat was daar dan erg of slecht aan? En hoe worden dan de vele jaren van pacificatie en het effectieve verzet daartegen verklaard, met de grote aantallen doden, vooral aan de Afrikaanse maar zeker ook aan koloniale kant? En de waardering voor de vechtlust en inzet van Afrikanen in de oorlogen van de kolonisatoren in Europa, Azië, in andere Afrikaanse landen en in de Arabische woestijnen? Het gebruik van wapens en geweld door de koloniale machthebbers en de na de onafhankelijkheid toenemende stroom van beschikbare wapens en mogelijkheden van militaire training, stimuleerden en introduceerden in Afrika de grootschalige invoer, het gebruik van wapens, geweld, een cultuur van wapengeweld en meer effectieve vechtmethoden.

Bij veel volkeren stonden, bij het ervaren van ernstige bedreigende crises en in situaties van gefrustreerde onmacht, profeten op met boodschappen van goden en voorouders, vaak een combinatie van eigen en christelijke goden, die opriepen tot actief verzet, afwijzing van de cultuur van de blanken, en zelfopoffering. De *maji-maji* (mayi-mayi) – variant eiste gewelddadig verzet met de belofte van onkwetsbaarheid en onoverwinnelijkheid na zalving of doping en het afleggen van een bloedeed. Al deze vormen waren gebaseerd op een op de toekomst gerichte heilsboodschap. Zij verzetten zich tegen de hen opgedrongen wezensvreemde, bedreigende westerse machtscultuur en de aanranding van hun Afrikaanse identiteit. In de meeste gevallen draaiden zulke acties uit op zelfvernietiging van gemeenschappen. Zulke bewegingen waren in hun effect op de bevolking 'protopolitiek' van aard. Zij inspireerden tot reflectie en actie, wekten nieuwe verlangens op en gaven zicht op andere mogelijkheden. Zij leerden ook de harde les dat verzet tegen het kolonialisme anders moest. Elementen daarvan kwamen later

terug in de werving en de methoden van de bevrijdingsbewegingen en politieke bewegingen zoals de *Mau-Mau* in Kenia.

De effectieve kolonisatie van Afrika duurde maar kort, maar de impact was enorm. Vanaf de min of meer totale beheersing van de koloniën ergens tussen 1914 en 1920 tot de onafhankelijkheid in de jaren '60, en later wat betreft de blanke kolonistenkolonies van Portugal, Rhodesië, Namibië en Zuid-Afrika. Deze korte tijd had een heftige impact en werd onverwacht maar betekenisvol doorsneden door de Eerste Wereldoorlog, de economische crises van de jaren '20 en '30, en de Tweede Wereldoorlog. Andere invloedrijke toevalligheden waren de plotselinge 'rubberboom' en de vondst van onverwacht veel en grote Afrikaanse bodemschatten, met aardolie, goud, diamanten, uranium en kostbare mineralen voor de moderne industrie. Natuurlijk was er al eerder, vóór de pacificaties, de Britse uitvinding van het moderne machinegeweer. Door dit soort niet direct voorspelbare externe en interne ontwikkelingen moest er steeds worden geïmproviseerd. Het kolonialisme was dan ook niet zozeer een van tevoren uitgedacht planmatige strategie of blauwdruk maar vooral een complex systeem met actie- en reactie-aanpassingen. Daar hadden de koloniale hoofdsteden weinig begrip voor; die streefden wel degelijk naar die ultieme blauwdruk. Dat werd krampachtig volgehouden en aan de eigen bevolkingen in Europa als werkelijkheid voorgespiegeld terwijl het geknoei, het gedoe en het geïmproviseer in de koloniën vrij ongezien verder ging.

Het vaak geroemde verschil tussen *direct rule* (de kolonisator regeert en beheerst de kolonie zelf van hoog tot laag) en *indirect rule* (de kolonisator gebruikt lokale hoofden om gedelegeerd de onderdanen te besturen; het koloniale bestuur houdt de centrale volmachten over politiek-strategische zaken) bestond wel, maar in praktijk waren toepassing en uitwerking ervan veel gevarieerder. De Fransen van de direct rule deden het ook vaak indirect, de Engelsen van de indirect rule deden het waar nodig wel degelijk direct. De Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Fransen en Duitsers waren geporteerd voor de zeer directe aanpak, maar misten er vaak het personeel voor, zodat hun benadering noodgedwongen toch indirecter werd. En waar opstand en verzet de kop opstaken, werd elk indirect regime vanzelf heel direct.

Indirect rule met respect voor Afrikanen en de edele opdracht om hen te verheffen kon niet bestaan naast een groeiende gemeenschap van blanke kolonisten die het beste land pakten en de mensen daarvan verdrongen en uitbuitten. En het kon niet samengaan met het verzamelen van rijkdom en goederen voor het koloniale moederland. Het ging in grote lijnen meestal om de verpaupering van grote groepen Afrikaanse mensen die daarbij een beetje bestuurd en vooral gekoeioneerd

werden door hun 'eigen' Afrikaanse hoofden in opdracht van de koloniale machthebbers of door vaak ongeschikte buitenlanders, met belastingen, dwangarbeid, diensten, registratie, controle van bewegingen. Het is de Britten gelukt om hun indirecte aanpak als moreel acceptabeler in de internationale beeldvorming te krijgen dan de volgens hen verwerpelijke Franse directe aanpak van koloniaal bestuur. In wezen waren er geen grote verschillen, hoogstens wisselende modaliteiten voor het bereiken van dezelfde koloniale doelen.

Koloniale machthebbers hebben nooit genoeg personeel ingezet om hun beleid goed uit te voeren. Teveel van het eigen blanke volk was slecht opgeleid, ongemotiveerd en/of incompetent. Bij tekorten aan koloniale ambtenaren uit het moederland werden die aangevuld door inheems personeel van Europese handelshuizen, concessiehouders en lokale leiders. Er kon niet aan worden ontkomen om lagere ambtenaren te werven onder de Afrikaanse bevolking. Dat waren veelal op missiescholen opgeleide kinderen van lokale hoofden of door die scholen zelf geselecteerde en geschoolde wezen en ontheemden. Vanaf rond 1935 investeerden de koloniale overheden daar ook zelf meer in. Lokale hoofden, uit de bevolking geworven politieagenten en soldaten, en lage Afrikaanse ambtenaren werden verantwoordelijk voor het dwingen van de bevolking tot arbeid, het innen van belastingen, en het handhaven van orde en gezag. Doorgaans ging dat gepaard met corruptie en machtsmisbruik. Het onvoldoende inzetten van competent personeel én het kwantitatief veel te weinig inzetten van eigen personeel door de koloniale overheden was onverantwoordelijk in het licht van de hoogdravende missies die zij zich toedichtten in de koloniale retoriek. Aan smeekbeden vanuit de koloniën om daar iets aan te doen, gaven de hoofdsteden zelden gehoor. Deze scheve situatie heeft mede geleid tot de geconstateerde discrepantie in woord en beeld tussen wat politici, media en missionarissen/zendelingen in de hoofdstad in Europa aan goeds en stichtelijks preekten en het kwaad dat zich afspeelde in de Afrikaanse werkelijkheid.

De verschillen in culturele impact van de kolonisatoren moeten niet worden overdreven. Wel staat vast dat Fransen, Portugezen en Spanjaarden de gekoloniseerde volken een Franse, Portugese of Spaanse cultuur wilden opleggen, met Frans, Portugees of Spaans als eenheidstaal. Voor gedetribaliseerde, geassimileerde en verwesterde koloniale onderdanen werd het mogelijk om Fransman, Portugees of Spanjaard te worden, zij het in praktijk wel als burgers van een lagere orde. Het is ze zeker ook gelukt om hun koloniale taal en cultuur diep in de gekoloniseerde samenlevingen te laten doordringen. Maar dit raakte toch zelden het dieper liggende Afrikaanse waardensysteem. De Duitsers kwamen nooit zo ver en de Italianen zaten tussen de twee varianten in, maar ook hen ontbrak het aan tijd. De Engelsen lieten meer culturele vrijheid, maar toch ook weer niet zoveel. Ook in de

Engelse koloniën werden gedetribaliseerde en verwesterde jonge mensen opgeleid en binnengelaten in het Engelse Walhalla der Afrikaanse en progressief-Engelse intellectuelen. Het is hierbij belangrijk om te onthouden dat meer dan 98% van de gekoloniseerde bevolkingen géén kans maakte op zo'n vorm van gehele of gedeeltelijke assimilatie. Er ontstond onvermijdelijk een sociale, culturele en politieke kloof tussen de kleine nieuwe verwesterde Afrikaanse elites en de grote gemaltraiteerde, van elementen van hun oude cultuur en economie vervreemde bevolkingen.

Dit onderwerp van de kloof tussen de verwesterde Afrikaanse elites en de rest van de bevolking werd een thema van veel Afrikaanse romanschrijvers van na de onafhankelijkheid. Een treffend voorbeeld is de rolverwarring van gemoderniseerde jongeren zoals beschreven door Nobelprijswinnaar Wole Soyinka in zijn vroege roman *The Interpreters* van 1965. Ook in de roman van Chimamanda Ngozi Adichie: *Paarse Hibiscus*, in de roman *De Afvallige* van Mike Mwaura uit Kenia, en in *Petals of Blood* van de Keniaanse schrijver Ngugi wa Thiong'o, speelt dit thema een hoofdrol. Door het lezen van dergelijke boeken ontstaan het nodige begrip en meegevoel als attributen van kennis.

De dynamische samenlevingen van Afrika werden met behulp van antropologen en ambtenaren gefixeerd in duidelijk omschreven 'stamverbanden' die vervolgens werden ondergebracht in administratieve eenheden. Hun hoofden werden gehandhaafd als zij zich niet teveel hadden verzet. Zij kwamen in dienst van de kolonie om hun onderdanen te helpen beheersen. 'Stammen' zonder traditionele hoofden kregen er alsnog een toegewezen. Vervolgens werden die 'stammen' tegen elkaar opgezet en uitgespeeld. Oude vijandschappen werden opgerakeld, nieuwe gemakkelijk gemaakt. Sommige groepen kregen privileges, andere juist niet. Uit sommige volken, veelal nomadische clans, werden soldaten, politiemensen en gewapende bewakers geworven, uit andere niet. Van sommige hoofden werden de kinderen geselecteerd voor onderwijs, van andere niet. Verdeel- enheersbeleid vond ook plaats tussen boerengemeenschappen die overwegend de voorkeur hadden van koloniale bazen en christelijke missies, en nomadische pastorale volken die zich niet onder centraal gezag wilden voegen, waar vaak de islam meer toegang had en waar hardnekkig werd gekozen voor het volgen van eigen tradities. Nomadenvolken van savannen en woestijnen trokken zich weinig van koloniale grenzen aan, raakten beter bewapend en konden langer hun autonomie handhaven. Wel werden zij gehinderd door de repressieve aanwezigheid van kazernes en soldaten van het centrale gezag en de veranderende economische mogelijkheden voor hun bestaanswijze. Het vernietigen van hun karavaanroutes en woestijnhandel was koloniale strategie. Christelijke missies vestigden zich op de beste plekken van de koloniën, voornamelijk tussen de geprivilegieerde landbou-

wende volken. Vervolgens werd het verdeel-en-heers mechanisme tussen christenen en moslims, tussen sedentaire boeren en veenomaden, in werking gesteld. Nationalisme werd bij voorkeur niet bevorderd; tribalisme en animositeit tussen volken en religies wel. Het systematisch zaaien van verdeeldheid werd gebruikelijk in de koloniale praktijk.

Koloniën moesten zichzelf financieel bedruipen en bij voorkeur ook nog geld opbrengen. Soms was dat in regionaal verband waarbij de ene kolonie meer mocht kosten en de andere meer moest leveren. Zij moesten zelf de kosten van hun militaire pacificatie en bezetting dragen. Afrikaanse onderdanen moesten dus geld hebben om de koloniale kas te kunnen vullen. Daarvoor werd de geldeconomie, die zij voordien nauwelijks nodig hadden, aan hen opgedrongen. De moederlanden konden daardoor veel geld bijdrukken en hun economie vergroten zonder inflatie te veroorzaken. In sommige koloniën konden Afrikanen geld verdienen door nieuwe handelsgewassen te verbouwen en die tegen een te lage prijs te laten afnemen door opkopende koloniale handelshuizen, om over dat inkomen nog eens belasting te moeten betalen. In Ivoorkust, Namibië en Oeganda werd daartoe zelfs privégrondbezit en Afrikaans ondernemerschap gestimuleerd. De (zuidelijk) Afrikaanse waarde van *ubuntu*, gemeenschapszin, werd op essentiële wijze, want politieke en economische wijze, omgevormd tot individualisme; de zorg voor het privé-eigendom en het eigen belang kreeg voorrang boven de traditionele zorg voor het gemeenschappelijk goed. Op zich valt er tegen privé-grondbezit niet veel in te brengen. Alles hangt af van de voorwaarden en de omstandigheden waaronder dat tot stand komt. Op die punten ging in de koloniale context bij de privatisering van grond alles fout wat maar fout kon gaan door het creëren van een klasse van *haves* tegenover een klasse van *have-nots*, waarbij het bevorderen van tribale verdeeldheid een rol speelde.

In de meeste koloniën ging het er voor het vullen van de koloniale staatskas harder aan toe. Een combinatie van landonteigening ten gunste van blanke kolonisten of investeerders, het afvoeren van landloze Afrikanen naar onvruchtbare reservaten, en het invoeren van hoofdelijke belasting deden vaak wonderen. Daarbij werd gewerkt met dwangarbeid, met verplichting om in mijnen te werken, met gedwongen inzameling van ivoor, rubber en andere bosproducten, of met nieuwe vormen van slavernij, gijzeling, boetes, marteling, en verkrachting; geen maatregelen waarmee men zich geliefd maakte bij de te verheffen Afrikanen. In sommige koloniën liep de bevolking in deze periode met 30 tot 50% terug door verzwakking, uitputting, migratie en daling van geboortecijfers. Voedselgebrek, ziekte, verminking, verbroken verbanden en uiteengevallen gemeenschappen: dat was het gevolg van de koloniale terreur en de directe effecten daarvan. In de jaren tus-

sen 1918 en 1938 stierven ook nog eens twee miljoen Afrikanen aan de daar tot dan toe onbekende 'Spaanse Griep'.

De intensieve kolonisatie bracht in Afrika de geldeconomie waar voorheen een ruileconomie was. Soms werd betaald met schelpen (kauri's) of koperen staafjes, soms met slaven of ivoor, en men roofde over en weer. Met de koloniale waarden en die van het begeleidende christendom werden nieuwe waarden en ideeën over mens, maatschappij en arbeid binnengebracht. Het cyclische, terugblikkende Afrikaanse tijdsbesef werd geconfronteerd met een toekomstgericht, lineair perspectief. Via godsdienst, onderwijs en wetenschap, maar ook via leger en ambtenarij werd een nieuw soort planmatigheid ingevoerd, inclusief het werken met dossiers en archieven en een notie van verantwoordelijkheid op-zijn-westers. De koloniale taal en cultuur werden soms intensiever, soms minder, bij de lokale elites ingeprent. Die raakten daardoor meer of minder geassimileerd, maar bleven in hun eigen gewaarwording toch altijd de minderen van de blanken, terwijl zij zich ook mijlenver vervreemd voelden van hun eigen volk. Veel Afrikanen gingen Europese kleren dragen. Zij kregen ook Europese instellingen en instituties. Deze zaken penetreerden de hele Afrikaanse maatschappij, dus ook de traditionele samenlevingen die allang niet meer in pure vorm bestonden, als zij dat al ooit gedaan hadden: *panta rei, todo cambia*, alles stroomt, alles beweegt, alles verandert, altijd.

'Over identiteit, cultuur en kolonialisme geldt: de blanke was de baas geworden. Niet alleen politiek, economisch en militair, maar ook cultureel. Als kolonisator was hij er ten volle van overtuigd dat de westerse cultuur, 'de beschaving!', de enige aanvaardbare en juiste was. De 'eigen Afrikaanse cultuur' werd vooral misprijzend bekeken, en als 'onbeschaafd' afgekeurd. Hij werd ook ontkend, in de zin dat er niet of nauwelijks rekening mee werd gehouden. Het onderwijs was westers, vaak sterk nationalistisch getint, en slecht aangepast aan de achtergrond van de Afrikaanse leerlingen. Het ideaalbeeld dat de Afrikaanse leerlingen werd voorgehouden, was het beeld van de 'ideale blanke'. Afrikanen die op school in aanraking kwamen met de westerse cultuur moesten wel doordrongen raken van het gegeven dat het hun enige redding was om zo blank mogelijk te worden; om zoveel mogelijk te gaan lijken op dat superieure wezen dat blanke heet. 'Beschaafd zijn' werd zo synoniem aan 'westers zijn'. Dat konden een handvol Afrikanen leren op de scholen van de blanken. In Afrika zelf, of in Europa.'[17]

17 M. Schipper, *De ideologie van de Négritude in de Afrikaanse Poëzie* (1974). Professor Mineke Schipper, Universiteit van Leiden, deed belangrijk onderzoek op het gebied van kolonialisme en cultuur.

Opvallend is dat al in een vroeg stadium alle kolonisatoren investeerden in de aanleg van wegen, spoorwegen, bruggen, telegraafsystemen, kanalen, rivierscheepvaart, havens en andere vormen van moderne fysieke infrastructuur. In eerste instantie waren die nodig voor het snelle vervoer vanaf de productieplaats van grondstoffen en landbouwproducten via de havens naar het moederland, en voor de verplaatsing van troepen. Stuwdammen en kanalen ten dienste van de uitbreiding van de commerciële exportlandbouw en voor energievoorziening kwamen er ook. Aanleg en onderhoud van de koloniale infrastructuur gingen gepaard met dwangarbeid, waarbij tienduizenden Afrikaanse en Aziatische arbeiders het leven verloren. Zulke infrastructuur was niet altijd het meest geschikt voor samenhangend binnenlands of regionaal vervoer, en droeg daardoor niet bij aan het ontwikkelen van een goede binnenlandse of regionale handelsmarkt binnen en tussen Afrikaanse landen en regio's. Elke kolonie voerde alleen af van de vindplaatsen in de binnenlanden naar de havens van de koloniserende naties.

Veel koloniale maatregelen beïnvloedden de lokale voedselproductie door het creëren van structurele afhankelijkheid van voedselimporten, met nawerking tot in onze dagen. De gedwongen verbouw van handelsgewassen voor de export, de ontwikkeling van nieuwe grote steden, de migratiearbeid naar de mijnen, plantages en andere werkverschaffers zoals het leger, de ambtenarij en de politie, naast de ontvreemding van vruchtbare landbouwgrond ten gunste van blanke kolonisten en de gedwongen verhuizing naar onvruchtbare reservaten, hadden verder strekkende gevolgen. De mensen konden steeds minder voedsel verbouwen voor eigen gebruik en markt. Zij werden met hun verdiende geld afhankelijk van het kopen van door anderen geproduceerd voedsel. Afrikaanse voedselverbouwers werden systematisch onderbetaald en dus ontmoedigd, mede omdat het eten in de stad betaalbaar moest blijven voor de groeiende aantallen stadsbewoners die tevreden gehouden moesten worden. De koloniale staat hield de prijzen voor de boeren laag en subsidieerde de stadsbewoners. Zo werd tijdens het koloniale bestuur groeiende afhankelijkheid van Afrikaanse landen van voedselimporten uit het buitenland gecreëerd. Latere onafhankelijke regeringen continueerden dat noodgedwongen langs dezelfde lijnen. Nooit meer kon door Afrikaanse boeren prioriteit gegeven worden aan het oude vanzelfsprekende principe van zelfvoorziening en onderling aanvullende ruilhandel van overschotten met andere gemeenschappen. Bestaande regionale markten en eigen Afrikaanse netwerken en handelsroutes voor landbouwproducten werden zelfs bewust vernietigd als onderdeel van de koloniale beheersstrategie. Het zelf verbouwen van voedsel werd zo ontleerd.

3.1 Afrika en de Wereldoorlogen

De intensieve ervaringen van vele duizenden Afrikanen in de twee grote wereldoorlogen binnen en buiten Afrika droegen bij aan een nieuw Afrikaans zelfbewustzijn. Veel Afrikanen vochten in die oorlogen die zich niet alleen in Europa en Azië afspeelden, maar ook binnen Afrika. Afrikanen leerden door die ervaringen dat blanken en hun samenlevingen ook zo hun beperkingen hadden. Tijdens de oorlogen ontmoetten zij andere Afrikanen. Ook de op missiescholen opgeleide lage ambtenaren en onderwijzers kregen nieuwe ideeën over Afrikaanse eigenwaarde en mogelijkheden. Een derde groep die vatbaar werd voor nationalisme bestond uit migratie-arbeiders die in de mijnen en op de plantages leerden over vakbonden, politieke partijen en solidariteit. Deze groepen hadden drie kenmerken gemeen: zij waren gedetribaliseerd, losgeweekt van clan en familieverbanden en traditionele gewoonten; zij waren geïndividualiseerd of kwamen terecht in nieuwe sociale verbanden, en voor het verdienen van geld waren zij afhankelijk van loonarbeid.

Na de Tweede Wereldoorlog waren meer inheemse kaders nodig, ook om de modernere plantages, mijnen en industriebedrijven te bedienen en het iets meer uitgebreide onderwijssysteem te helpen uitvoeren. Die kaders kwamen voort uit deze drie groeiende groepen, die ook de broedplaats werden van nieuwe politieke partijen, vakbonden en bewegingen. Ook ontwikkelde zich in heel wat koloniën uit deze groepen een nieuwe academische en handelsklasse die later de politieke en economische elite van het land zou worden. Er ontstonden collaborerende elites, reformistische bewegingen en radicale stromingen die begonnen met voorbereidingen om later de machts- en inkomensposities in te nemen die de blanken bij hun eventuele vertrek zouden achterlaten. Het gebruik van wapens en geweld door de koloniale macht en de na de onafhankelijkheid toenemende stroom van tijdens de Koude Oorlog aangeboden wapens, stimuleerde het Afrikaanse gebruik van vuurwapens, nieuwe vormen van geweld, en zelfs een nieuwe cultuur van geweld.

3.2 Na de wereldoorlogen: de Koude Oorlog

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog ontstond de Koude Oorlog tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oostblok. In april 1955 was er nog de 'Conferentie van Bandung van Niet Gebonden Landen', waar 29 vertegenwoordigers van Aziatische en Afrikaanse landen bij elkaar kwamen. Onderwerpen waren de dekolonisatie en de Koude Oorlog, en er was een economische agenda. Zij zochten naar gezamenlijke actiemodellen om op de wereldmarkt in-

vloed te krijgen op voedsel- en grondstoffenprijzen. Ook wilden zij met elkaar aan duurzame vrede werken. Zij stelden een 'VN-Commissie voor Ontwikkeling' voor. In 1961 was er een vervolgconferentie in Belgrado, met voltooiing in 1962 met het optreden van de Groep van 77 Derde Wereldlanden bij de Algemene Vergadering van de VN. Ondanks verzet van industriële landen werd daar '*UNCTAD*' opgericht, de permanente 'VN Commissie voor Handel en Ontwikkeling'.

De niet-gebonden landen weigerden zich voor het karretje van de blokken van de Koude Oorlog te laten spannen. Van hen waren in onze dagen China, India, Indonesië en Brazilië politiek en economisch machtiger geworden. Deze ontwikkelingen hadden directe gevolgen voor het streven naar onafhankelijkheid in Afrika. Dat bleek uit het jargon, de bondgenootschappen, de praktische steun, de financiële, politieke en militaire verwachtingen en de keuze van opleidingen in oost of west. Spionagenetwerken infiltreerden nationalistische bewegingen. Blokken concurreerden rond geopolitieke strategische posities en de controle op de winning, de handel en het transport van strategische grondstoffen. Zij gaven om beurten en met wisselende partnerkeuze steun aan bevrijdingsbewegingen en hun tegenbewegingen.

Politieke moorden op Afrikanen die een bedreiging konden vormen voor het ene of het andere externe politieke of economische belang werden gebruikelijk, net als het corrumperen van potentiële en feitelijke leiders. Deze spanningen en tegenstellingen vonden hun hoogtepunt rond de onafhankelijkheid van de meeste Afrikaanse landen, met belangrijke gevolgen voor de toekomst van het continent. Beide blokken maakten zich over en weer schuldig aan het misbruiken en misvormen van Afrikaanse landen en hun elites voor eigen doeleinden.

4

Afrikaanse landen worden onafhankelijk

De politieke geografie van postkoloniaal Afrika was een direct gevolg van de kolonisatie. Afrika kent nu 56 staten die op enkele uitzonderingen na de landen zijn met de koloniale grenzen zoals die bij het uitroepen van hun onafhankelijkheid waren. Vóór die tijd was er de door Burkinese historicus Joseph Ki-Zerbo zo genoemde 'Grote Vrije Afrikaanse Ruimte' waarin men zich veel vrijer bewoog. Binnen de regionale koloniale blokken Frans Equatoriaal Afrika, Frans West-Afrika, de Maghreb, Brits Oost-Afrika, Brits zuidelijk Afrika en Belgisch Congo-Rwanda-Burundi bestond er in de koloniale tijd nog relatieve territoriale openheid met uitwisselingen, taakverdelingen en migratiemobiliteit.

Maar bij de onafhankelijkheid van Afrika werden die intern nog open blokken alsnog in stukken geknipt en van grenzen voorzien om afzonderlijke landen te worden. Meestal werden dat staten zonder een duidelijke natie erin, of met meerdere naties. Met 'natie' wordt hier bedoeld een volk dat dezelfde taal, cultuur en geschiedenis deelt, wat in Europa in de meeste gevallen de grondslag van de landen is. In Afrika vielen de nieuwe landen en zulke naties doorgaans juist niet samen; een gegeven dat tot veel blijvende problemen zou leiden. Bij de onafhankelijkheid ontstonden veel vaster omschreven, onderling afgesloten soevereine territoria, met soms meer, soms minder duidelijke landsgrenzen waarbinnen de burgers van die staten moesten wonen. Die zorgden nog decennia lang voor grensconflicten zoals die tussen Ethiopië en Eritrea, Kameroen en Nigeria, Namibië en Angola, en de twee Soedans. Bij het maken van postkoloniale staten werden volkeren binnen één staat samengevoegd die daar zelf nooit om vroegen. Daarbij werden volkeren doorsneden door grenzen en opgesplitst tussen staten die zelf liever één eigen staat hadden willen vormen of die nooit een eigen staat hadden willen hebben. Daar zijn onmogelijke ministaatjes bij en al even onmogelijke reuzengrote staten als Nigeria en Democratische Republiek Congo die slechts door gebruik van militair geweld bij elkaar konden blijven.

De koloniale landen ontstonden uit de botsing van koloniale belangen en concurrentie tussen de grootmachten, zonder dat het belang van de Afrikaanse bevolkingen hoe dan ook in overweging werd genomen of gediend. In 1956 besloten de Verenigde Naties dat de grenzen van toen voor altijd zo moesten blijven. Dat besluit werd een hoofdregel van de nieuwe internationale orde en wetgeving. Afscheidingen en opsplitsingen mochten niet meer plaatsvinden. Maar in 1956 waren van de Afrikaanse landen alleen Ethiopië en Egypte lid van de Verenigde Naties. Marokko, Tunesië en Soedan waren wel kandidaat-leden, maar konden niet meestemmen over deze belangrijke zaak. En de meeste landen waren nog door vreemdelingen beheerste koloniën, dus van wie was dat besluit over Afrikaanse landen, en met welk recht waren grenzen voorgoed onveranderbaar? Waarom moest dat eeuwig zo blijven? Zie hiervoor ook Basil Davidson's: *The Black Man's Burden; the Curse of the Nation-State* (1993). Een consequentie van die VN-bepaling van 1956 was dat de afscheidings-oorlogen van Eritrea en de Westelijke Sahara volkenrechtelijk legitiem waren, en die van Biafra en Zuid-Soedan niet. Volkenrecht kan zo heel goed op een onrechtmatig en ondoelmatig politiek besluit berusten. Dat heeft onvoorstelbaar veel menselijke ellende opgeleverd.

Sommige Afrikaanse landen hadden bij de onafhankelijkheid geen grondstoffen of weinig vruchtbare grond, en andere hadden daarvan juist een overvloed. Veel belangrijke grondstoffen werden pas na de onafhankelijkheid ontdekt. In de rijkere koloniën was geïnvesteerd in onderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur. Daar waren de missie en de zending actiever. Veel landen waren *landlocked* – ingesloten landen zonder eigen toegang tot de zee. Dat maakte invoer en uitvoer van goederen voor hen duurder en tijdrovender dan voor hun aan zee grenzende buren. Sommige landen hadden wegen en spoorlijnen, maar waar in de koloniale tijd weinig te halen was, waren die niet. Veel landen hadden bij de onafhankelijkheid nog het onopgeloste probleem van eigendom en herverdeling van de vruchtbare grond, en in enkele gevallen zaten er na de onafhankelijkheid op de beste grond nog blanke kolonisten. Bij andere landen botsten verschillende bevolkingsgroepen over betwiste belangen, of erfden zij de privilegerings-, marginaliserings- en buitensluitingsverhoudingen uit de koloniale tijd. Geografisch, sociaal en politiek gezien onmogelijke landen bleven onmogelijk, met alle daarbij behorende inherente problemen. Landen als Mauritanië, Botswana, Gambia, Egypte, Ethiopië, Lesotho en Swaziland kregen om verschillende redenen te maken met lichtere vormen van kolonisatie waardoor zij meer konden blijven doen aan zelfbestuur en onderlinge nationale samenhang. Daardoor zouden zij later minder constitutionele problemen kennen. Landen en regio's als Zuid-Afrika, Rhodesië, Congo, de Evenaarslanden, West-Afrika, Soedan, Kenia en Algerije kregen het juist extra zwaar te verduren. Die erfenis bleven zij na de onafhankelijkheid met zich mee dragen.

De Afrikaanse koloniën waren slecht uitgerust en niet op hun onafhankelijkheid voorbereid. Bij de onafhankelijkheid hadden zij hoogstens enkele tientallen hoog opgeleide en in moderne zaken competente mensen (artsen, advocaten, ingenieurs, onderwijzers, officieren) die een regering konden vormen en dat ook deden, ook al was niemand echt opgeleid voor of ervaren in bestuurstaken en het leiden van regeringen. Zij hadden soms wel, maar meestal niet, voldoende persoonlijke bestuurscapaciteiten. De enige, voor hun toekomst ongeschikte, voorbeelden die zij kenden waren die van de koloniale bestuurders, van hun eigen traditionele hoofden en koningen, en van presidenten en regeringen in Europese 'moederlanden'.

Meer dan de helft van de Afrikaanse landen kreeg de onafhankelijkheid zomaar, zonder veel voorbereiding en zonder er veel voor te doen. In andere landen werd gestreden; vaak werd de onafhankelijkheid daar letterlijk met wapens bevochten. Sommige landen kregen een nieuwe leiding van mensen die neokoloniale slippendragers van het voormalige moederland waren, en anderen die zich probeerden te profileren als juist het tegendeel daarvan. Er waren enkele overtuigde idealistische Panafrikanisten en Afrikaans-Socialisten. En er was in de jaren vanaf rond 1960 tot 1994 nog het probleem van de blanke, koloniale of postkoloniale overheersing in de Portugese koloniën, Rhodesië en de Apartheid van de blanken in Zuid-Afrika en Namibië met veel invloed op de verdere ontwikkeling van de rest van Afrika.

De christelijke missies speelden ontegenzeggelijk een rol in onderwijs en vorming van de nieuwe Afrikaanse elites, zoals zij ook al vóór de koloniale overheden, en later door hen gesubsidieerd, begonnen aan gezondheidszorg en verbetering van de leefomstandigheden van hun nieuwe volgelingen. Zij staken veel energie in het bevorderen en opleiden van Afrikanen met roeping tot het geestelijk leven en het klerikale beroep. En er waren zeker veel goede, vriendelijke en toegewijde paters, broeders, nonnen en zendelingen die met de beste bedoelingen in het intermenselijke contact met Afrikanen het beste gaven wat zij konden, tot hun gezondheid, levensgeluk en soms hun leven zelf toe. Hetzelfde geldt voor individuele blanke ambtenaren, officieren en handelaren. Er was veel incompetentie, maar er zaten ook schitterende parels tussen. Dat waren de toegewijde, welwillende mensen die in het directe contact met Afrikanen hun christelijke of humanistische principes van respect, wederkerigheid en waardigheid overeind probeerden te houden. Zij leven nog voort in het collectieve geheugen van de Afrikanen, juist omdat zij uitzonderingen waren op de meer algemene, minder humane, koloniale praktijken. In verschillende landen kregen zulke mensen in het koloniale systeem van staten en kerken vaak ernstige problemen met hun eigen autoriteiten. Gedurende de koloniale en prekoloniale periode van Afrika maakten de rooms-katholieke missie en de protestants-christelijke zending zich vooral dienstbaar aan kolonia-

le onderwerping en transformatie van Afrikaanse samenlevingen. Daarbij waren katholieke missies gezagsgetrouwer dan protestantse zendingen. Het is interessant om te bestuderen waar zij zich vestigden en hoe zij onderling concurreerden om hun missiegebieden te verwerven en te verdelen, meestal in samenspraak en samenwerking met koloniale ambtenaren, leger en politie. Ook hoe zij zich bezighielden met stemmingmakerij tegen halsstarrige Afrikaanse heidenen en de islam.

Men kan zich afvragen of het hier geschetste beeld niet te somber is. Voor de beantwoording is een onderscheid nodig tussen morele, zo niet metafysische, standpunten over goed en kwaad, en feitelijke, zakelijke observaties van hoofdlijnen en patronen in historische toestanden en voorvallen. Ook is een onderscheid nodig tussen individuele goede bedoelingen en inspanningen en de feitelijke werking van een systeem. Daarbij moet men zich bewust blijven van de uitgangspunten en doelen van kolonisatie zoals hierboven samengevat: het land van anderen in bezit nemen, daarvan de grondstoffen en natuurlijke rijkdommen toe-eigenen, en de daarop wonende bevolking systematisch onderwerpen, transformeren en uitbuiten. Ook moet voor ogen worden gehouden dat het hier gaat over de vervulling van rollen gespeeld door ambtenaren en missionarissen vóór en tijdens de koloniale periode, en niet over hun zich in de postkoloniale jaren ontwikkelende rollen, waarin voormalige missionarissen en zendelingen, maar ook ex-koloniale ambtenaren onafhankelijker werden van het systeem en meer ontwikkelingsgericht, minder bekerend en toe-eigenend werkten.

Zoals altijd en overal hebben nadelen soms ook hun voordelen. Want ja, de aangelegde spoorbanen, autowegen, stuwdammen, viaducten, tunnels, rivierdoorvaarten, havens, kerken, scholen en ziekenhuizen, bedoeld voor beheersing van de bevolking, voor de zorg voor en het transport van de kolonisten, ambtenaren en soldaten, voor de transformatie van de samenlevingen, en voor de uitvoer van de waardevolle producten van Afrika, dwingen respect af door hun vindingrijkheid en technologische hoogstandjes. Deze voorzieningen behielden die functies in de postkoloniale periode wat betreft de uitvoer van grondstoffen en producten, maar voor de ontwikkeling van lokale en regionale Afrikaanse markten waren zij niet zo functioneel. Ook werd langzaamaan duidelijk dat de kosten van onderhoud van zulke infrastructuren zo hoog waren dat die na de afschaffing van de koloniale dwangarbeid en van de evenzeer gehate hoofdelijke belasting niet meer konden worden opgebracht. Het betalen van belasting riep jaren na de onafhankelijkheid nog weerstand op bij de burgers van de onafhankelijke nieuwe landen. De ervaring van weerzin tegen de koloniale belastingen was daarvoor te diep geworteld; maar ook het concept van 'belasting voor het gemeenschappelijk goed'

kwam niet goed over in de zich ontwikkelende postkoloniale staten. Want van en voor wie was dat gemeenschappelijk goed? En wie bepaalde dat?

In de jaren na 1945 werd in sommige koloniën wat meer geïnvesteerd in nationaal leiderschap. Doorstroming van beperkte aantallen intelligente jonge Afrikaanse mannen naar middelbaar en universitair onderwijs, beurzen en studies in de koloniale moederlanden, en soms mondjesmaat gerichte scholing en training voor toekomstig leiderschap in politiek, handel, maatschappij en academica. Het betrof jongeren die waren losgemaakt van de grote massa van de bevolking, gevoed met ingrediënten van het westerse menu met betrekking tot door anderen voor hen gewenste cultuur, wet- en regelgeving, management en strategieontwikkeling. Het waren jonge mensen die met graagte de grote huizen met tuinen, de auto's, de rijkdom, het bedienend personeel, de macht, de privileges, het consumptiepatroon en de instellingen en instituties van de vertrekkende blanke koloniale elites overnamen, heel graag daarbij als dat kon ook een blanke echtgenote, en spontaan het gedrag van de Europeanen imiteerden. Dat was, met variaties, de 'geassimileerde, geëvolueerde' generatie van eerste Afrikaanse leiders.

Het is in grote lijnen onbelangrijk om een onderscheid te maken tussen hen die in de koloniale moederlanden in West-Europa werden opgeleid en diegenen die in het kader van de Koude Oorlog, de bevrijdingsbewegingen en de internationale broederschap der volkeren hun opleidingen kregen in communistische landen. Aan beide kanten werden deze Afrikanen voorbereid op niet-Afrikaanse, moderne benaderingen van problemen en situaties die op een niet-Afrikaanse manier werden geformuleerd en voorgesteld, gebaseerd op niet-Afrikaanse waarden en normen, waar niet-Afrikaanse oplossingen voor bedacht moesten worden. Zij waren als beoogde toekomstige leiders de voorhoede, de elite, aanvoerders en beheerders van toekomstige staten waarvan de grote massa de taal en de cultuur van de westerse moderniteit niet begreep, niet waardeerde, niet erkende of zelfs niet kende; een kleine voorhoede zonder volgelingen, die nog alles zelf moest gaan bedenken en uitvinden, daarbij vaak geadviseerd en gesouffleerd door ex-koloniale ambtenaren of adviseurs uit Frankrijk, Engeland, België, Italië of Oostbloklanden en beschermd door achtergebleven koloniale soldaten. Zij kwamen voort uit de selectief gekozen families van clans die in de vroegere koloniale perioden werkten voor de koloniale heersers, die in veel gevallen gecorrumpeerde traditionele leiders waren van geprivilegieerde volken, of uit de al even vervreemde groep van wezen, ontheemden en afwijkelingen die door de missie waren opgevangen en opgeleid.

En toch… het kennismaken met nieuwe schriftculturen, monotheïstische godsdiensten, modern onderwijs, geld en bankwezen, bureaucratie en regelgeving, ko-

loniale nationale eenheidstalen, loonarbeid, westerse kleding, moderne technologie en wetenschap, met het besef van de natiestaat en nieuwe communicatie- en vervoersmiddelen, leidde ook tot nieuwe verlangens, tot overnemen van wat als beter werd ervaren dan wat men zelf had, tot nieuwe vormen van gebruik daarvan in de Afrikaanse literatuur, eetgewoonten, kleding, bouwtechnieken, technische ontwikkelingen en consumptiepatronen. Versnelling van de ingezette ontwikkeling naar westerse modernisering werd zo niet alleen onvermijdelijk, maar ook een verlangen bij diegenen die daar verbeteringen in zagen of van verwachtten. De weg naar verdere globalisering en modernisering was ingeslagen. Die zou en kon niet meer verlaten worden. Radio, film, televisie en telefoon waren al gauw niet meer uit Afrika weg te denken. Computers en mobiele telefoons volgden. Fietsen, auto's, motorschepen en treinen waren er al langer, en er kwamen vliegtuigen. Dit soort overname van moderne westerse cultuurtrekken gebeurde niet alleen door de nieuwe elites, niet alleen in de steden, maar stapje voor stapje, soms ook schoksgewijs, in de binnenlanden. Een crisis in de beleving van de 'eigen Afrikaanse identiteit' werd zo onontkoombaar. De groeiende waardering voor Europese of westerse ideeën en cultuurgoederen leidde financieel-economisch gezien per consequentie ook tot oplopende rekeningen voor de invoer van de daarbij behorende producten, en tot meer schulden.

4.1 De onafhankelijkheid kwam onder verschillende voorwaarden en omstandigheden

De voorwaarden en omstandigheden waaronder de onafhankelijkheid in Afrika werd bevochten of onder interne of internationale druk verkregen, zouden zeker ook invloed hebben op de toekomstige ontwikkelingen van de landen na de onafhankelijkheid. In de jaren '50 werden Marokko, Tunesië, Algerije, Libië en Egypte onafhankelijk na harde strijd en stevige onderhandelingen. Libië werd in 1948 onder auspiciën van de VN uit vier heel verschillende delen tot een onafhankelijk nieuw koninkrijk samengesteld. Soedan riep in 1956 eigenzinnig de eigen onafhankelijkheid uit terwijl in het land nog onrust en verdeeldheid heerste. De strijd voor onafhankelijkheid in deze landen had een sterk nationalistisch karakter en werd aanvankelijk nog niet direct beïnvloed door de Koude Oorlog die toen pas net van de grond kwam. De harde ervaringen in deze regio deden zowel Frankrijk als Engeland beseffen dat het streven naar onafhankelijkheid serieus was en dat Afrikanen bereid waren er fel voor te vechten. Met name Frankrijk zou het in de nog door haar gecontroleerde Afrikaanse regio's over een andere boeg gaan gooien door te gaan werken naar een vreedzame overdracht aan leiders van eigen kweek binnen een voortgezet neokoloniaal kader, vanuit een zelfzuchtig idee over toekomstige continuïteit van *La France-Afrique*. Engeland zou het in enkele

landen gemakkelijker doen, maar soms moest het toch via de moeizame weg van boycots, stakingsacties, burgerlijke ongehoorzaamheid en gewapend verzet. Daar waar in de Engelse, Franse of Portugese koloniën grote groepen blanke kolonisten woonden die er ook wilden blijven, zouden grote problemen ontstaan. Dat waren Algerije, Kenia, Rhodesië, Angola, Namibië, Mozambique, Zuid-Afrika en Madagaskar.

In de jaren ’50 en ‘60 kwam de onafhankelijkheid in de volgende blokken: De Franse koloniën Mauritanië, Senegal, Mali, Niger, Tsjaad, Benin (Dahomey), Togo, Burkina Faso (Opper Volta), Ivoorkust, Centraal-Afrikaanse Republiek (CAR), Kameroen, Congo-Brazzaville, Gabon en Madagaskar. Hier vond veelal geweldloze overdracht plaats aan gekozen, door Frankrijk gemanipuleerde, het moederland gunstig gezinde regeringen. Guinee-Conakry vormde hierop een uitzondering: in 1958 riep het trots zelf de onafhankelijkheid uit, weigerde zich aan te sluiten bij het neokoloniale samenwerkingsverband met Frankrijk, werd daar zwaar voor gestraft en weer in het gareel gedwongen. De Belgische koloniën Congo (Kinshasa), Rwanda en Burundi werden in de jaren ‘60 onafhankelijk. Elk van deze landen kenden strijd en spanningen, met politisering van opgelopen en al oudere etnische spanningen die ook de perioden rond de onafhankelijkheid kenmerkten. In Brits West-Afrika kregen Ghana, Nigeria, Sierra Leone en Gambia zonder strijd hun onafhankelijkheid. In Brits Oost-Afrika vond op Zanzibar in 1964 een bloedige revolutie plaats. Zanzibar en Tanganyika, sinds 1961 onafhankelijk na een nationalistische campagne, gingen samen als Tanzania. In Kenia volgde de onafhankelijkheid na bittere strijd van de Mau-Mau. Oeganda kreeg haar onafhankelijkheid na serieuze en succesvolle boycotacties en opstanden. In Brits zuidelijk Afrika werd Zambia onafhankelijk na succesvolle stakingsacties. Malawi, Botswana, Lesotho, Swaziland en Mauritius kregen hun onafhankelijkheid soepel en gemakkelijk.

Van 1973 tot halverwege de jaren ’90 werd de laatste groep Afrikaanse landen onafhankelijk na een langdurige emancipatie- en bevrijdingsstrijd. Daaronder vallen ook door blanke minderheidsregimes gecontroleerde landen waarin de zwarte meerderheid in feite eeuwenlang door die minderheid gekoloniseerd werd, ondanks het feit dat de kolonisten ‘hun land’ wel allang als onafhankelijk beschouwden. Landen met onafhankelijkheid na strijd vanaf 1973 zijn: Eritrea, Mozambique, Angola, Guinee-Bissau, Kaapverdië, Zimbabwe, Namibië en Zuid-Afrika. Sao Tomé & Principe kreeg haar onafhankelijkheid ook in 1975, na en als gevolg van de strijd in de overige Portugese koloniën. In die jaren werden ook Djibouti en een deel van de Comoren pas onafhankelijk van Frankrijk, na harde onderhandelingen en strijd. Zuid-Soedan werd als laatste, na lange oorlogen, in 2011 onafhankelijk. De resterende landen zijn Ethiopië, dat officieel nooit gekoloniseerd

werd, maar wel tussen 1936 en 1948 onder Italiaans en Engels gezag stond, Somalië, dat onder controle van Italië en Engeland had gestaan en in 1960 op gezag van de Verenigde Naties als één natie onafhankelijk werd, Spaans of Equatoriaal-Guinee dat in 1968 onder zware internationale druk door Spanje werd verlaten, en Spaanse Sahara/Sahraoui Republiek/Westelijke Sahara, dat in tegenspraak met VN-resoluties nog door Marokko als deel van dat land wordt gezien en behandeld. Tenslotte is er nog Liberia dat in 1847 onafhankelijk werd van de Verenigde Staten en waar geïmporteerde ex-slaven, 'Creolen', de inheemse bevolking gingen koloniseren, wat nog grote problemen zou gaan opleveren.

Bij landen die een onafhankelijkheidsstrijd voerden of landen waar de onafhankelijkheid na langdurige harde actie werd afgedwongen, mocht men verwachten dat na de overwinning en de onafhankelijkheid een nieuwe fase zou aanbreken. Dan is er niet meer de gezamenlijke vijand om tegen te vechten en breekt de tijd aan waarin alsnog onderling moet worden uitgezocht en uitgevochten wie in de toekomst echt de leiding en de controle over land en volk zal hebben. Dan komt ook de tijd voor afrekeningen van lang opgepotte wrok, verwijten en verdenkingen naar andere groepen en individuen. Dat kan zich afspelen langs persoonlijke, politiek-ideologische, etnische, religieuze of klassenlijnen. Tijdens de koloniale repressie en de acties voor de onafhankelijkheid kon dat meestal niet, want toen was eenheid hard nodig. En het moest toch een keer gebeuren. Het kon hier de volgende landen gaan betreffen: Zuid-Afrika, Zimbabwe, Mozambique, Angola, Namibië, Kenia, Marokko, Algerije, Tunesië, Egypte, Eritrea, Guinée-Bissau, Comoren, Guinée-Conakry, Zanzibar, Soedan en Zuid-Soedan. Grote wijsheid en politieke behendigheid zou nodig zijn om ondanks deze gegevens toekomstige escalatie van uit de hand lopend geweld te verhinderen. Het risico zou zeker groter worden als patronage en cliëntisme zouden worden uitgewerkt in conflicterende etnische of religieuze belangen.

'Onmogelijke landen' zouden geen vrede meer hebben met het onmogelijk zijn van hun land, zelfs al kregen zij de onafhankelijkheid op een presenteerblaadje aangeboden. Dan gaat het om landen als Nigeria, Angola, Soedan, Tsjaad, Centraal-Afrikaanse Republiek, Congo Kinshasa, Somalië, Ethiopië, Libië, Kameroen en Ivoorkust. Er zou gestreefd kunnen worden naar afscheiding of afstoting van ongewenste onderdelen, het gedwongen incorporeren of juist verdrijven van volkeren, of het opblazen van de staat. Heel positief zou ook gestreefd kunnen worden naar het bij elkaar houden, integreren en consolideren van de nieuwe staat met daarbij de verzoening van de volkeren, maar daarvoor was een boven de partijen staand staatsmanschap nodig, plus een goede relatie met de hele bevolking en tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Een derde optie zou nog zijn het

bij elkaar houden van zulke onmogelijke en door middel van een sterk veiligheidsapparaat met geweld, terreur en onderdrukking.

Er waren ook Afrikaanse landen waar de koloniale aanpak niet hielp om prekoloniale problemen tussen bevolkingsgroepen op te lossen. Zeker niet in Rwanda, Burundi, weer Congo Kinshasa, weer Angola, en Madagaskar. In Ethiopië, Sierra Leone en Liberia riep interne kolonisatie van volken door een Afrikaanse minderheid de nodige haat en wrevel op bij de onderdrukte volkeren. In een onafhankelijk Afrika zonder koloniale militaire aanwezigheid zou daar een uitweg voor gezocht worden die zich kon uiten als een vulkanische uitbarsting van opgekropte haat en geweld. En dan waren er nog de landen waar de koloniale ingrepen en voorkeuren ervoor zorgden dat bepaalde etnische groepen of andere elites de nieuwe elites van het land werden, met toegang tot en controle over de politieke, economische en militaire macht. Dit speelde misschien in de meeste landen wel min of meer, maar in het bijzonder lijkt aandacht nodig voor de volgende mogelijkheden. In landen waar etnische minderheden de meerderheid onderdrukten op eigen gezag of namens de koloniale overheden, zouden die minderheden met alle macht hun positie proberen te handhaven en de andere volken zouden die positie aanvechten. Dat gold voor de blanken in Zuid-Afrika, Zimbabwe, Namibië en de voormalig Portugese koloniën Angola en Mozambique, de koloniserende Amharen in Ethiopië, de Creolen, ex-slaven uit de VS, in Sierra Leone en Liberia. Dat geldt ook voor de spanningen tussen de veelal buitengesloten Imazighen (Berbers) en de hen dominerende gearabiseerde volken en afstammelingen van Arabische volken in de Maghreblanden Algerije, Tunesië, Marokko en Libië. Duidelijk identificeerbare volken die namens de koloniale overheid andere volkeren hielpen onderdrukken, riepen haat en jaloezie op bij de andere landgenoten: de Baganda van Oeganda, de Tutsi in Rwanda en Burundi, de Kikuyu van Kenia, de BaCongo in de Democratische Republiek Congo en Angola, de Baoulé van Ivoorkust, de Sara in Tsjaad, en de Oman-Arabieren op Zanzibar.

Landen waar nieuwe door religieuze missies en koloniale overheden gevormde intellectuele elites de eerste regeringsleiders werden, zouden zich na vrij korte tijd geconfronteerd zien met minder geschoolde, minder intellectuele, vaak ook minder intelligente zakenlui, volksleiders en militairen die ook hun deel van de macht en de rijkdom van de natie opeisten, en geen geduld hadden om hun beurt af te wachten in de nog onwennige politieke procesgang die moeizaam geschoeid was op een westers-democratische leest. Staatsgrepen door laag opgeleide, machtsbeluste militairen en ondernemers, of pretendenten met een andere visie op sociale gerechtigheid zouden zulke landen na zo'n zeven jaar gaan bedreigen. Landen met een homogene bevolking en landen waar etnische groepen elkaar getalsmatig in evenwicht konden houden, of waar een nationale eenheidstaal en

-cultuur de mensen verbond, zouden gezegend zijn. Daar konden best conflicten en machtsgrepen 'binnen de familie' ontstaan, maar de kans op gewelddadige nationale revoluties, staatsgrepen en burgeroorlogen tussen etnische, religieuze en taalgroepen zou er veel minder kunnen zijn. Mauritanië, Tunesië, Botswana, Egypte, Tanganyika (Tanzania), Swaziland, Lesotho, Ghana, Kaapverdië, São Tomé & Principe en Gambia zijn zulke landen.

Enkele basiskenmerken van de Afrikaanse cultuur konden de kans op gewelddadige conflicten versterken. Het gaat daarbij om: het bij voorkeur niet willen delen van de macht, en het principe dat de winnaar alles krijgt. Het staatshoofd als uitvergroot traditioneel volkshoofd: de *big papa*. De alles doordringende patronage-clientèle-verhoudingen en bijkomende verschijnselen van nepotisme en corruptie, zeker als die in nauwe etnische termen worden uitgewerkt. De keuze voor het belang van de eigen tribale of religieuze gemeenschap die vaak tegelijk een keuze is tegen andere groeperingen. Het beroep op magische krachten en het verzet tegen rationele wetenschappelijkheid spelen hun spel in het dansen rond de macht en de rijkdom en het aanpakken van problemen in de samenleving. De macht van de Afrikaanse man op het politieke, economische en militaire terrein met dominantie over of uitsluiting van de vrouw is nog steeds een reële werkelijkheid met vérstrekkende gevolgen voor de kwaliteit van samenleving en bestuurscultuur. En dan was er nog het geduldig afwachten van kansen, het fundamentele wantrouwen in de vreemde andere medemens buiten de eigen familie, clan of taalgroep, en de rol van geruchten en verdachtmakingen in het politieke en maatschappelijke leven. Daarbij komen dan nog het achterblijven van economische ontwikkeling en van een eerlijke verdeling van de opbrengsten daarvan, naast overdadige proliferatie van wapens in veel regio's, de crises in goed bestuur en het uitblijven van deelname van de bevolking aan relevante politieke processen en besluiten. Maar in de euforie rond de onafhankelijkheid was er de neiging om dit soort zorgelijke punten nog even niet te zien.

5

Van de eerste jaren van vrijheid tot het einde van de Koude Oorlog

De prekoloniale geschiedenis, de uit de koloniale tijd overgeërfde historische situatie in de jonge Afrikaanse landen, de binnenlandse ontwikkelingen in de periode daarna, en de internationale omgevingsfactoren hebben elkaar over en weer sterk beïnvloed. In deze paragrafen worden die koloniale erfenis en de internationale context eerst in hoofdlijnen beschreven. Daarna volgt een beschrijving met analyse van de ervaringen tot ongeveer 1990. Waarom 1990? Omdat het jaar als een mijlpaal ligt tussen de jaren '50 en '60 van de eerste onafhankelijkheid en 2018, het eindjaar van deze kroniek. Omdat rond 1990 de Koude Oorlog definitief ten einde kwam en de internationale context radicaal veranderde. En omdat er rond die tijd nieuwe typen interne gewapende conflicten en nieuwe economische en financiële patronen opkwamen die een andere wending gaven aan bestuur en beleid in Afrika.

Wat hadden de nieuwe Afrikaanse landen bij het begin van hun nieuwe toekomst in handen? Wat was hun koloniale erfenis? Een collectieve ervaring van slavernij, kolonialisme en resten van prekoloniale culturen die een gedeelde negatieve collectieve ervaring van meerdere generaties was. Er waren lokale en regionale verschillen in koloniale ervaring, maar het grootste deel van de Afrikaanse bevolkingen had ontberingen geleden. Als gevolg van oorlogen, gedwongen verplaatsingen, dwangarbeid, de persoonlijke belasting en de verdeel-en-heers politiek zaten zij opgesloten en teruggetrokken in hun eigen gereduceerde, gefixeerde 'stamgemeenschap', op afstand van waar het allemaal gebeurde in de nieuwe steden en aan de kustgebieden, of zij waren in de binnenlanden nog buiten de moderne ontwikkelingen gebleven. Bijna overal was het zelfvertrouwen, gebaseerd op een sterke eigen identiteit, kapotgemaakt, net als de voedsel-zelfvoorziening en de stimulans en zelfs de kunde om zelf voedsel te verbouwen en grondstoffen te verwerken. Het sociale weefsel van onderlinge solidariteit en samenwerking was in veel gevallen ernstig aangetast. Men had zich onder dwang in de eigen bloedgroep teruggetrokken, wantrouwend en zelfs vijandig naar degenen daarbuiten. Dat gevoel van diepe economische en identiteitscrisis is een sterk recept voor opleving van vreemdelingenhaat en tribalisme. Tegelijk waren er steeds

meer mensen die het belang van onderwijs en werkgelegenheid en andere westerse verworvenheden voor hun kinderen inzagen, als mogelijke garantie voor een betere toekomst. Mensen die gingen geloven in de verdienstelijkheid van modernisering van hun maatschappij en die het nut en de waarde van geld waren gaan accepteren. Zij wilden geld verdienen, aanzien verwerven, met 'modernisering' in de zin van 'verwestersing' als mogelijke juiste weg. Afrikaanse tradities vormden na de kolonisatie in de ogen van veel geschoolde Afrikanen een rem op de gewenste vooruitgang en ontwikkeling.

Delen van de bevolking die door migratie-arbeid en verstedelijking, door werk bij leger en politie, in de lagere ambtenarij en het vervoers- en postwezen, in mijnen, industrieën en scheepvaart vervreemd waren van die gesloten familie- en clangemeenschappen, zochten een eigen weg die moest aansluiten bij de nieuwe politieke, maatschappelijke en economische middenklasse en elites en bij de nieuwe notie van moderniteit, beschaving en ontwikkeling. Steeds meer mensen raakten daardoor in crisis. Zij twijfelden over hun Afrikaanse identiteit. Bedenkers van 'Afrikaniteit' en 'Négritude' waren bezig met het heruitvinden daarvan, soms als reactie op wat zij ervoeren als opgedrongen westers modernisme, soms als reactie op wat zij zagen als het verwerpelijk primitieve bestaan van de traditionele Afrikaanse gemeenschappen. Er heerste op dit gebied veel verwarring en het was geen onderwerp waarvoor de leiders en de intellectuelen van Afrika afdoende antwoorden konden bedenken. Godsdienstige sekten en omarming van nieuwe godsdiensten waren reacties op die verwarring, naast opstandigheid en het streven naar een onbekende maar hevig verlangde nieuwe, meer individuele vrijheid.

De volkeren in de nieuwe naties waren vaak onderling sterk verdeeld op basis van clans en taalgroepen, van sedentaire of nomadische leefwijze, en op basis van door de koloniale machthebbers gemaakte keuzen van favoriete en voorgetrokken of miskende volken. Oude complementariteiten en spanningen waren door nieuwe tegenstellingen vervangen. Er bestond bij de sedentaire volkeren een algemene afkeer, buitensluiting en marginalisering van nomadische volken, naast een overheersende minachting voor en misbruik van de volken van kleine jagers en verzamelaars of *pygmeeën*[18] aan de rand van de woestijnen en in de tropische regenwouden. Economisch onrecht, het grijpen van politieke machtsposities, clientisme, kiezersbedrog en corruptie, toe-eigening van hulpbronnen door speci-

18 Het woord *pygmee* hebben wij aan de oude Grieken te danken. Met *Pyme* beschreven zij kleine mensen die een armlengte hoog waren. In Afrika worden zij ook vaak aangeduid als 'kleine mensen'. Voor zichzelf hebben en gebruiken zij clannamen. De term 'pygmee' wordt door deze kleine mensen als belediging ervaren: zo worden zij gelabeld als een etiket, een object, en niet als de mens die zij zijn.

fieke groepen ten koste van de anderen waren misstanden die al in de koloniale tijd werden aangeslingerd en na de onafhankelijkheid voortgezet en versterkt.

Zulke tegenstellingen en wrijvingen werden veelal gearticuleerd in tribale termen: het versterkte de aversie tussen groepen in de meeste landen waar de belangen van het ene volk in conflict kwamen met die van het andere. Het gebruik van de term 'tribalisme' of de modernere versie, 'etniciteit', bij het bespreken en analyseren van Afrika, stuit opvallend op een muur van taboes, zowel in de internationale academische wereld als in de politieke en ontwikkelingswereld binnen en buiten Afrika. Het is door de jaren heen politiek correct geworden om zulke termen en analyses niet te gebruiken. Dat was immers iets wat kolonialisten en koloniale schrijvers deden, en daarna werd het gebruik ervan *not done*. Dit angstvallig vermijden, ontkennen en niet benoemen van een belangrijk Afrikaans probleem bemoeilijkt het vinden van oplossingen daarvoor. Tegelijk bleef men het wel hebben over 'stammen' en 'toverdokters' en dergelijke. Hoe inconsequent kan men zijn? Dat kwam omdat het koloniale denken ook diep verankerd was in de leiders en elites van postkoloniaal Afrika.

Er waren volkeren die te maken kregen met gesloten grenzen die hen ofwel ongewenst bij andere volken opsloten ondanks een geschiedenis van vijandschap, of juist hun clan- en taalgebieden opsplitsten onder meerdere nieuwe staten. De Malinké/Mandinke-volken wonen bijvoorbeeld in Guinee, Ivoorkust, Mali, Senegal, Gambia, Burkina Faso, Sierra Leone, Ghana en Liberia. Er waren de landen die door toevallige, buiten hen liggende omstandigheden zoals strategische ligging, natuurlijke rijkdommen, slavernijgeschiedenis, natuurlijke havens en rivieren, bergen, moerassen en woestijnen, koloniale concurrentie en achterlandtheorieën de ligging, vorm en samenstelling kregen waarmee zij de onafhankelijkheid in gingen. Daar waren potentieel 'mogelijke landen' bij en volstrekt 'onmogelijke landen'. Een mogelijk land is een land met voldoende voorwaarden voor een reele bestaansmogelijkheid. Bij een onmogelijk land zijn die voorwaarden onvoldoende aanwezig. Dat waren dan wel landen die door het nieuwe internationale volkenrecht van 1956 veroordeeld werden om in principe altijd zo te blijven. Soedan is Soedan en was volgens het volkenrecht ondeelbaar zolang dat duurde. Nigeria is Nigeria en moest als eenheid zo blijven. Eritrea was enige tijd een ten opzichte van Ethiopië eigenstandige Italiaanse kolonie, en mocht dus onafhankelijk zijn; de Westelijke Sahara mag dat als voormalige Spaanse kolonie om dezelfde reden formeel ook. Maar dat gerealiseerd te krijgen is een andere zaak, want wie heeft de macht en de politieke wil om het af te dwingen? De Democratische Republiek Congo (Zaïre) moest een onschendbare grote en complexe eenheid blijven terwijl de kleine berglanden Rwanda en Burundi overbevolkt in zichzelf werden opgesloten. Al deze landen kregen te maken met oorlogen vanwege zulke

principes. Wijlen Wangari Maathai introduceerde in haar boek: *The Challenge for Africa* (2009) creatief en in de geest van Nelson Mandela en Yoweri Museveni het concept van 'federatieve unies van micro-naties' voor identificeerbare taal- en cultuurgemeenschappen om van het 'koloniale stambegrip' en de 'vloek van de natiestaat' af te komen. Invoering en toepassing ervan zal nog op veel barrières stuiten, getuige ook de ervaringen in Ethiopië en Oeganda, ook al dwingt de logica om in die richting door te denken.

De koloniale infrastructurele inrichting was ontworpen om grondstoffen, goederen en mensen naar de metropolen te exporteren, en dus niet voor interne en regionale markten en handel binnen Afrika, tussen Afrikaanse landen onderling. Spoorlijnen, waterwegen en wegen verbonden productiegebieden met exporthavens. Stuwdammen en energiecentrales bedienden de mijnen en de grote steden, maar niet de grote bevolkte binnenlanden. Al deze elementen vormden een infrastructuur waarvan de onderhoudskosten hoog waren en de technische vereisten voor dat onderhoud moeilijk vervulbaar voor nieuwe jonge staten met veel nieuwe prioriteiten, beperkte inkomsten en gebrek aan geschoolde kaders. De koloniale infrastructuur was dus gedoemd om in te storten. Vervanging en vernieuwing kwamen niet meteen in zicht, mede ook door het ontbreken van realistische lange-termijn planning. Regionale samenwerking op de gebieden van handel en economie werd door die omstandigheden veel te lang gehinderd.

Afrika zat vast in een afhankelijk economisch systeem, gericht op ongelijke uitruil van arbeid, goederen en waarden met de rest van de wereld, en op de eerst aan Afrika toegewezen rol van leverancier van goedkope grondstoffen en goedkope arbeid, en daarna die van afzetgebied voor massaproducten, luxe fabrieksgoederen en gesubsidieerde voedseloverschotten. Het bevond zich in een situatie waarin de koloniale traditie van een massief volume van uitvoer van waardevolle goederen tegen irreëel lage marktprijzen na de onafhankelijkheid noodgedwongen gecontinueerd moest worden, juist ook omdat de eigendommen en investeringen in essentiële economische sectoren bijna overal in handen bleven van buitenlandse bezitters en financiers, en omdat de prijzen op de wereldmarkt niet door Afrikanen, maar door westerse belanghebbenden werden bepaald. Het was een situatie waarin binnen Afrika bijna geen toevoeging van waarde aan de eigen grondstoffen kon en mocht plaatsvinden, en waar daarom niet of nauwelijks was geïnvesteerd in eigen industrieën van enige betekenis.

In Zuid-Afrika, Nigeria, Senegal, Guinee, Ghana, Egypte en Mauritius gebeurde dat meer dan in de andere landen, maar over het hele continent veel te weinig, en in de meeste landen zelfs helemaal niet. En de opkomende Afrikaanse industrieën kregen in de jaren '70 een doodsklap als gevolg van de oliecrises en de daarop

volgende globale economische crisis. Voor katoen, minerale ertsen, hout en landbouwproducten zoals koffie, cacao, katoen, thee en sisal gold dat de productie van de ruwe grondstoffen in Afrika plaatsvond, met laag gehouden betaling aan boeren, mijn- , bos- en arbeiders en de bewerking tot waardevolle producten, toevoeging van meerwaarde dus, in Europa gebeurde. Zo creëerde Afrika ook nog arbeid en inkomsten voor Europeanen. Afrika bleef grosso modo netto exporteur van irreëel laag betaalde massaproducten waaraan elders meerwaarde werd toegevoegd. Dat kwam Afrika vanaf het begin van de koloniale tijd tot de dag van vandaag te staan op een enorm verlies aan inkomsten.

Ideologisch bevlogen onderzoekers als Pierre Jalée met *Le Pillage du Tiers Monde* en Walter Rodney met *How Europe Underdeveloped Africa* toonden dat al aan in de jaren '70 van de vorige eeuw. Sindsdien vertellen bronnen van Wereldbank en UNDP tot op de dag van vandaag met hun jaarlijkse statistieken nog steeds hetzelfde. In Europa of Azië waardevol gemaakte producten kon Afrika tegen hoge prijzen terugkopen in de vorm van kleren, voedsel, leer, metalen producten, houten producten, plastic goederen, medicijnen, machines, wapens, communicatie- en vervoersmiddelen, cement, kunstmest en andere benodigdheden voor de landbouw. De directe buitenlandse investeringen in Afrika gingen voor het grootste deel rechtstreeks naar mijnbouw-, olie- en landbouwexportbedrijven die in handen waren van bezitters en aandeelhouders buiten Afrika, vaak gedeeld met leden van de lokale elites. Daarvan werden de winsten uitgevoerd en weinig andersoortige investeringen gedaan.

Afrika heeft een grote rijkdom aan minerale grondstoffen, strategische grondstoffen, aardolie en -gas, tropisch hardhout, rundvee, medicinale planten, flora en fauna, landschappen en toeristische mogelijkheden die het continent rijk konden maken als niet de contracten en concessies met handelshuizen in de ex-koloniale landen en de concessies aan internationale mijnbedrijven onder koloniale voorwaarden waren opgelegd en in die hoedanigheid door de nieuwe regeringen werden overgeërfd. Meestal moesten die noodgedwongen worden voortgezet bij gebrek aan betaalbare alternatieven. Nieuwe regeringen die dat essentieel wilden veranderen werden, als omkoping of chantage niet hielpen, gestraft met gemanipuleerde politieke omwentelingen, politieke moorden of militaire interventies. Daarbij kwam nog dat Afrikanen de benodigde organisatorische en technische kennis voor ontwikkeling en management van de betreffende bedrijfstakken in die jaren vaak nog niet hadden. Afrika was als toeleverende en dienstbare satelliet van de ex-koloniale metropool met handen en voeten gebonden aan de voorwaarden, spelregels en actoren die de koloniale principes van winstvermeerdering tegen de laagst mogelijke onkosten bleven dienen onder een nieuwe neokoloniale internationale orde.

Afrika had een grote ongeschoolde en ongetrainde bevolking die nog steeds onderbetaalde arbeid moest verrichten op plantages en in mijnen of anders geen keus had dan buiten de nieuwe economie te blijven. Bij lage werkgelegenheid en het nog jarenlang voortduren van blanke minderheidsregimes in zuidelijk Afrika was daar veel arbeidsmigratie uit de buurlanden naar de mijnen, in andere gebieden ook migratie naar steden, mijnen en plantages. Maar overal in de binnenlanden kwamen ook nieuwe burgers die niets te maken wilden hebben met wat voor centrale overheid dan ook. Die leerden door de dagelijkse ervaring om ook hun eigen al dan niet traditionele leiders niet meer te vertrouwen. Of men nu door de koloniale machthebbers of door de nieuwe leiders benaderd werd, maakte qua ervaring niet eens zoveel verschil. De mensen aan de top, voor hen evengoed mensen van buiten, eisten wel veel van hun onderdanen maar gaven daarvoor, behalve veel beloften, weinig in ruil terug. Het wantrouwen van het gewone volk zat diep. 'Of je nu door de hond of door de kat gebeten wordt …' 'De regering is altijd ver weg. Als zij iets van jou willen, dan weten ze je te vinden, maar als jij iets van hén wil, dan hebben ze geen oren. Of het nu deze regering is, of de vorige, of de volgende of de blanken van toen'… Dat is de boodschap die schrijver dezes op zijn reizen door heel Afrika in binnenlanden en buitengebieden, ver weg van de hoofdsteden, meekreeg.

Maar dezelfde mensen wilden echt wel onderwijs, transport, gezondheidszorg, landbouwsubsidies en -advies, een goede prijs voor een met zorg geproduceerd product, consumptieartikelen, een zaktelefoon, en bij verkiezingen werd massaal opgekomen en gestemd. Het was duidelijk dubbel. Men zou wel willen, als de voorwaarden maar gunstig waren. Maar zolang mogelijk werd 'de kat uit de boom gekeken,' en 'eigenlijk kun je niemand vertrouwen…' Behalve de mensen van je eigen netwerk: je patroons, je familie, je clan, je leeftijdsgroep, je initiatiegroep. Mensen buiten de steden staan nog met één of twee benen in de meer traditionele Afrikaanse samenleving, maar genieten wel graag mee van de geneugten van de modernisering.

Men haakte af, gebruikte oude en nieuwe methoden om zich te onttrekken aan de nieuwe overheersing door voor hen in feite wezensvreemde regeringen. Dit thema van 'afhaken' werd zorgvuldig uitgewerkt in de studie van Bruce Baker (2000).[19] De kosten van het cultureel, politiek en economisch bewust niet meedoen aan de staat van grote delen van de samenleving zijn hoog. Als de staat er niet in slaagt grote delen van de bevolking mee te nemen in haar ontwikkeling, dan wordt de kans op uiteindelijk falen manifest. Nomadische volken in de

19 Bruce Baker, *Escape from Domination in Africa. Political Disengagement and its Consequences* (2000).

Sahel-zone en op de savannen en steppen van Oost- en zuidelijk Afrika zagen zich geconfronteerd met nieuwe Afrikaanse regeringen van vooral sedentaire boeren en voorheen door de kolonisten bevoorrechte groepen. Door hun leefwijze en hun relatieve marginalisering namen zij wantrouwend afstand van welke centrale regering dan ook.

In heel Afrika hadden de koloniale machthebbers enkele met zorg uitgekozen jongens, in het laatste stadium ook een klein aantal meisjes, wél laten leren en studeren. Die raakten 'geassimileerd' of 'geëvolueerd'; aangepast aan de koloniale cultuur met diploma's als dokter, veearts, leraar, ingenieur, priester, jurist of taalgeleerde. Die diploma's waren niet per definitie certificaten van bevoegdheid en competentie om een nieuwe onafhankelijke Afrikaanse staat te leiden. De afgestudeerden waren niet vanzelf geschikt als leiders van de staten en de op westerse leest geschoeide overheidsbureaucratieën die zij erfden van hun koloniale meesters. Want de nieuwe landen kregen grondwetten, parlementaire systemen, rechtssystemen, bestuurssystemen, belastingstelsels en politieke partijen die op Europese modellen geënt waren. Daarbij hoorde een bestuurlijke cultuur waarvan in Afrika alleen maar het voorbeeld bekend was van de vertrokken koloniale autoriteiten; een cultuur die was gekenmerkt door minachting, racisme, minzaamheid, uitbuiting, onderdrukking, onbetrouwbaarheid, willekeur, machtsmisbruik en zelfverrijking. Traditionele Afrikaanse culturele systemen, processen en werkwijzen konden niet zomaar op deze nieuwe staten worden toegepast. Toch ging het om Afrikaanse heersers en Afrikaanse burgers, maar wel in kunstmatige, voor hen wezensvreemde en met merkwaardige instituties. Dat moest onvermijdelijk gaan botsen.

Die spanning zou zich gaan wreken rond onderwerpen als het conflict tussen éénpartijstelsels en meerpartijensystemen; parlementen en rechters als raadslieden ten dienste van de leider of als zelfstandig optredende professionele macht; de scheiding van machten volgens de 'Trias Politica'; de inrichting en werking van het ambtelijk apparaat en de ambtelijke hiërarchie; de rolopvatting van de president als almachtig hoofd, met de natie als zijn nieuwe volk dat aan hem, de grote vader, de big chief, onderworpen was en hem moest dienen en gehoorzamen. Omkoping en vriendendiensten bleven onvermijdelijk nodig om familie en klanten uit de clan te bedienen. Ook op het gebied van inning van belastingen wreekte zich dit: belastingen werden door de kolonialen met geweld van de bevolking afgedwongen en waren daarna niet populair. Geen enkel land ontwikkelde in het begin een goed werkend belastingsysteem. Ook betaling van door de staat geleverde energie en diensten was niet iets waar de nieuwe burgers het eerst aan dachten. Als daar na de onafhankelijkheid niet meteen mee werd begonnen, wanneer kon er dan wel een aanvang mee worden gemaakt zonder de burgers

kwaad te maken? Er is geen samenleving in de wereld waaraan duurzaam wetten en instituten kunnen worden opgelegd als het volk die niet zelf omarmt.

5.1 Resterende koloniale afspraken en de Koude Oorlog in Afrika

Er waren nog koloniale regelingen over monetaire zones, militaire vestigingen, havens, ambtelijke ondersteuning, militaire bijstand en levering van goederen die bij de onafhankelijkheid niet zomaar ongedaan gemaakt konden worden. Dit gebeurde binnen een historische context waarin de Koude Oorlog, de grote naoorlogse concurrentie tussen de kapitalistische en communistisch-socialistische machtsblokken, ook en opvallend op Afrikaans grondgebied werd uitgevochten. Beide blokken zochten invloedssferen, bondgenoten, strategische posities en goedkope grondstoffen. In ruil daarvoor leverden zij ontwikkelingshulp, technisch advies, wapens, vriendschap en bescherming van de heersende elites.

Intriges, machinaties, corrupte omkoperij en zo nodig gewelddadige intimidatie en politieke moorden hoorden daar ook bij. Van de moorden op waardevolle, op emancipatie van het volk gerichte Afrikaanse mensen, van Mohammed Ahmed Ben Bella tot Patrice Lumumba, van Eduardo Mondlane tot J.M. Kariuki, van Thomas Sankara en tientallen andere, minder bekende, potentiële en in alle ons bekende gevallen progressieve, door het volk geliefde leiders of aankomende leiders. Een goed onderzoek is nodig over de moord door de jaren heen op feitelijke en mogelijke progressieve leiders in Afrika. Maar ook over vormen van extreme intimidatie door de staat van lastig gevonden burgers. Dat zou ook mede de hele periode na de onafhankelijkheid moeten omvatten. De Keniaanse schrijver Ngugi wa Thiong'o moest monddood gemaakt worden omdat hij zijn kritiek op de corrupte regeerders van zijn land niet onder stoelen of banken stak. Een georkestreerde groepsverkrachting van zijn vrouw werd onderdeel van de campagne van de staat om hem te laten zwijgen. Dat gebeurde straffeloos in Kenia, ruim 30 jaar na de onafhankelijkheid.

De Afrikanen hadden hun prachtige continent weer in handen, met veel natuurschoon, met een flora en fauna en natuurlijke verscheidenheid die rijk en uniek zijn op de wereld, met veel potentiële en echte rijkdommen, met veerkrachtige, inventieve mensen die ondanks geleden ellende niet bij de pakken wilden blijven neerzitten. Zij zongen bij de viering van hun nieuwe status van burgers van een onafhankelijke Afrikaanse natie enthousiast de nieuwe nationale hymnen, in rijm en toon gezet op meestal westerse kerkelijke hymnen en psalmen of meer wereldse melodieën: 'Mungu Abirika Africa'; 'Nkosi Nsikelele Africa', 'Moge God Afrika beschermen en behoeden'. De geschiedenis kon niet ongedaan gemaakt worden,

de trein reed verder en alle ogen waren op de toekomst gericht. Aan die mensen deden de nieuwe leiders hun beloften over realisering op afzienbare termijn van onderwijs, gezondheidszorg, respect en waardigheid, welvaart en welzijn voor iedereen.

Die leiders waren stuk voor stuk op hun manier 'idealisten'; zij konden ook niet anders. Hun beloften moesten worden waargemaakt door het opbouwen van de natie, het opzetten van welzijnssystemen, gezondheidsdiensten en scholen, gemeenschapsprojecten. Beloften die onder de hierboven beschreven omstandigheden en voorwaarden nooit waargemaakt konden worden. Want de instrumenten, de financiële middelen, de kennis, de scholing, de kwaliteiten, de instituties, de tijd en de echte postkoloniale vrijheid daarvoor ontbraken, maar dat wist toen nog bijna niemand. Waar moest de noodzakelijke accumulatie van kapitaal vandaan komen? Hoe kon de staatskas worden gevuld zonder dwangarbeid of met geweld afgedwongen belastingen? Hoe konden de nodige vaardigheden en kennis in redelijk korte tijd worden ontwikkeld voor het opbouwen van nieuwe naties, het ontwikkelen van nieuw burgerschap en het werken aan vormen van economische en sociale ontwikkeling om het welzijn en welbevinden van de bevolkingen te dienen?

De historie leert dat overal in de wereld mensen tussen de vijf tot zeven, in enkele gevallen zelfs tot tien jaar na het door de nieuwe regeringen doen van de 'Grote Beloften bij de Onafhankelijkheid', ongeduldig worden, de regering om rekenschap gaan vragen en dan boos en opstandig worden als de resultaten en antwoorden tegenvallen. Dan komt de tijd van volksopstanden, van al dan niet militaire of maffiose staatsgrepen, sterke leiders met weinig opleiding en populisme, tribaal revanchisme. Dan komt ook de tijd van onderdrukking door de eigen regeringen van kritische geluiden onder de bevolking, als dat niet om tal van andere mogelijke redenen al eerder was gebeurd.

5.2 De internationale context van de onafhankelijkheid tot het eind van de jaren tachtig

Steeds meer Afrikaanse landen werden bevrijd. In deze periode werden uiteindelijk alle Afrikaanse landen, op Zuid-Afrika, Eritrea, de Westelijke Sahara en Zuid-Soedan na, vrij. Daarvan gingen sommigen een heel eigen weg, anderen bleven de neokoloniale weg volgen en weer anderen zochten met een soort socialistische koers een 'derde weg'. De koers werd altijd ingegeven door de nationale elites en hun buitenlandse relaties en sloot zelden tot nooit aan bij de behoeften, de al dan niet uitgesproken wensen en de mogelijkheden van het gros van de Afri-

kaanse bevolkingen waarvan die elites vervreemd waren, ondanks hun energieke pogingen om dat niet te zijn of te lijken. Kenmerkend bij de politici en leiders van links tot rechts was het streven naar modernisering, vooruitgang, technologische ontwikkeling, geldeconomie en economische groei, en het nemen van afstand van wat zij zagen als het traditionele, 'achterlijke, primitieve Afrika'. Vaak zagen zij tegelijk wel bruikbare 'traditionele Afrikaanse waarden en symbolen' om hun beleid en gedrag te legitimeren en te ondersteunen.

Er heerste ten opzichte van Afrika nog steeds die oneerlijke internationale economische, politieke en financiële orde met ongunstige handelsvoorwaarden, oncontroleerbare, onwerkelijke ruilvoeten en nadelige monetaire bepalingen die de inbedding van Afrika in de nieuwe post- en neokoloniale wereldorde begeleidden en ondersteunden. Als de prijzen voor Afrikaanse grondstoffen stegen, dan was er hoop en optimisme. Maar zij gingen doorgaans vaker omlaag dan omhoog. En bij stijging van de prijzen voor Afrikaanse producten groeiden vaak de prijzen nog meer voor producten uit andere continenten die voor de ontwikkeling van Afrika nodig waren. In de economie van de nieuw onafhankelijke landen kwam er meer dan in de koloniale tijd nadruk op het verbouwen van exportgewassen, op de exploitatie van bossen en minerale grondstoffen, met verwaarlozing van de nationale en regionale landbouw en voedselautonomie. Dit werd versterkt door druk van geldschieters en schuldeisers onder de paraplu van IMF en Wereldbank en de onbetaalbaarheid van verlangde en beloofde diensten. In die eerste jaren ontstond het grootschalige lenen en het afhankelijk worden van giften van donoren voor het waar kunnen maken van de ambitieuze ontwikkelingsplannen. Plannen voor industrialisatie kwamen soms van de grond, maar de kosten ervan waren in de regel te hoog in verhouding tot de beperkte eigen inkomsten en het gebrekkige kennisniveau en infrastructuur van de Afrikaanse landen. Ook ontbrak het aan ontwikkelde regionale markten, kennisnetwerken en vervoersnetwerken. Het kon nog niet en het mocht ook niet.

Afrika raakte betrokken bij nieuwe internationale organisaties. Er kwamen voor Afrika nog ongunstige associatieverdragen met de EEG, en er ontstonden nieuwe organisaties als de OAE, de Organisatie van Afrikaanse Eenheid, de Franse en de Engelse Commonwealth Organisaties en de Organisatie van Ongebonden Landen naast de door Frankrijk geïnspireerde Afrika-Madagaskar Organisatie van samenwerkende Francofone landen en in de Maghreb de Afro-Arabische Samenwerking. Het VN-systeem was in de jaren 1960 tot 1990 machteloos met betrekking tot de wereldhandel, de dekolonisering en gewapende conflicten in Afrika. Wel werd in de jaren '60 de UNCTAD, de VN-organisatie voor Handel en Tarieven, opgericht die een eerste begin zou maken met een VN handelsbeleid gericht op ontwikkelingslanden, maar daar kwam later de klad in.

De wereld, maar vooral Afrika, werd zwaar getroffen door opeenvolgende oliecrises. Die van 1973 (oorlog in het Midden-Oosten) en 1979 (egoïstische OPEC-kartelvorming tijdens wereldcrisis) hadden een vernietigend effect op de economie van jonge Afrikaanse landen. Ook de jaren na 1979 kenden regelmatig globale oliecrises met vergelijkbare gevolgen. Maar de eerste klappen kwamen het hardst aan. De prijzen van benzine en aardolie en alle daarvan afgeleide producten stegen om nooit meer op het oude niveau terug te komen. Afrika produceerde zelf geen kunstmest, asfalt, plastics, witmakers, weekmakers, benzine voor auto's en vliegtuigen, industriële producten en machines of machineonderdelen voor industrialisatie. Die moesten worden ingevoerd, maar als gevolg van de oliecrises bleven de prijzen van die producten stijgen. Afrika moest wel in- en uitvoeren en vanwege de olieprijzen stegen ook de kosten van daarbij behorende transporten aanzienlijk. Zo kon Afrika minder investeren in autonome ontwikkeling. Er bleef geen geld over, de schulden werden groter en Afrika had zelf nog steeds geen industrieën en geen voedselautonomie. Die crises draaiden de nek om van experimenten met sociale en participatieve ontwikkeling in landen als Ghana, Guinee, Guinee-Bissau en Tanzania: die werden onbetaalbaar.

Opbrengsten van landbouwproducten als katoen, koffie, cacao, thee, palmolie en afgeleide producten, voedselgranen, suiker, ananas, vruchten en bloemen waren onzeker en fluctueerden, met in de jaren 1958-1990 een algemene tendens tot prijsdaling op de wereldmarkt, onder andere door snelle toename van concurrerende producten uit Azië en Latijns-Amerika en veranderende consumptiepatronen bij westerse consumenten. Hogere productiviteit in deze sectoren leverde nauwelijks ruimere inkomsten op en vergrootte het probleem van internationaal overaanbod. Door het steeds meer benadrukken van de verbouw van handelsgewassen tegen continu stijgende kosten bij dalende opbrengsten, kwam de voedselzelfvoorziening van de Afrikaanse landen nog meer in het gedrang. De handelsruilvoeten van Afrikaanse economieën werden moeilijker hanteerbaar. Hoeveel zakken katoen moest een lokale kleine boer in 1960 produceren voor een kilo kunstmest, en hoeveel twintig jaar later? In 1980 was dat bijna driemaal zoveel als in 1960. Hoe kon men dat volhouden?

In steeds meer Afrikaanse landen werden nieuwe minerale bodemschatten ontdekt. Er bleken meer kostbare mineralen te zijn dan men ooit vermoedde: diamant, ijzer, koper, zilver, goud, aardolie, gas, uranium, aluminium, tin, mangaan, kobalt, coltan, cadmium, fosfaten, zeldzame non-ferrometalen. In het algemeen bleef de exploitatie en de handel rond deze mineralen, net als die voor het kostbare hout uit de tropische regenwouden, gecontroleerd door buitenlands kapitaal en beschermd door buitenlands militair ingrijpen en politieke moorden als dat nodig werd geacht door wie daar belang bij hadden. De prijzen die de markt voor

deze producten betaalde, werden in het buitenland bepaald. Buitenlandse monopolisten gingen met heersende binnenlandse elites of illegaal werkende krijgsheren winstgevende relaties van wederzijds voordeel aan. Voor de staatskassen en de bevolkingen van de nieuwe Afrikaanse landen vielen de opbrengsten daardoor zwaar tegen, terwijl heel wat Afrikaanse leiders en hun families, clans, partijen en legerleiders wél in de rijkdom deelden. Zij konden hun macht en die van hun groep bestendigen via het onderhouden van uitgebreide patronagesystemen en het ruimhartig financieren van leger, politie en veiligheidsdiensten waarvan zij de steun hard nodig hadden. Legers en veiligheidsdiensten werden een nieuwe machtsfactor met sterke belangen in de economie: zij werden *soldiers in business*.

Het werd dus tijd voor internationale hulp bij de ontwikkeling van Afrika. In die dagen ontstonden het Peace Corps en de Ontwikkelingshulp om te helpen bij het oplossen van deze problemen. Het werd ook tijd om met hulp het grote Afrikaanse Nation Building Project aan te pakken, want daaraan was in de koloniale periode te weinig gedaan. Het ging allemaal te snel en eigenlijk was het nooit de bedoeling geweest. Dus werd het tijd voor een inhaalslag, maar wel in afhankelijkheid van de al dan niet welwillende buitenwereld uit dezelfde ex-koloniale moederlanden en de niet altijd belangeloze nieuwe vrienden uit Amerika en het Oostblok. De Internationale Samenwerking kwam met nieuwe vormen, nieuwe eisen, nieuwe spelers. In de context van de Koude Oorlog was die van begin af aan incoherent, weinig samenhangend, onderling en intern tegenstrijdig en inconsequent. Samenwerking was er op de gebieden van handel en economie, financiën, diplomatie, militaire zaken, cultuur, wetenschap en ontwikkeling. Met elkaar bepaalden die de impact van het totaal van deze inspanningen, waarbij niet zelden acties op één gebied die in een andere sector ondermijnden.

Geopolitieke, strategische en economische belangen van rijke landen en corrumpering van Afrikaanse regeringen voerden de boventoon in de relatie met Afrikaanse landen, ondanks retorische taal van donoren over democratie, mensenrechten en goed bestuur. Internationale relaties hebben zo in de ogen van Afrikaanse partners een 'januskop': aan de ene kant sociaal, goed en vriendelijk, aan de andere kant boosaardig, verraderlijk, vijandig, destructief. Zo kon vredeswerk door de ene donor botsen met wapenleveranties door de andere, of de minister van ontwikkelingssamenwerking van een land maakte zich hard voor eerlijke handel en de minister van economische zaken van dat zelfde land handhaafde exportsubsidies op het dumpen van overschotten van granen, zuivelproducten, vlees en kleding. Coherent internationaal beleid en eerlijke handel hadden de 'hulp' allang overbodig kunnen maken, maar daartoe ontbrak de internationale wil en samenhang. Er kwam bilaterale samenwerking tussen regeringen van donoren en die van ontvangende landen. Er ontstonden complexe relaties tussen

Afrikaanse regeringen, multilaterale organisaties en regionale ontwikkelingsbanken die als multilaterale inspanningen door donoren en consortia werden gefinancierd.

In 1960 werd in Parijs OESO/OECD, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, opgericht waaraan de toen twintig rijkste donoren van de wereld meededen. En er kwamen specifieke rollen voor de Wereldbank en het IMF, de zogeheten *Bretton Woods* organisaties die niet onder de VN vielen maar een eigen status kregen, met eigen leden, bestuurders, aandeelhouders en spelregels, zonder verantwoordingsplicht in de VN of andere representatieve organisaties op wereldniveau. Die rollen kwamen vanaf eind jaren '70 tot uitdrukking in het namens de geldleners dwingen van Afrikaanse landen met opgelopen schulden tot bezuinigingen, structurele aanpassingen en hervormingen, privatisering en het openstellen van hun markten, gekoppeld aan het verschaffen van nieuwe leningen en het uitbreiden van voorwaarden en de beheersing daarvan. Vanaf de jaren '50 ontstonden ook nieuwe vormen van samenwerking tussen civiele organisaties in rijke landen met lokale partners in ontwikkelingslanden. Zij gaven vorm en inhoud aan de samenwerking van burgers in rijke landen met burgers in arme landen via particuliere organisaties en sociale bewegingen, naast de altijd bestaand hebbende, en de laatste jaren in aantal en omvang toenemende 'van mens-tot-mens-organisaties' van individuele burgers.

5.3 Schulden en structurele aanpassingen: het IMF, de Wereldbank en Afrika

Vanaf de tweede helft van de jaren '70 liepen steeds meer Afrikaanse landen vast in een onhoudbare schuldsituatie ten opzichte van het buitenland. De al in 1944 opgerichte Bretton Woods organisaties de Wereldbank (WB), het Internationale Monetaire Fonds (IMF) en de daaraan verbonden Internationale Ontwikkelingsbank (IBRD), ontwikkelden economische en sociale saneringsmodellen die zij aanvankelijk voor alle landen volgens min of meer hetzelfde stramien toepasten: de SAPs of Structurele Aanpassingsprogramma's en hun opvolgers. In de jaren '90 werd daarmee nog intensiever doorgegaan; in enkele gevallen ook creatiever. De financiering van bijna twintig jaar structurele aanpassingsprogramma's sinds 1979 kwam uit de multilaterale ontwikkelingsbudgetten van bilaterale donoren en de Europese Unie. Onder toezicht en volgens instructies van het IMF werden de fondsen door de Wereldbank via de IBRD en de daarmee verbonden Afrikaanse Ontwikkelingsbank ADB ingezet voor de sanering van Afrikaanse staatshuishoudingen met schuldenproblemen. Het verzet en de weerzin bij veel overheden in Afrika om met de SAPs in te stemmen en er aan mee te werken waren groot

omdat de sociale en economische gevolgen, zeker op korte termijn, negatief uitwerkten, wat leidde tot sociale protesten en opstanden van burgers.

Het IMF, de WB en het IBRD hadden wel degelijk goede redenen om krachtens hun mandaat in te grijpen. Afrikaanse regeringen namen vaak foute economische besluiten en frequent was er slecht beheer zonder dat reorganisaties en hervormingen oplossingen brachten. Er werden ook positieve effecten van de structurele aanpassingen waargenomen, bijvoorbeeld in het ambtelijk management van publieke fondsen. Desondanks was in het algemeen de aanpak ongeschikt voor de doelen die het IMF ermee wilde bereiken. Later gaven zelfs bronnen binnen IMF en WB toe dat de gekozen aanpak een foute manier van werken was die van alles met zich meebracht, behalve het 'beoogde lokale eigenaarschap, verantwoording aan de lokale bevolking, en economische en sociale vooruitgang'. Zo werden via slecht doordachte experimenten van donoren en instellingen dure lessen geleerd over de ruggen van bevolkingen en regeringen van Afrikaanse landen heen. Daar kon geen goed, schaars en diffuus verspreid ontwikkelingsgeld tegenop. Een probleem was ook dat de betrokken Bretton Woods Organisaties kennelijk aan niemand echt verantwoording schuldig waren. Lenende landen konden wel lid zijn van het IMF, maar de belangrijkste industriële landen bleven de beslissende aandeelhouders. De G10, de tien rijkste landen, maakte permanent de helft van het directoraat uit. De andere tien directeuren wisselden, waardoor de continuïteit van de macht binnen de instellingen in handen bleef van die rijkste landen.

Gilles Duruflé

De Franse onderzoeker Gilles Duruflé onderzocht in de jaren '80 diepgaand de relatie tussen de SAPs en ontwikkelingen in Senegal, Ivoorkust en Madagaskar. Hij deed daarnaast vergelijkend onderzoek in andere Afrikaanse landen en kon zo verantwoord tot zijn inzichten komen. In zijn studie verklaart hij waarom en hoe de IMF-aanpak van de SAPs niet goed was voor de Afrikaanse landen en volken. Hij geeft ook aandacht aan de achtergronden en de context. Hier volgt de samenvatting van zijn belangrijkste bevindingen.[20] Die verwoorden vaak wat ik ook zelf in dit boek concludeer.

De Afrikaanse landen waren slecht op de Onafhankelijkheid voorbereid. Koloniserende moederlanden waren door de Tweede Wereldoorlog een stuk armer geworden en staken veel energie in hun eigen wederopbouw. Daarvoor moesten de koloniën meer goedkope grondstoffen en arbeid leveren in ruil voor producten en diensten uit die koloniserende landen. De koloniën raakten steviger geïntegreerd in de economie van het moederland binnen een bilateraal systeem van

20 Gilles Duruflé, *L'Ajustement Structurel en Afrique (Sénégal, Côte d'Ivoire, Madagascar)* (1988).

beschermde transacties. Dat garandeerde de kolonie door douanebescherming stabiele exportprijzen en reserveerde voor zichzelf daarmee een quasi monopolie op de markten van die landen. Door die combinatie van investeringen en protectiemaatregelen werd een tijdelijke versnelling van de Afrikaanse exporteconomie mogelijk.

Na de onafhankelijkheid traden de ex-koloniale Europese landen ongeveer tegelijk toe tot de EEG. Voor de voormalige koloniën in Afrika kwamen er de Conferentie van Yaoundé, de Cotonou-verklaring van 1965, en de speciale band tussen de EEG en de ACP-landen[21]. Daardoor werd het laat koloniale bilaterale systeem van prijzen en protectiemaatregelen ontmanteld, zodat exportprijzen voor de Afrikaanse landen daalden en douanevoorschriften in de Europese landen voor Afrikaanse producten strenger werden. Ook om andere redenen leidde losmaking van het koloniale moederland en de opening naar de grotere wereldmarkt tot desorganisatie en verstoringen in de voormalige koloniën: de overgeërfde instituties pasten niet, de koloniale systemen en structuren waren te duur, kennis en ervaring ontbraken, en de mondiale spelregels werkten onbegrijpelijk eenzijdig in het voordeel van consumenten en industrieën in de rijke landen.

Of de landen nu kozen voor een socialistisch of een kapitalistisch model, het zou ze niet lukken om in de internationaal ongunstige omgeving de stijgende kosten van hun ontwikkeling te dragen. Want hun economie bleef essentieel gebaseerd op het weghalen van goedkope grondstoffen en onderbetaalde productie, en op toenemende betrokkenheid daarbij van de zich ontwikkelende nationale moderne sector. De koloniale dwangarbeid en hoofdelijke belasting waren weggevallen, maar dwangmatig werd vastgehouden aan lage lonen en prijzen voor boeren en arbeiders in de traditionele sector die daardoor nog steeds, maar wel minder dan in de koloniale tijd, de moderne sector financierden. Planmatige ontwikkeling van landbouw voor handelsgewassen en investeringen in lichte import vervangende industrie vonden zwaar gesubsidieerd plaats, waarbij de investeringen en het management meestal door buitenlanders werden gedaan. Infrastructuur, bestuur, onderwijs, gezondheidszorg, veiligheid en coöptatie van nieuwe sociale klimmers werden voor de staat onbetaalbaar. Pogingen om gratis onderwijs en gezondheidszorg voor iedereen te leveren, en het werken met geldverslindende grote overheidsinstellingen – bedrijven, coöperaties en handelshuizen – maakten de geldnood bij de nieuwe regeringen alsmaar groter. De 'nieuwe ontwikkelingshulp' moest vanaf ongeveer 1966 het leed voor een groot deel gaan verzachten. Maar de bilaterale en multilaterale hulp bleven paternalistisch en koloniaal van aard en droeg volgens Duruflé en anderen bij aan voortzetting van het voor Afri-

21 ACP: Voorheen koloniale landen in Afrika, de Caraïben en de Pacific.

ka ongunstige neokoloniale systeem. Daaraan werden de fondsen van het FED, het Europese Ontwikkelingsfonds, toegevoegd. Die moesten het Afrikaanse landen mogelijk maken om met succes op de wereldmarkt te opereren, wat verre van bereikt werd.

Het 'neokoloniale ontwikkelingsmodel' raakte eind jaren '60, begin jaren '70 ernstig in crisis: het werd te duur. Er moest meer geld komen, dus de exportlandbouw van cash crops werd opgevoerd; weer ten koste van de nodige voedselproductie. Importen ten behoeve van de moderne sector groeiden door en Afrikaanse steden groeiden harder in omvang dan de productiviteit van het continent aankon. Steeds meer stadsbewoners moesten goedkoop van voedsel worden voorzien. De schaarse, te dure Afrikaanse import vervangende industrie ging ter ziele en het onderbetalen van boeren ging door. Alle Afrikaanse landen vertoonden hetzelfde fundamentele gebrek aan evenwicht tussen het functioneren van de moderne sector, de rol van de grote eigen bevolking, en de rol van de staat binnen een uit de koloniale tijd overgeërfd samenlevings- en maatschappij-opbouwproject waarin de rol van de moderne sector centraal stond. De moderne sector en buitenlandse belangen zouden steeds meer het overgrote deel van de bevolking gaan onderdrukken en uitbuiten; eigenlijk op een nieuwe manier koloniseren dus. Deze modernisering binnen een neokoloniaal ontwikkelingsmodel werd ook het grote project van collectieve zelfverrijking van de nieuwe Afrikaanse elites onder de paraplu van de staat; zij ontwikkelden voor zichzelf een nieuwe wijze van het corrupt genereren van inkomsten. Die zelfverrijking van de Afrikaanse elites, diep verankerd in de organisatie van het economische, sociale en politieke leven van de landen, was parasitair, leidde niet tot productieve investeringen en verzwakte de naties.

In de jaren '70 waren de rijke landen meer dan bereid om onbeperkt leningen te verstrekken aan ontwikkelingslanden. Het was voor hen gunstig om het teveel aan oliedollars rond te pompen om zo de westerse economieën aan de gang te houden. De wankelende exportpositie van de rijke landen als gevolg van duurdere olierekeningen (verstoorde handelsbalans) moest worden hersteld. Hun exporten werden dientengevolge duurder. De kredietgenerositeit van de banken viel samen met de ontdekking in Afrika van minerale grondstoffen en een tijdelijke stijging van de opbrengsten daarvan. Dat gaf een nieuw gevoel van rijkdom en een grotere bereidheid om te lenen. Sommige Afrikaanse regeringen begonnen samen met hun westerse partners en de Wereldbank aan grote maar vaak ongeschikte projecten waarvoor zij vaak teveel betaalden. De centrale economische rol van de Afrikaanse regeringen werd extra versterkt en verstoringen van het evenwicht namen toe. De landen kwamen vast te zitten in de klemmende tang van te grote schulden. Kredietverschaffers en schuldeisers waren weliswaar medeverantwoor-

delijk voor deze situatie, maar die spelers onttrokken zich aan hun verantwoordelijkheid.

Na de oliecrisis van de jaren ’70 werden olie en importen duurder terwijl de opbrengsten van de grondstoffen weer inzakten. De landbouw bracht minder op. Internationale rentetarieven stegen tot grote hoogten en heel Afrika kreeg problemen met de betalingsbalansen. Het maken van nog meer schulden nam een hoge vlucht, omdat de landen hun snel groeiende begrotingstekorten moesten dekken en hun stedelijke bevolkingen tevreden houden. De voorwaarden voor de SAP-leningen breidden zich uit over de publieke sector, het landbouwbeleid, het industriebeleid, de banken, het onderwijs, de gezondheidszorg, en nog meer. Voorschriften werden preciezer en de autonomie, het initiatief en de onderhandelingsruimte van de Afrikaanse regeringen namen af.

De fundamentele aanpak van IMF en WB met de SAPs was:

- Opengooien van de economie
- Aanpassen van binnenlandse prijzen aan wereldmarktprijzen
- Terugtrekking van de staat
- Privatisering van staatseigendommen
- Toepassing van het ‘principe van de waarheid van de marktprijs’ met ontwaarding van de munteenheid
- Prioriteit voor de vrije krachten van de markt

De SAPs waren op die manier puur liberale programma’s met dramatische gevolgen voor de toch al marginale kleine Afrikaanse boer en de in hun kinderschoenen staande lokale industrieën. Niet een goede prijs gebaseerd op de reële waarde van het product werd richtinggevend, maar het ‘principe van de waarheid van de marktprijs’, bepaald door externe machten. Nationale ondernemers kregen geen kans, lokale markten werden niet beschermd, de staat werd uitgehold, en het volk leed. Oplossingen konden alleen mogelijk zijn als de diepste wortels van de crisis werden blootgelegd.

Maar het IMF bleef hangen in verhalen over ‘slecht leiderschap’ en andere gemakzuchtige redeneringen, terwijl de IBRD, de International Bank for Reconstruction and Development van de Wereldbank, analytisch wel verder wilde gaan, maar door het IMF werd tegengehouden. Westelijke donoren keken kies de andere kant op. Wat werd verkocht als aanpassingsprogramma’s, werd voor de schuldenlanden steeds dieper drijfzand zonder zicht op een uitweg. Om uit die crisis te raken moesten de SAPs aanvullende scenario’s krijgen. Er was een strategie nodig voor terugkeer naar het evenwicht in de openbare middelen, gecombineerd met een economische groei die op zijn minst in de pas bleef met de bevolkingsgroei.

Daartoe werden in samenspraak met UNDP Structurele Programma's voor Armoedebestrijding (SPRPs) aan de SAPs gekoppeld; scenario's die nergens werden waargemaakt, waarna de donoren er niet verder op aandrongen. Ondanks ellenlange onderhandelingen kwam er geen geld voor en de Afrikaanse landen kwamen in stagnatie en recessie terecht. Daardoor moesten zij steeds meer desinvesteren om 'het hoofd van het paard boven water te kunnen houden' (uitdrukking van Duruflé).

Begin 1980, te midden van deze turbulenties, formuleerden Afrikaanse leiders onder de paraplu van de OAE de Monrovia Strategie voor Economische Ontwikkeling, die zij uitwerkten in het *Lagos Plan van Actie voor de Uitvoering van de Monrovia Strategie voor de jaren 1980-2000*. Kernpunten waren: beter beheer van natuurlijke hulpbronnen, meer regionale samenwerking, afbouwen van internationale hulp. De Wereldbank en de VN tekenden voor het programma. De verwachtingen waren hooggestemd. Maar het bleef grotendeels bij een plan waarmee weinig werd gedaan. De grond voor het Afrikaanse streven naar meer economische onafhankelijkheid was slecht voorbereid. De leiders waren niet serieus genoeg aan het plan gecommitteerd en de internationale omgeving werkte zulke gewenste ontwikkelingen gewoon tegen. Toyin Falola verwijst in zijn bijdrage aan Ellis (1996) naar diep gravende studies van A. Adedeji op dit terrein. Hij stelt: 'Het plan werd stoffig en ontaardde dramatischer dan de ergste pessimisten zich konden voorstellen.'

5.4 De Koude Oorlog (1945-1989) speelde zich tijdens de hier behandelde jaren wereldwijd af

Na de Tweede Wereldoorlog vormden de oorlog in Korea (1950-1953) het begin, en de Cubaanse rakettenaffaire (1963), de bezetting door Rusland van Hongarije (1956) en Tsjecho-Slowakije (1969) de spannendste momenten in de Koude Oorlog. Vanaf 1986 volgden op elkaar de ramp van de kerncentrale van Tsjernobyl, de Perestrojka en in 1989 de Val van de Berlijnse Muur, met daarop volgend het uiteenvallen van het Sovjetimperium en de continuering van het grote Chinese Rijk dat onder de communistische eenheidspartij een nationalistische, staatskapitalistische koers insloeg. Ook in Afrika voerden de blokken van de Koude Oorlog een harde geopolitieke en ideologische strijd.

De Koude Oorlog had in Afrika de volgende, soms hete, kanten:

- Concurrentie tussen het Westen en het Oostblok om invloedssferen en bilaterale relaties. Een Afrikaanse regering die zich door het ene blok onheus bejegend voelde, kon bij het andere terecht. Inlichtingen- en veiligheidsdiensten werden geprofessionaliseerd. Beide blokken werkten met verleidelijke aanbiedingen (wapens, geld, seks, adviseurs, grote projecten, politieke steun, studiebeurzen, reisbeurzen) en verholen of openlijke bedreigingen (invasies, huurlingen, politieke moorden, aanvallen op spelers van de andere kant).
- Beide blokken onderhielden corrupte en dictatoriale regimes, en ondermijnden vaak legitieme regeringen. Dit veroorzaakte, naast ellende en problematische opbouw van jonge naties, ook een onder de burgers stijgend wantrouwen in de politieke rol van leiders.
- De blokken organiseerden interventies door huurlingen, speciale strijdkrachten, commando's of reguliere legers in onafhankelijke Afrikaanse landen of nog voor hun vrijheid vechtende koloniën. Steun aan bevrijdings- en anti-bevrijdingsbewegingen, de inzet van huurlingen, en de zorg van de westerse landen en van het Oostblok om de aard van de regering na overwinning van welke partij dan ook, vormde een belangrijk hoofdstuk in de Koude Oorlog.
- De Koude Oorlog joeg de wapenwedloop in Afrika verder op. Elk blok overvoerde zijn partners met wapens. Afrika heeft indrukwekkende 'kerkhoven' van ongebruikt, wegrottend wapentuig, naast een huiveringwekkende hoeveelheid nog goed werkende wapens. Bij Debre Zeit in Ethiopië lag zo'n indrukwekkend kerkhof van ongebruikt en onbruikbaar oorlogstuig, gegeven door zowel de Russen in de ene periode als de Amerikanen in de andere. De enigen die daar voordeel van gehad kunnen hebben, waren wapenfabrikanten, wapenhandelaars, vervoerders en politieke leiders die smeergelden ontvingen. Het aantal nog niet opgeruimde mijnenvelden in Afrika blijft schrikbarend.
- Als een land veel meer uitgeeft aan bewapening dan aan landbouw en voedselveiligheid, dan vraagt het om problemen. Veel Afrikaanse landen deden dat. Ethiopië gaf bijvoorbeeld in 1986 zestig procent van het jaarlijkse overheidsbudget uit aan leger en bewapening, en nog geen stuiver per boer aan landbouw. Daarvan kwam, in combinatie met droogte en oorlog, grootschalige honger en sterfte.
- De strijd om invloedssferen had te maken met alles wat voor de machtscentra strategisch was. Het betrof militaire bases, doorvliegroutes, scheepvaartroutes, speciale havens, afluisterposten, satellieten voor spionage en ruimtewapens en toegang tot strategische mineralen, met nadruk op aardolie, uranium en strategische non-ferrometalen. Dit waren zaken die in Afrika speelden; in de meeste gevallen zonder dat nationale regeringen en bevolkingen daar hun eigen legitieme en noodzakelijke greep op kregen.

Deze machinaties droegen bij aan het ontstaan van burgeroorlogen, een aantal in het zadel gezette en gehouden dictators, een aantal politieke moorden en verdwijningen, en aan veel wantoestanden op het gebied van mensenrechten. Machtsblokken gaven niet om gewone mensen; die werden opgeofferd als 'bijkomende schade'. Gewone burgers vormden niet het doel van de operaties van de Koude Oorlog maar werden er wel op grote schaal slachtoffer van. De ontwikkelingshulp mocht dat dan weer opvangen. Twee andere 'westerse blokjes' gingen ook steeds meer met elkaar de confrontatie aan in Afrika: de 'Anglofonie' tegenover de 'Francofonie', met de veronderstelde belangen van Frankrijk en Engeland daarachter. De Franse taal verloor net als overal steeds meer terrein aan de Engelse. Vooral in het gebied van de Grote Meren kreeg dat dramatische proporties, maar het speelde ook sterk en nadelig in West-Afrika, met name in Kameroen, Togo en de Maghreb.

Periodes van aanhoudende grote droogte overvielen Afrika in een fase van algemeen onvermogen om met natuurrampen om te gaan. Dat speelde in de Sahel, de Hoorn van Afrika en zuidelijk Afrika. Natuurrampen gingen vaak gepaard met lokaal wanbeheer en burgeroorlogen. De vaak op droogte volgende overstromingen hadden in veel streken vergelijkbare gevolgen: veel menselijk leed, honger, ziekte en dood, vernietiging van woongebieden en productievermogen, en verspreiding van mensen.

5.5 'Wie migranten zaait, zal geld oogsten'

Armoede en onderontwikkeling veroorzaakten migratie en *brain drain*: het aan het continent onttrekken van geschoolde Afrikanen. Er was te weinig werk voor hoog opgeleiden en er kwam geen geld voor goede salarissen. De ambtenarij, de politiek, het leger en de handel waren schaarse kanalen voor maatschappelijke stijging. Iemand met een universiteitsdiploma die eerlijk en integer wilde zijn, kwam daar niet gemakkelijk tussen. De best opgeleiden vertrokken naar rijke landen om het er beter te hebben. Duitsland, Engeland, Frankrijk, Amerika, Australië en Canada mobiliseerden goed opgeleide Afrikaanse mannen en vrouwen om tekorten in hun landen aan te vullen. Die stuurden geld naar huis, en dat heette dan '*brain gain*'. Maar in eigen land was te weinig goed geschoold personeel over om de mensen te helpen, te bedienen, te inspireren, het land op te bouwen, hun rol te spelen, en werden die taken vaak weer uitgevoerd door buitenlandse ontwikkelingswerkers die veel kostten, de lokale situatie en cultuur niet altijd snapten, en meestal werkten ten laste van ontwikkelingsbudgetten. Dus wat was de *gain*? Voorlopig nog een fopspeen. Zeker, de regelmatige overmakingen door Afrikanen in de 'diaspora' kregen een financiële omvang die in totaal zelfs de om-

vang van de ontwikkelingshulp en mogelijk ook de directe zakelijke investeringen voor Afrika ging overstijgen. Dat geld werd door de familie in Afrika veelal meer ingezet voor sociale en consumptieve doelen dan voor productieve investeringen en heel vaak leidde de opkomst van plaatselijke nieuwe rijken tot jaloezie, waardoor lokale verhoudingen verstoord raakten en andere families ook hun jongeren naar Europa wilden sturen ('migranten zaaien') en daar dus hun schaarse geld aan uitgaven. Wij kennen alleen verhalen en incidenten; uitgebreid onderzoek op dit gebied zou meer dan welkom zijn.

Laag betaalde, hard en onder hun niveau werkende Afrikanen die heel solidair al hun verdiende geld opsparen om naar huis te sturen, hebben weinig kans om in Europa te integreren, want ook dat kost geld. Het is dus nog maar de vraag of al dit geld de professionele en toegewijde aanwezigheid van goed opgeleide en gemotiveerde Afrikanen in eigen land en regio kan vervangen. In de jaren '70 en '80 werkten veel Afrikaanse artsen in ziekenhuizen in Duitsland. Tegelijk werkten veel Duitse artsen, betaald door de Duitse ontwikkelingshulp, in Afrika. De Afrikaanse artsen in Duitsland waren veel goedkoper dan de Duitse artsen in Afrika. Hetzelfde speelde tussen andere Europese landen en Afrika. *Brain drain*?, ja. *Brain gain*?, nee. 'Brain Drain, Brain Gain' is vooralsnog een liberale, populistische, gemakzuchtige slogan die nergens op berust zodra men verder kijkt dan de centen. Verlies aan menselijk kapitaal is onvervangbaar. Hoe kan Afrika haar universiteiten zodanig ontwikkelen dat hoog opgeleide Afrikanen kwaliteitsonderwijs kunnen geven aan hoog gemotiveerde intelligente Afrikaanse studenten, meisjes en jongens, die genoeg perspectief en stimuli krijgen om hun talenten ook in eigen land, regio en continent in te zetten?

Ook mensenrechtenproblemen, politieke vervolging, bevrijdingsoorlogen, bedreiging van leven en welzijn van intellectuelen en politieke tegenstanders door hun eigen, vaak anti-intellectuele en wantrouwende overheden, droegen veel bij aan het vertrekken van hoog opgeleide Afrikanen naar 'graziger weiden'. Tussen 1955 en 1989 zochten en vonden veel Afrikaanse politieke vluchtelingen en ballingen hun weg in het buitenland, zowel in de Afrikaanse regio als daarbuiten. Daarbij kwamen nog uitwijkende ondernemers en de uit hun land en regio gevluchte schenders van mensenrechten en criminelen. Zo werden de Afrikanen in de diaspora een bont, gevarieerd, elkaar bij voorkeur argwanend bekijkend en wantrouwend, maar dat weer hartstochtelijk ontkennend, gezelschap van individuen en groepen rond eigen taal, cultuur en familiebanden, eigen land en regio van afkomst, en gedeelde Afrikaniteit. In hoofdsteden in Europa, Amerika en Canada ontwikkelden zij hun wijken, ontmoetingsplaatsen, sociale of politieke belangenorganisaties en netwerken. Met hun aanwezigheid, muziek, cultuur, literatuur en maatschappelijke betrokkenheid verrijken zij de westerse gastculturen.

5.6 Culturele invloeden werden belangrijker

Media, toenemende communicatie, toerisme, studentenuitwisselingen, inzet van buitenlandse vrijwilligers en deskundigen en studies van Afrikanen in het buitenland droegen ertoe bij dat in Afrika veel meer westerse culturele boodschappen werden uitgezonden en ontvangen dan voorheen. Er groeide een beeldvorming van het Westen die tegelijk als aantrekkelijk, jaloers makend en tegen de borst stuitend werd ervaren. Afrika werd via goedkope massamediaproducten in toenemende mate bestookt met tegenstrijdige, verwarrende boodschappen. Westerse en oosterse vormen van individualisme, seksualiteit, overvolle winkels, excessief koopgedrag, crimi- en griezelfilms, geweld in films en tv-series, gepresenteerde gelijkheid van man en vrouw, hun openlijk speelse relatie, maar ook keiharde pornobeelden, homoseksualiteit en 'de politie is je beste vriend'. De ontwikkeling van een Afrikaanse toeristenmarkt bood weer nieuwe ontmoetingskansen en impulsen. Daarvoor moesten wel traditionele en religieuze dansen worden omgebouwd tot 'authentieke' folkloristische dansen voor die bezoekers. Daarvoor moesten wel meisjes en mannen beschikbaar komen voor hun erotische en seksuele genoegens. Daarvoor moesten traditionele rituele of ceremoniële klederdracht en versieringen elke dag gedragen worden en aangepast aan de smaak van de bezoekers om hen het gevoel te geven in het 'echte, authentieke Afrika' te zijn. 'We will play monkey if you want so, and certainly if you pay for it'. Met dit soort toespelingen worden in de verhouding tussen Afrikanen en anderen veel serieuze grappen gemaakt. Belangeloze hulp kan volgens Afrikaanse ontvangers niet bestaan. Er moet altijd het beginsel van 'voor wat hoort wat' meespelen; iets wat je gratis, zonder voorwaarden krijgt, kan en mag je niet vertrouwen: er zit altijd een addertje onder het gras.

Deze ontwikkelingen speelden vanaf het begin van de onafhankelijkheid tot rond het jaar 1990. Die periode vormde een nieuwe fase in de verdere en snellere globalisering van de wereld en het intensiever betrekken van Afrika bij die globalisering. Maar dat gebeurde nog niet onder voorwaarden en premissen die Afrika zelf kon formuleren en controleren. De wereld leidde, Afrika volgde en reageerde; zo verliep de dans nog steeds.

De jaren 1984-1990 vormden een overgangsfase in de nieuwe economische, politieke en culturele geschiedenis van Afrika wat betreft de verhouding van het continent en de volkeren tot zichzelf, tot elkaar en tot de wereld. Wetenschappers en beleidsmakers 'ontdekten' verontrustende verschijnselen: nieuwe soorten interne conflicten en burgeroorlogen in zich ontwikkelende landen. Het was zoals gezegd de tijd van de Perestrojka in de Sovjet-Unie, de kernramp van Tsjernobyl in de Oekraïne, maar ook die van de moord op Olaf Palme in Zweden, de ont-

ploffing van de Challenger met de dood van zeven Amerikaanse astronauten, het wereldkampioenschap voetballen in Mexico, en de acties 'Een voor Afrika', en 'Band Aid' voor hongerend Afrika. Het einde van de Koude Oorlog naderde snel zonder dat politici of burgers daar al weet van hadden. In 1986 werd een gat in de ozonlaag ontdekt en in 1989 voorspelden wetenschappers nog 'een nieuwe ijstijd'. De oorzaak van dat gat, het gebruik van drijf- en koelgassen, werd aangepakt en opgelost. Niet veel later, na het begin van de 21e eeuw, ontdekten wetenschappers een aanstormende nieuwe wereldwijde klimaatcrisis door menselijk toedoen, deze keer met opwarming van de aarde en stijging van zeespiegels, met mogelijk verregaande gevolgen voor Afrika.

6

Afrika in een sneller globaliserende context van 1990 tot 2019

6.1 Recapitulatie van de stand van zaken rond 1990

Of een Afrikaans land na de onafhankelijkheid 'kapitalistisch' of 'socialistisch' was begonnen, deed er uiteindelijk weinig meer toe. Beide systemen waren wezensvreemd voor Afrika en de leiders liepen tenslotte allemaal met hun eigen menselijke talenten en tekortkomingen aan tegen dezelfde systeemfouten in de wereldorde met betrekking tot hun continent. Afrika was nog steeds belast met de koloniale en postkoloniale erfenis, door haar ondergeschiktheid aan de door de rijke landen gecontroleerde wereldmarkt met als taak: het leveren van goedkope grondstoffen, arbeid en landbouwproducten. Gevolgen: een onderbetaalde bevolking, afhankelijkheid van fluctuerende prijzen die elders bepaald werden, verwaarlozing van de voedselproductie en van investeringen in een eigen Afrikaanse industrie. Meestal werden de nationale elite en buitenlandse ondernemingen eigenaren van de grote landbouwprojecten en ondernemingen en werd het volk arbeider of werkloos: hard werkend voor de winst van anderen, of nagenoeg helemaal buiten de markt levend. Deze ontwikkelingen brachten ontbossing en vervuiling met zich mee, en weinig betrokkenheid van de bevolkingen bij hun nieuwe naties.

Bij de onafhankelijkheid erfde Afrika koloniale instituties en infrastructuren met weinig nut voor de toekomst van de Afrikaanse landen en regio's. Die waren te duur in onderhoud voor de beperkte middelen waarover de nieuwe staten beschikten. In de late koloniale jaren sprongen moederlanden nog wel eens bij om de kosten te delen, maar na de onafhankelijkheid viel dat weg. In de koloniale tijd werden bepaalde volken bevoordeeld ten koste van andere volken. Belangentegenstellingen en aanvaringen tussen volken bestonden al langer; die werden door de koloniale machthebbers geëxploiteerd en uitvergroot. Na de onafhankelijkheid werd die praktijk door de meeste nieuwe Afrikaanse leiders voortgezet, waardoor de kiem werd gezaaid voor latere burgeroorlogen.

De hele wereld werd afhankelijk van fossiele brandstoffen en fabriceerde steeds meer producten die daarvan waren afgeleid. Ook het snel gegroeide transport over land, over zee en door de lucht kon niet zonder aardolieproducten. Maar als de OPEC hoestte, dan werd wel de hele wereld verkouden. En Afrika, als meest kwetsbare regio onderaan de economische en financiële keten, kreeg de hardste klappen. De prijzen van importartikelen gingen per oliecrisis meer omhoog, die van exportgoederen daalden, de schulden groeiden. Er waren om de tien jaar van die wereldwijde crises, grofweg in 1970, 1980, 1990, 2000 en 2010 met cumulatief negatieve gevolgen voor Afrikaanse economieën. Omdat Afrika zich niet echt had kunnen industrialiseren, kwamen die schokken er des te harder aan.

Met veel te weinig geschoolde en ervaren mensen en zonder eigen beginkapitaal moesten tot op het bot verdeelde naties worden opgebouwd om ambitieuze ontwikkelingsplannen te realiseren. 'Tribalisme' en 'regionale tegenstellingen' moesten daarvoor hard worden onderdrukt, en toch door heersende groepen worden uitgebuit. Die opgave was veel te moeilijk, maar dat wist toen nog niemand. Maar het zou gauw gaan blijken nadat de eerste oliecrisis losbarstte en de handelsbalansen en de ruilvoeten van Afrikaanse landen drastisch de verkeerde kant op gingen. Rijke landen met een teveel aan harde valuta boden gemakkelijke leningen aan en in Afrika groeiden de schulden torenhoog. Daarna kwamen het IMF en de Wereldbank met hun saneringen en structurele aanpassingen, met ontslagen, bezuinigingen, afschaffen van subsidies, uitverkoop van nationale eigendommen, zelfverrijking door machthebbers, het fnuiken van beginnende ontwikkeling, het in elkaar doen storten van essentiële diensten, het in armoede laten terugvallen van middenklassen. Ambtenaren, het leger en de politie werden niet meer fatsoenlijk betaald. Dat alles leidde tot opstandigheid onder de bevolking en tot cynisme, corruptie en repressie bij heersende elites. Het toch al geringe geloof in staat en regering klapte in. Burgers trokken zich terug in de eigen kringen om te overleven. Plegers van staatsgrepen en ondernemende krijgsheren (zoals ooit de roofridders in Europa) buitten die situatie uit en organiseerden strijdgroepen rond hun eigen belangen en de toe-eigening van Afrikaanse grondstoffen, met meer burgeroorlogen als gevolg.

Vanaf 1990 was het duidelijk dat het socialisme als ideologie en als door staten en partijen beleefd en geëxporteerd mens- en wereldbeeld had afgedaan. De Koude Oorlog was afgelopen, met maar één triomferende winnaar. Het aandeelhouderskapitalisme van de vrije markt en de daarbij horende ontwikkelingsmodellen werden de Afrikaanse landen hardhandig als standaard opgedrongen door de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds, de Afrikaanse Ontwikkelingsbank en bilaterale donoren, ongeacht de geschiedenis, de toestand en de mogelijkheden van de afzonderlijke landen.

Dit waren de historische en contextuele uitgangspunten voor de ontwikkelingen die zich in de jaren tussen 1990 en 2017 in Afrika gingen afspelen. Die ontwikkelingen volgen hier in grote lijnen de in dit hele boek gehanteerde indelingen. Die betreffen successievelijk de voor de landen interne thema's: 'De Strijd om de Politieke Macht', 'Economie en Ontwikkeling' en externe thema's onder 'De Regio en de Wereld'. Elementen van 'Cultuur en Samenleving' zijn daardoorheen gevlochten. Deze thema's zijn de belangrijkste factoren die de mogelijkheden bepalen voor de ontplooiing en ontwikkeling van mensen en gemeenschappen vanuit hun eigen aanleg, cultuur en lokale omstandigheden binnen de ruimere regionale en globale context. Omgekeerd hebben de manier waarop zij daarop reageren, van meedoen tot afhaken tot afwijzen en protesteren, van uitvinden, ontwikkelen en realiseren, hun invloed op het totale interactieve systeem van sectoren en niveaus van handeling. Simpele eenduidige oorzakelijke relaties bestaan niet zo veel op dit gebied van geschiedenis en maatschappijverhoudingen, en die wil dit boek ook niet suggereren.

7

De strijd om de politieke macht

In deze ruim 25 jaren vond een geleidelijke wisseling plaats waarbij de politieke oude garde, vaak met verzet en tegenzin, werd verdrongen door opkomende nieuwe leiders. Die oude garde waren de leiders van de jaren van de onafhankelijkheid, de Koude Oorlog en de burgeroorlogen van de jaren ’80 en ‘90. Zowel buitenlandse donoren en instellingen als inwoners van Afrikaanse landen riepen na afloop van de Koude Oorlog harder om goed bestuur en democratie. Maar patriarchale heersers, (semi-) koningen en verstokte vastklampers aan de staatsmacht met achter zich tribale machtscentra, militairen en rijke zakenlieden, boden vaak hardnekkig tegenspel. Die zetten, op uitzonderingen na, de wetten naar hun hand, overschreden grondwettelijke termijnen, wilden de macht afstaan noch delen, verrijkten zichzelf mateloos en schoven in toenemende mate, tegen alle spelregels in, hun zoons naar voren als opvolgers voor hun machtspositie. Zij probeerden krampachtig de macht en de rijkdom in hun families, clans, regio, etnische of elitegroep te houden, met uitsluiting van anderen. Soms wilden zij ook aanblijven om zich te verzekeren van onschendbaarheid en straffeloosheid. Hun angst om later alsnog aangepakt te worden voor machtsmisbruik en zelfverrijking was reëel, want steeds meer ex-dictators en schenders van mensenrechten werden na 1990 met succes juridisch vervolgd. En soms probeerden zij hun macht te consolideren uit gebrek aan vertrouwen in alternatieven: hun aftreden kon chaos met zich meebrengen, en dat wilden zij voorkomen door aan te blijven. De door de westerse donoren afgedwongen meerpartijensystemen waren hen een gruwel in het oog, en oppositieleiders nog meer.

Als dan toch de verstokte leiders voor anderen moesten plaatsmaken, dan werd de opvolging vaak geregeld binnen ‘De Familie’, ‘Le Pouvoir’, ‘De Elite’, ‘De Partij’ of ‘De Clan’: de dans om de macht binnen de eigen gesloten elitaire kringen. In 26 van de 56 Afrikaanse landen klampten zittende leiders en machtselites zich tussen 1990 en 2015 zo aan de macht vast. Een aantal van hen slaagde daar uiteindelijk niet in. Sommigen overleden in die tijd en anderen werden zo oud dat het niet lang meer kon duren. Daar gold nog het traditionele adagium: zolang de oude baas nog leeft, houden pretendenten zich rustig. Dat vastklampen is de leiders van Egypte, Tunesië, Libië en Zimbabwe uiteindelijk niet meer gelukt. De tijd

haalde hen in, het leger liet hen in de steek, en het volk nam, al dan niet geholpen door het buitenland, de macht over, zonder dat er overigens zicht op was hoe het daarna verder zou gaan. Voor sommigen 'restauratie', voor anderen 'revolutie', voor de meesten 'voorzichtige veranderingen'.

In Rwanda, Oeganda, Ethiopië, Eritrea en Namibië namen begin jaren '90 jongere leiders de macht over na een bevrijdings- of overnamestrijd. Internationaal werden zij gezien als beloften voor de toekomst: jong, ambitieus, ondernemend, sober, hard werkend, democratisch. Maar dat was eigenlijk meer een wensprojectie van het Westen dan werkelijkheid. Want zij ontwikkelden zich in twintig jaar tijd ook weer tot alleenheersers die anderen steeds meer wantrouwden, de oppositie en lastige burgers met ijzeren vuist aanpakten, en met hun verleden als oorlogsleiders na hun aantreden weer betrokken raakten bij oorlogen in eigen land en met buurlanden. In andere landen klampten leiders en leidende elites zich vast aan de macht in de nadagen van recente burgeroorlogen, vanuit het idee dat alleen zij konden voorkomen dat het geweld en de chaos terugkwamen. Burgeroorlogen gingen vaak gepaard met gewelddadige wisseling van het leiderschap. Tijdens en na burgeroorlogen in deze periode ontwikkelden criminele krijgsheren zich via vredesonderhandelingen en verkiezingen tot nieuwe staatshoofden en ministers. Geslaagde staatsgrepen die tot een echte machtswisseling leidden, vonden in de betreffende jaren plaats in 23 van de 56 landen; in bijna de helft van die landen meerdere keren achter elkaar. In ongeveer de helft van deze gevallen greep het leger tijdelijk de macht om 'orde op zaken te stellen', waarna een militaire leider omgeven door een junta via verkiezingen een 'civiele leider' werd, nog steeds omringd door die junta. In enkele gevallen zoals Mali en Ghana volgde na enige tijd keurig overdracht naar burgerpolitici. Soms kwamen er nog buitenlandse huurlingen bij staatsgrepen aan te pas, en enkele keren hielpen buurlanden of geheime diensten uit het Westen, met name Frankrijk, bij zo'n gedwongen machtswisseling. Landen als Rwanda, de Comoren, Congo Kinshasa, Congo-Brazzaville, Guinee-Bissau, Soedan, Somalië, Tsjaad en de Centraal-Afrikaanse Republiek vielen tijdens en door burgeroorlogen nagenoeg of zelfs helemaal uit elkaar.

In die 25 jaar waren er 15 landen waarbij machtswisselingen rustig verliepen, zonder aantasting van de grondwet of staatsgrepen. Dat waren Benin, Botswana, Ghana, Kaapverdië, Liberia (na de oorlog), Mali tot 2012, Mauritanië, Marokko (koningsopvolging), Mauritius, Mozambique (na de oorlog), São Tomé en Príncipe, Senegal, de Seychellen, Tanzania en Zuid-Afrika (na de vrijlating van Mandela). In het algemeen kwamen er de latere jaren meer competente en democratisch ingestelde leiders aan de macht en leek het oude vastklampende gedrag van dictatoriale leiders geleidelijk iets van het verleden te worden. Dat ging samen met het toenemen van het aantal landen waar een of andere vorm van parlementaire de-

mocratie beter ging functioneren. Soms viel een land weer terug, zoals Malawi in 2011, waar de laatste (inmiddels overleden) president hoopvol begon, maar toch weer verviel in autocratische heerszucht. Of Egypte niet veel later. Nog zeventien landen zaten min of meer tussen deze polen in met moeilijke, soms gewelddadige overgangen van de macht of juist met het te langdurig handhaven van de macht binnen één persoon, partij of familie. Zuid-Soedan werd pas in 2011 onafhankelijk, met voorspelbare opkomende etnische spanningen, tribale oorlogen, politieke concurrentie en noordelijk revanchisme.

7.1 Meerpartijensystemen en democratie

Vanaf 1989 deed het Oostblok niet meer mee met de belangenstrijd in Afrika. Per omgaande werd de houding van de westerse landen naar hun cliënten in dat continent anders. Het Westen had er ineens minder behoefte aan om Afrikaanse potentaten en tirannen om geopolitieke redenen overeind te houden. De mislukte structurele aanpassingsprogramma's werden door IMF, Wereldbank en donoren toegeschreven aan het falen van de democratie in Afrika: een onbehoorlijke omkering van zaken, want de SAPs ondergroeven immers juist de democratie. Afrikaanse landen moesten van hen democratischer worden en, als zij nog hulp en schuldverlichting wilden krijgen, aan goed bestuur gaan werken. Dit waren trouwens ook verlangens en aspiraties die actief werden nagestreefd in de moderne sector van de Afrikaanse samenlevingen zelf, vanuit het denkpatroon: ontwikkeling = modernisering = verwestersing. Anderen in die sector, volksleiders, denkers en activisten, dachten diep na over de mogelijkheden voor een meer Afrikaanse vorm van democratie voor Afrikaanse naties, gebaseerd op 'Afrikaanse waarden'. De vrijwording van Zuid-Afrika onder Mandela was een enorme stimulus voor het streven naar democratie in heel Afrika.

Democratisering in Afrika moest zich van het Westen en de VN-organisaties ontwikkelen tot het dulden en laten meedoen van oppositie via toelating van meerdere politieke partijen, bereidheid tot het delen van de macht, meer inspraak en betrokkenheid van het volk bij de politieke besluitvorming, efficiënt en transparant bestuur, scheiding van de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende machten volgens de 'Trias Politica' en transparante verkiezingen. Dat waren elementen van 'democratie op zijn westers', zoals die in westerse landen, via natievorming en na eeuwen van oorlogen en politieke, maatschappelijke en economische touwtrekkerij min of meer functioneren. In Afrika zou dit gehele streven zich voorlopig beperken tot het door de donoren bepleiten van ruimte voor meer partijen en periodieke verkiezingen, en begeleiding bij andere aspecten van democratisering. Dat stond allemaal nog ver verwijderd van Abraham Lincoln's 'regering van de

mensen, door de mensen, voor de mensen', waarin de leider van de staat ook de dienaar is van het soevereine volk. Maar lukte dat in de VS en het VK en Frankrijk dan wel?

Deze aandrang tot meer partijen en vrije verkiezingen viel samen met de tweede fase van de door de Wereldbank en het IMF opgelegde 'structurele hervormingen' waarin de staat werd geacht steeds meer terug te treden, en meer aan de markt, de burgers en externe investeerders over te laten. Afrikaanse regeringen die goed meespeelden werden beloond, wie zich verzetten, kregen straf. Zij zaten immers al lang tot hun nek in de schulden en gaven meer uit dan zij structureel aan inkomsten binnenkregen, dus veel tegenstand konden zij niet bieden. Libië, een land dat zelf rijk was, vormde de enige uitzondering: het deed niet mee en provoceerde, waardoor het zich in het Westen niet populair maakte, maar in Afrika juist wel. Dat land moest dus gestraft worden.

Het in Afrika invoeren van 'westerse democratie' bleef, net als elders in de wereld, moeilijk. In Afrika werden koningen en presidenten met koninklijke allure nog steeds omgeven en in het zadel gehouden door een beperkte machtselite van politici, militairen, politiecommandanten, bankiers en ondernemers die doorgaans van dezelfde of verwante clan, taalgroep of regio waren. De meeste van deze leiders hanteerden traditionele machtsconcepten. Al het land en het volk en de nationale rijkdommen waren in die opvatting het bezit van de grote leider bij wie alle lijnen samenkwamen en de relaties met het volk liepen via patronagenetwerken, clanlijnen en tussenpersonen. De patriarch verdeelde in zijn goedheid rijkdommen en gunsten, en strafte wanneer hem dat uitkwam. Soms wilde een koning of een president wel wat democratischer regeren, maar dan bemoeilijkte zijn omgeving dat. Die deelden met hem een groepsbelang en hadden daarvoor een sterke, autoritaire leider nodig. De kringen rond de macht wilden helemaal niet zo'n westers-democratische staats- en regeringsvorm, en het volk had gewoon niets in te brengen, wat de regeerders weer best vonden. Voor het oog van de wereld speelde men wel 'monkey'.

Vervolgens zijn er de middenklasse en de zich tegen de top aan schurkende sub-elite die met elkaar de moderne sector vormen en die zich vooral ophouden in de steden: ondernemers, ambtenaren, intellectuelen, officieren, onderofficieren, beveiligers, middenstanders, loonarbeiders, mijnwerkers, klerken, kaders van religieuze of seculiere burgerorganisaties, scholieren en studenten en de beter verdienende mensen in de informele sector. Deze mondige moderne sector levert de kaders voor de politieke partijen en mobiliseert de massa's voor protesten en demonstraties zoals die zich in de laatste twintig jaren in steeds meer landen afspeelden. De moderne sector maakt in Afrika hoogstens 10 tot 15% van de to-

tale bevolking uit en groeit langzaam door naar 20%. In hun eigen belang zitten de leden ervan vast aan de patroon-cliënt-lijnen van de macht of van een alternatieve macht, zoals kerk, moskee, leger, maatschappelijke bewegingen, politieke partijen, geheime genootschappen, criminele bendes. In wisselende mate hebben zij nog hun hechte relaties met dorpen en streken van afkomst en de familie en clanleden in de eigen regio die zij met hun rijkdom en macht doorgaans moeten helpen. Alle lijnen en knooppunten in die patronagenetwerken moeten steeds worden gesmeerd met geld, giften, goederen of diensten die de westerse waarnemer doen denken aan corruptie en nepotisme, maar die voor het functioneren van het sociale en politieke stelsel bij gebrek aan alternatieven onontbeerlijk zijn. Aan de basis van de samenleving leeft en werkt verreweg het grootste deel van de bevolking. Die 80 tot 90% zit veel minder in de moderne sector, beperkt of niet in de geldeconomie, is niet of laag opgeleid en overwegend 'traditioneel' georienteerd. Deze mensen leven en overleven door land te bewerken, eigen voedsel te verbouwen, te jagen en te verzamelen, of diensten te verlenen en klussen te doen tegen betaling in geld of natura. Hun identificatie is met de eigen goden, geesten en voorouders, de familie en gemeenschap, de clan- of taalgroep, de eigen genootschappen, de eigen leiders in de midden-regionen en aan de top van het nationale systeem waarvoor zij de machtsbasis vormen en die, modern als die zijn, toch vaak dezelfde goden, geesten en voorouders raadplegen, aanbidden en gehoorzamen. Deze mensen aan de basis zijn doorgaans door 'politieke ondernemers of makelaars' in opdracht van de macht of de tegenmacht, tegen anderen te mobiliseren met voedsel, geld, beloftes of intimidatie. Van het volk uit de traditionele sector trok in de laatste twintig jaar een groot deel naar snel groeiende steden omdat hun grond in de gegeven omstandigheden, droogte, falend landbouwbeleid, oorlogen en IMF-ingrepen op onderwijs, gezondheidszorg, subsidies en diensten, hen niet de nodige kwaliteit van leven en vertrouwen in de toekomst boden. In de stad werden zij afhankelijk van nieuwe patroon-cliënt-netwerken. Zij leven er van laagbetaalde arbeid, kleine handeltjes en bezigheden in de informele sfeer en wonen bij clan- en taalgenoten in krotten- of armenwijken. Tegelijk groeiden zij daar weg van hun rurale achtergrond. Moskeeën, kerken, NGO's en tribale organisaties uit hun regio, vaak verbonden aan deze of gene politieke partij of patroon, vingen hen op waar de staat en het stadsbestuur doorgaans faalden. Onder hen was een groeiend aantal kinderen en jongeren, een geschikte voedingsbodem en mobilisatiepotentieel voor radicale, tegen staat en leiding gerichte politieke en gewelddadige actie.

Denkers in Afrika breken zich het hoofd over 'Afrikaanse Concepten van Democratie' vanuit het volk en de oude culturen. Zij vinden het westerse model niet toepasbaar omdat dat tegenstellingen en vijandschap tussen mensen in verschillende kampen zou bevorderen. Het gaat bij deze denkers om meer dan tegenover

elkaar staande politieke partijen, periodieke verkiezingen en het grijpen van of vasthouden aan de macht. Zij denken dan aan traditionele waarden als *ubuntu* en *ujamaa* met saamhorigheid en harmonie, spirituele bezinning en magie, volksraadpleging en institutioneel vastgelegde tegenmacht van het volk.

Professor Nwabueze beschreef het in 1993 zo:

> 'Democratie is niet zomaar een concept, en het is meer dan een meerpartijensysteem. Democratie in Afrika gaat over de voorwaarden waaronder de dingen gebeuren, zoals een levenskrachtige civiele samenleving, een democratische maatschappij, een vrije samenleving, een rechtvaardige samenleving, met gelijke behandeling door de staat van alle burgers. Een geordende, stabiele samenleving, doordrongen van de geest van vrijheid, democratie, gerechtigheid en gelijkheid. Democratie in de volste zin vereist dat de maatschappij, de economie, de politiek, de grondwet, het verkiezingssysteem en de regeringspraktijk gedemocratiseerd zijn.'

Dominee Chipenda, algemeen secretaris van AACC, de 'All African Conference of Churches', verwoordde het in 1994 korter: 'Democratie gaat over het hele complex van rechten en plichten die burgers moeten hebben onder een open, verantwoordelijke en participatieve overheid'. Dit lijken wenselijkheden voor alle landen en regio's in de wereld, inclusief het Westen. Meer Afrikaanse denkers en denkers over Afrika stortten zich in het discours over de samenhang tussen de staat en de ontwikkeling van een participatieve en duurzame democratie. Daarbij vallen de namen van Samir Amin, Mahmood Mamdani, Abdelali Doumou en Harry Goulbourne. Onder leiding en redactie van Peter Anyang Nyong'o schreven zij het boek: *Popular Struggles for Democracy in Africa* (1987). Nyong'o schreef in zijn inleiding voorzichtig optimistisch:

> 'Hoe onderdrukkend regiems in Afrika ook zijn geweest en hoe succesvol zij ook kunnen zijn bij het neerslaan van pogingen van de bevolking om democratische veranderingen af te dwingen, de aandrang van de burgers om te strijden voor vrijheid en sociale rechtvaardigheid zal nooit volledig sterven'.

Professor Claude Ake schreef van 1992 tot zijn dood in 1996 een serie boeken en artikelen over democratie in Afrika. Mahmood Mamdani en Ernest Wamba-dia-Wamba publiceerden in 1996 een Anthologie: *African Studies in Social Movements and Democracy*, waarin zij 15 jaar van debatten en bijdragen onder de paraplu van CODESRIA samenvatten. Een vergelijkbaar boekwerk voor zuidelijk Afrika is *Democracy, Civil Society and the State* van de Zimbabweaan Lloyd M. Sachikoyne, uit 1995. Keniase vrouwen stelden in: *Democratic Change in Africa: Women's Perspectives* (Kabira et al. 1993): 'Geen enkele samenleving kan zich

als democratisch, vertegenwoordigend en progressief kwalificeren zolang er geen vrije en vrijwillige deelname is van alle burgers op alle gebieden die hun leven betreffen'. Zij bedoelden dat vrouwen en minderheden volwaardig moeten meetellen en meedoen als wij het over democratie willen hebben.

Er zijn sindsdien tot op de dag van vandaag meer boeken geschreven, en er zijn meer studies en conferenties over dit onderwerp geweest, maar de hier gepresenteerde ideeën dekken de lading. Andere studies gaan meer over institutionele en culturele weerstanden in specifieke samenlevingen die in dit boek bij de regiobeschrijvingen terugkomen. Het treft dat het in al deze bijdragen steeds gaat om algemeen menselijke behoeften en verlangens die 'op een Afrikaanse manier' hun verwerkelijking zoeken in de complexe en steeds veranderende Afrikaanse en mondiale context met als achtergrond de specifieke Afrikaanse historische ervaring en waarden. Bij het bestuderen van deze boeken en in gesprekken in Afrika komen de volgende noties van de bijdragers regelmatig aan de orde:

- Regeringen hebben de opdracht om in samenspraak en samenwerking met burgers en hun organisaties te werken aan verdediging en versterking van het algemene belang van land en volk;
- Vrije-markt-kapitalisme en systemen met meer partijen staan vijandig tegenover Afrikaanse ideeën over democratie;
- Geen Afrikaanse democratie zonder democratische betrokkenheid van de 'grassroots': de gewone mensen aan de basis;
- Respect voor alle mensenrechten is essentieel voor duurzame democratie in Afrika;
- Polarisatie tussen rijken en armen verhindert democratie;
- Economische ontwikkeling en gelijke verdeling van maatschappelijke bezittingen moeten hand in hand gaan bij de totstandkoming van democratische structuren;
- Kerken, moskeeën, civil society organisaties, vrouwenbewegingen en andere 'agents of change' moeten in het belang van de democratie opkomen voor de gemarginaliseerden, de armsten en de kansarmen in hun samenleving. Zij moeten ze hun stem teruggeven; die hoorbaar laten worden, en zo bijdragen aan meer democratie;
- Politici kunnen wel geleerd hebben democratische woorden te gebruiken en democratisch jargon uit te stoten, maar dat maakt hen nog geen democraten.

Al met al blijft het een enorme uitdaging, met name voor de organisaties van het 'maatschappelijk middenveld' om in dialoog of gespannen controverse met staatsoverheden deze Afrikaanse, in wezen toch ook universele idealen, in praktijk te helpen brengen op basis van wat prof. Lloyd Sachikonye in 2011 formuleerde als de 'tien steunberen van de democratie in Afrika':

1 Soevereiniteit van het volk.
2 Regering bestaat dankzij de instemming van de geregeerden.
3 Meerderheden bepalen wetten, minderheden hebben rechten.
4 Fundamentele mensenrechten zijn gegarandeerd.
5 Vrije en eerlijke verkiezingen.
6 Gelijkheid voor de wet: de wet geldt en werkt voor iedereen.
7 Eerlijke en ter zake doende rechtsgang.
8 Grondwettelijke beperkingen voor de regering.
9 Sociaal, economisch en politiek pluralisme.
10 Waarden van tolerantie, pragmatisme, samenwerking en bereidheid tot compromissen.

Het aantal verkiezingen met deelname van meerdere partijen nam in Afrika in de jaren 1990-2015 sterk toe. Daarbij valt op dat de relatie tussen de partijen, de staat en de samenleving doorgaans verre van ideaal zijn, omdat de voorwaarden en omstandigheden daarvoor meestal ontbreken. Een studie van het Zweedse International Institute for Democracy and Electoral Assistance samen met het Nederlandse Afrika Studie Centrum beschrijft en analyseert de complexiteit van politieke partijen en democratie in Afrika. In de volgende alinea's spelen naast deze inzichten ook de ideeën mee van de Congolese schrijver/journalist Alphonse Okatende Muambi uit zijn boek *Democratie kun je niet eten* naar aanleiding van de Congolese verkiezingen van 2006, en eigen observaties van de schrijver van dit boek als civiele verkiezingswaarnemer in Afrika.

De democratische kwaliteit van Afrikaanse politieke partijen is beperkt en democratische processen blijven kwetsbaar. Nergens is het volk soeverein. Tijdens campagnes valt op hoe sterk verkiezingen draaien om de poppetjes zelf: de kandidaten en hun strijd om de macht. Politieke partijprogramma's spelen bijna geen rol, maar wel de beloftes dat alles beter wordt als men op kandidaat of partij X of Y stemt. Het uitdelen van geld, voedsel, drank, petjes en T-shirts helpt kiezers om de keuze te maken, en veel partijen kopen letterlijk en met grote sommen geld de stemmen van gemeenschappen. Overal is de regerende partij in het voordeel omdat die, al dan niet legaal, voor het voeren van campagnes kan putten uit de staatskas, wat andere partijen niet kunnen, en omdat die veel meer toegang heeft tot de erkende media, wat andere partijen vaak niet mogen. De regerende partij is verweven met de zittende regering en het staatsapparaat. Die regering en het staatsapparaat hebben niet de goede instrumenten om echte democratie en goed bestuur te kunnen verwezenlijken. Het ontbreekt ze ook vaak aan de wil daartoe. De zichtbaarheid en wervingskracht van de regerende machtspartij zijn het grootst, dus de oppositie moet wel heel sterke argumenten en veel aanhang hebben, wil zij winnen. Dat komt meestal pas aan de orde als het volk echt genoeg

heeft van de zittende regering en de partij die daar voor staat, en dat kan lang duren. Als tenminste de 'Onafhankelijke Nationale Kiescommissie' zich echt onafhankelijk opstelt en goed telt en de uitslag niet achterhoudt of manipuleert, en als het leger er buiten blijft. Het tegenovergestelde gebeurt nog vrij vaak, maar het aantal beter verlopen verkiezingen begint volgens onderzoekers in steeds meer landen toch de overhand te krijgen. Zij noemen dat een leerproces van vallen en opstaan, waarbij goede voorbeelden in meer landen navolging krijgen. Afrika is dus op weg.

Politieke partijen zijn vooral organisaties en activiteiten van de stedelijke middensector en de elite, terwijl het hele stemgerechtigde volk dat niet in die moderne sector zit, wel verleid moet worden om op hen te stemmen. Dat betekent dat politieke partijen gebruikt worden door en gebruik maken van bestaande patronagenetwerken en populistische wervingsmethoden. Die zijn nodig om voldoende steun en inkomsten te krijgen, waarbij de rol van het bedrijfsleven het belangrijkst is, want daar zitten geld en macht, dus ook de belangrijkste patroons waarvan de partijen afhankelijk zijn. Tribale netwerken leveren morele en spirituele steun aan met hen gelieerde partijen. Partijen worden cliënten van rijke en machtige patroons, en zelf worden zij weer patroons voor hun leden en volgers. Rijke en machtige zakenlui zijn doorgaans gelieerd aan de zittende macht, maar vaak zijn zij ook de eersten die een tegenpartij oprichten of steunen. Veel andere keus hebben partijen niet, want het 'maatschappelijk middenveld' van organisaties van burgers wordt in het algemeen in de Afrikaanse regio wel groter, actiever en invloedrijker, maar niet rijk of machtig en vaak ook niet eensgezind. De staat beperkt vaak de civiele speelruimte. NGO's, media, kerkgenootschappen, academici of studenten benutten die ruimte wel, maar hebben daarbij vaak hinderlijk last van de staat die de neiging vertoont om hen per definitie als 'de oppositie' te zien. Tussen civiele organisaties en politieke partijen wil het vaak niet boteren omdat zij niet per se dezelfde belangen nastreven en omdat het maatschappelijk middenveld meestal in zichzelf verdeeld is; het is geen organische eenheid met één stem, één mening of gedeelde belangen. Veel van dit soort organisaties kiest bewust voor apolitieke opstellingen; zij willen niet met politieke partijen geassocieerd worden.

Wel bestaan er personele unies van directeuren, bestuurders en kaderleden die privébanden hebben met politici en partijen zonder meteen hun organisatie voor een politieke partij te kunnen of willen inzetten. Met de snelle opkomst van sociale media kregen de civiele organisaties een geweldig instrument in handen voor massamobilisatie zonder directe betrokkenheid of initiatief van politieke partijen, rond zaken die voor burgers echt van belang zijn. De ontwikkelingen rond het Tahrirplein in Caïro, 2011, lieten dit overtuigend zien. Maar negatieve massamo-

bilisatie is even goed mogelijk, gezien de gecoördineerde snelle succesvolle opkomst van aanvallende paarden- en kamelenruiters op datzelfde plein na oproep van een minister die loyaal bleef aan het oude regime.

Politieke partijen en hun kandidaten hebben hun beeldvorming tegen. Dat lastige gegeven hebben zij doorgaans zelf veroorzaakt. Hun ambitie is om deel te nemen aan de staatsmacht of om die over te nemen. Wie dat wil, die moet zijn patroons en sponsors op de een of andere manier terugbetalen, zijn cliënten tevreden stellen, en er zelf ook nog financieel beter van worden. Dat kan, want wie eenmaal machtig is, eet uit de staatsruif. In de ogen van het gewone volk, de 85% mensen die geen deel uitmaken van de moderne sector, zijn politici 'machtsbeluste zakkenvullers'. Zij zien hen, vaak terecht, niet als beschermers of bevorderaars van het algemeen belang. Het verschil tussen de ene kandidaat en de andere wordt door de gewone burger dan alleen nog maar gemaakt door erkenning als 'iemand van ons, een der onzen'. Het gaat om etnische of regionale of religieuze loyaliteiten. Een noorderling of een zuiderling, een koeienboer, een akkerboer of een ondernemer, iemand uit de eigen streek, met dezelfde taal, uit dezelfde clan, van hetzelfde geloof. En dan liefst ook nog een sterke man of vrouw die macht uitstraalt, beschermd wordt door goden en geesten, het zakenleven en het leger. Want de leider moet zijn tegenstanders fysiek, mentaal en financieel aan kunnen, zo nodig met magische middelen, en tegelijk geld en geschenken kunnen uitdelen. Zo iemand is gebaat bij een sterk, het volk aansprekend logo, een symbool waarmee zij hem associëren: een zwaard, een ploeg, een weegschaal, een lamp, een leeuw. Dat zijn voor de burgers belangrijke punten van identificatie en afweging waardoor het ontstaan en bestaan van echte nationale, de verschillende groepsbelangen overstijgende politieke partijen met een overkoepelend politiek programma nog zo moeilijk is.

Politieke partijen in Afrika worden vaak gesponsord door westerse zusterpartijen of internationale partij-tot-partij netwerken van christendemocraten, socialisten of liberalen. Zij krijgen scholing en training van gespecialiseerde buitenlandse instituten voor meerpartijendemocratie, en particuliere of staatsfilantropen schuiven ze geld toe. Ze zijn ook nog eens vaak onderwerp van de 'goed bestuur-conditionering' van ontwikkelingshulp en de bemoeienissen van Wereldbank en IMF. Deze brede internationale belangstelling maakt de oppositie nog verdachter in de ogen van heersende partijen en zittende regeringen. Het is overigens, ondanks de gebruikte retoriek en beeldvorming, meestal niet zo dat politici van de oppositie per definitie democratischer, ethischer, professioneler en beter zijn dan de zittende heersers die zij bestrijden en dat zij niet later in dezelfde fouten zullen vervallen. Hun probleem is doorgaans dat zij geen brug kunnen slaan naar de zittende macht om daarmee een alliantie aan te gaan of om de macht te delen;

het wantrouwen over en weer en de persoonlijke en groepstegenstellingen tussen kandidaten en hun achterbannen zijn daarvoor nog steeds te groot.

7.2 Kwetsbare, falende en gefaalde staten: Afrika en de wereld

In het internationale taalgebruik zijn 'Afrika' en 'falende staten' of 'gefaalde staten' bijna synoniem geworden op een manier die niet iedereen bevalt, omdat het concept niet bijdraagt aan de oplossing van de geconstateerde problemen van 'falende staten'. Dat heeft uitleg nodig. In de laatste kwart eeuw ontstond een uitgebreid debat over het verschijnsel 'kwetsbare, falende en gefaalde staten in Afrika', met daarbij een flinke hoeveelheid artikelen, boeken en vertogen die bijna volledig werden geschreven en gevoerd door westerse wetenschappers, politici en journalisten en een enkele Afrikaanse onderzoeker aan Engelse of Amerikaanse universiteiten. Het Amerikaanse Fund for Peace houdt er een *Failed States Index* op na waarin op basis van een aantal indicatoren landen uit de hele wereld worden gerangschikt in volgorde van zwakte, risico tot falen, falen en gefaald hebben.

Francis Fukuyama heeft de toon gezet in *The End of History and the Last Man* van 1989. Hij zag meer gebeuren dan alleen het einde van de Koude Oorlog. In de sociaal-culturele evolutie van de mensheid zag hij in het einde van de Koude Oorlog ook het 'einde van het ideologische tijdperk', het 'einde van de grote verhalen', dat werd opgevolgd door de triomfantelijke opkomst van de liberale westerse democratie en het kapitalisme van de vrije markt als ultieme vorm van menselijk handelen, regeren en besturen. Vervolgens begon de Amerikaanse geheime dienst CIA na nare ervaringen in Somalië, Bosnië en Afghanistan met een Failed States Taskforce die criteria voor het falen van staten moest ontwerpen om daarmee staten op weg naar het falen te kunnen identificeren. Daarna kwam Robert D. Kaplan nog met: *The Coming Anarchy*, 1994, die schaarste, misdaad, overbevolking, ziekte en tribalisme in snel tempo zag toenemen, vanuit Afrika het sociale weefsel van onze planeet vernielend. Oorlogen in Liberia en Nigeria waren zijn bronnen van negatieve inspiratie en pessimisme. Het concept 'falende staten' werd vanaf toen snel gemeengoed onder westerse politici, politieke wetenschappers en media. In het discours over zwakke, kwetsbare, falende en gefaalde staten werden sociale, economische en politieke indicatoren ontwikkeld. Maar dat zijn wezenlijk indicatoren van symptomen die niets zeggen over de complexe oorzaken en achtergronden.

Het Amerikaanse Fund for Peace formuleerde de volgende indicatoren voor het falen van staten:

- *Sociale indicatoren*: overbevolking, vluchtelingen en ontheemden, massieve migratie, brain drain en het bestaan van grote groepen met wraakgedachten.
- *Economische indicatoren*: grote scheefheid in de verdeling van inkomsten, welvaart en welzijn, en snel economisch verval.
- *Politieke indicatoren*: de staat verliest het monopolie van het gebruik van geweld; door corruptie en gebrek aan transparantie verliest de overheid het vertrouwen van het volk; achteruitgang van dienstverlening door de overheid aan de bevolking; wijde verbreiding van schendingen van mensenrechten; het veiligheidsapparaat als staat in de staat, en het ontstaan van gewapende milities tegen de staat en tegen elkaar; conflicten tussen verdeelde en verpolitiekte elites langs regionale, etnische of geloofslijnen; interventies door buurlanden, derde landen of andere gewapende agenten.

Van de 20 hoogst scorende landen op de Failed States Indexes van de jaren 2006-2011 lagen gemiddeld 13 gemankeerde landen in Afrika: Somalië, Tsjaad, Soedan, Zimbabwe, Democratische Republiek Congo, Centraal-Afrikaanse Republiek, Guinee-Conakry, Guinee-Bissau, Ivoorkust, Kenia, Nigeria, Ethiopië en Niger. In de jaren daarvoor stonden ook Rwanda, Burundi, Liberia en Sierra Leone op de lijst. De rest van Afrika, op Zuid-Afrika na, stond permanent op de 'Alert-lijst' van in gevaar verkerende staten. Van Afrikaanse landen klopte dus eigenlijk, volgens het Fund for Peace en de gelovige aanhangers van hun beoordelingssysteem, helemaal niets.

Het valt op dat de hier gehanteerde criteria, a-historische tijdopnames zijn van indicatoren in hun onderlinge combinaties. Die laten niets blijken van enige belangstelling of inzicht in onderliggende oorzaken van kwetsbaarheid of falen van Afrikaanse staten. Als het waar is dat er historisch bijna onmogelijke en helemaal onmogelijke staten werden gecreëerd, en dat veel grenzen van staten echt langs verkeerde lijnen zijn getrokken, of er landen gemaakt werden die te groot en te complex waren, of te klein en te geïsoleerd, en dat de buitenwereld een zware verantwoordelijkheid meedraagt voor het 'falen van Afrikaanse staten', dan heeft zo'n lijst van falende staten op zich weinig zin. Het getuigt bij de gebruikers van deze terminologie niet van achtergrondanalyse, zorg en betrokkenheid rond Afrikaanse landen en volken.

Vervolgens valt op dat het gaat om bijna 100% puur interne factoren van die landen. Zowel sociaal als economisch als politiek hadden door de tijd heen ontwikkelingen in de globale en regionale context zeer veel invloed op ontwikkelingen binnen Afrikaanse landen. Kijk maar naar de rol van slavernij en kolonisatie, de creatie van de Afrikaanse staten, de Koude Oorlog en de rol van internationale bankiers, de neokoloniale verhoudingen, de werking van de wereldmarkt en prijs-

mechanismen, van het IMF, de Wereldbank, ontwikkelingsdonoren en de abjecte wapenhandel.

Een derde waarneming is dat, door de keuze en bewoording van deze indicatoren de regeringen en bevolkingen van de falende landen zelf schuldig lijken te zijn aan hun mislukken en dat de oplossing ook alleen bij die regeringen en bevolkingen ligt, wat natuurlijk niet zo is.

Het vierde punt is dat hier landen met heel verschillende kenmerken en oorzaken van problematiek en mogelijk falen op één hoop worden geveegd. Sterke dictatoriale landen en functionerende landen met conflicten worden op één hoop geworpen met echte mislukte, want uit elkaar gevallen, landen.

En als laatste blijkt het inhoudelijk te gaan om een enorme verzameling normatieve conditioneringen die het Westen Afrika hier oplegt waar Europa er zeker vijf eeuwen over gedaan heeft om die zelf enigszins te realiseren.

Afrikaanse mensen, landen en regeringen en de wereld hebben niets aan deze categorisering van wie het meest faalt, wie minder en wie niet, en waaraan je dat kan zien. Zij verdienen beter. In wezen is de lijst verwarrend, politiek moralistisch en praktisch onbruikbaar, behalve misschien voor beleggers, militairen en politieke simplisten. Kennis, begrip en realisme moeten beter samengaan in de omgang met in problemen rakende of verkerende Afrikaanse landen. De index stimuleert mogelijke dictators en militairen om de macht te pakken en vast te houden, om zo de indruk van een sterke, niet-falende staat te maken, en westelijke landen lijken nog steeds bereid om ze daarbij te helpen. Het is jammer dat donoren die index wel degelijk gebruiken om Afrikaanse landen onder druk te zetten, waar positieve stimulering en constructieve, betrokken samenwerking op veel langere termijn dan gebruikelijk, meer op hun plaats zouden zijn. Langdurige betrokken samenwerking is helaas niet kenmerkend voor de sterk gepolitiseerde, zich ad hoc wijzigende internationale samenwerking.

7.3 Burgeroorlogen en gewapende conflicten

Tussen 1985 en 2015 trok een verwoestende golf van oorlogen door Afrika, waarvan eind 2017 het voorzichtige vermoeden ontstaat dat het einde ervan in zicht komt. Waarom zou dat zo zijn? Omdat bijna overal het geweld is uitgeraasd en zowel de gewone mensen als de ex-strijders moe en triest zijn, met een groeiend besef dat in hun oorlogen alle partijen, op een paar profiteurs na, verliezers waren – en de bevolkingen de grootste. Regionale organisaties, de VN en een

groeiend aantal Afrikaanse NGO's en volksbewegingen spannen zich effectiever in om het niet meer te laten gebeuren. Die oorlogen zijn onder te brengen in verschillende, elkaar soms overlappende of opvolgende categorieën: grensoorlogen, burgeroorlogen, bevrijdingsoorlogen, identiteitsoorlogen, afscheidingsoorlogen, veroveringsoorlogen, plunderoorlogen. Van de jaren tot 1990 liep een aantal gewapende conflicten over in die van daarna. De helft van de landen, 27 van de 56, was in de jaren 1990-2010 betrokken bij oorlogen. In de regiostudies worden zij gedetailleerd beschreven. Hier betreft het hoofdlijnen. De onderliggende oorzaken van de oorlogen waren wisselend, maar de volgende aspecten, gewoonlijk in combinatie, waren meestal herkenbaar:

- Prekoloniale vetes en vijandschappen tussen volken.
- Koloniale ervaring van bevoordeling en achterstelling van verschillende volken en leefwijzen.
- Het door de internationale orde in leven roepen en in stand houden van in feite onmogelijke landen met onmogelijke grenzen en onmogelijke combinaties van volken.
- De invloed van de Koude Oorlog als mondiale belangenstrijd tussen blokken.
- De rol van de nationale bevrijdingsstrijd om een einde te maken aan de kolonisatie.
- De sterk neokoloniale koers die Afrika na de onafhankelijkheid gedwongen werd te varen, versterkt door het ingrijpen van IMF en Wereldbank in lopende ontwikkelingen.
- De permanent negatieve handelsbalans en de sterke wisseling van koopkracht en waarde van geld in de meeste regio's.
- Zwakke en corrupte regeringen in complexe omstandigheden die de eenheid van hun natie en de naleving van wet en orde niet konden verwerkelijken.
- De keus voor staatsterreur tegen de eigen bevolking, rechtstreeks door leger en politie, of door paramilitaire milities en gemakkelijk mobiliseerbare jeugdbendes.
- Droogte, tegenslag, algemene armoede, bevolkingsdruk, onbeheersbare grote steden, onmacht, werkeloosheid en wetteloosheid.
- De hebzucht van krijgsheren naar voor het grijpen liggende natuurlijke rijkdommen en de internationale handelsnetwerken waaronder zowel 'keurige' banken en handelsondernemingen als maffiosi die hen steunden.
- De internationale steun voor krijgsheren op dubieuze gronden die niet in het belang was van lokale bevolkingen.
- De gemakkelijke beschikbaarheid van wapens en ammunitie en de internationale handelsnetwerken en banken die daar belang bij hadden. De steun daarvoor van regeringen van wapens producerende, en exporterende landen.
- De patriarchale geweldscultuur waarin vrouwen en jongeren geen tot weinig zeggenschap en macht hadden.

- Het onvermogen en de onwil om ex-strijders goed te re-integreren in de samenleving leverden ook nog lang grote veiligheidsrisico's op.

Geen oorlog bleef beperkt tot één land; elk gewelddadig conflict had impact op meerdere buurlanden tot hele regio's. Wat begon als een identiteitsoorlog of een burgeroorlog kon eindigen als plunderoorlog. Een bevrijdingsoorlog kon ontaarden in staatsterreur tegen eigen burgers. Waar grondstoffen een hoofdrol speelden, waren de oorlogen het langst van duur en het wreedst, en waren er altijd meer buurlanden bij betrokken. Daar stonden zoveel belangen op het spel van partijen die veel aan de oorlog verdienden, dat er weinig stimulans bestond om vrede te sluiten. Waar oude of nieuwe grensconflicten speelden, moest uiteindelijk een diplomatieke of juridische oplossing komen. Het pijnlijkst waren de oorlogen tussen volken binnen of over grenzen heen die geen vrede hadden met de staat waarin zij waren opgesloten, en de oorlogen tussen etnische en religieuze groepen in onmogelijke landen of landen die moeizaam en kunstmatig in elkaar waren gestoken. De conflicten tussen nomadische en semi-nomadische veehoudende volken op zoek naar schaarser wordend gras en drinkwater, de sedentaire boeren die hun grond en hun bronnen verdedigden tegen passanten en mobiele nieuwkomers, of afwezige grootgrondbezitters die hun land door bewapende beveiligers lieten bewaken, zijn van speciaal belang.

De leef- en bestaansruimte van (semi)nomadische volken en hun toegang tot essentiële bronnen zoals water, gras en ruimte krompen met verloop van de jaren aanzienlijk. In Oost-, West- en zuidelijk Afrika spelen vergelijkbare problemen tussen deze twee levenswijzen waarvoor geen oplossing in zicht is. In de Maghreb, de Sahara, de Sahel en de Hoorn vermengden lokale conflicten tussen nomaden en sedentaire boeren zich met opkomend terrorisme en banditisme. In die regio's was de bedreiging van de levensvoorwaarden voor nomadische veehoudende en Trans-Sahara karavaanvolken serieus en hun relatie met de centrale staten problematisch. Door de enorme toename van vuurwapens kon een lokaal conflict snel ontaarden in een regionale oorlog. Het minst logisch waren de oorlogen om de centrale staatsmacht tussen verschillende volken, families of belangengroepen die op basis van archaïsche principes niet van zins waren die macht met de anderen te delen of te rouleren ten gunste van het algemeen belang.

Bij alle oorlogen viel op hoe gemakkelijk wapenhandelaars uit alle hoeken van de wereld hun wapens en ammunitie konden slijten, meestal in ruil voor illegale, vaak door moderne slaven gewonnen grondstoffen (diamanten, coltan, goud, cacao, hout). Overal werd de inzet van kindsoldaten algemener, seksuele verkrachting werd in toenemende mate toegepast als oorlogsstrategie, en het waren altijd weer burgers die de slachtoffers werden van verschillende gewapende partijen

die op hen parasiteerden, hen intimideerden en wreed behandelden, hun huizen vernielden, hun gewassen en vee roofden, hun mannen doodden, hun vrouwen en dochters namen. Door deze oorlogen stierven rechtstreeks en indirect miljoenen burgers, werd voor vele miljarden schade aangericht en ontwikkeling teniet gedaan, raakten honderdduizenden tot miljoenen mensen getraumatiseerd en bleven landen verward en verbrokkeld achter. Als een oorlog samenviel met een droogteperiode, dan waren de effecten daarvan extra dramatisch.

Bij veel oorlogen zetten de Afrikaanse Unie, regionale organisaties als ECOWAS of SADC en de VN met wisselend succes vredestroepen in. Ook pleegden NAVO-landen eigen interventies, met Frankrijk in een eigenzinnige, maar soms ook nuttige rol binnen het continue concept van 'La France-Afrique'. Sterk en positief was de toenemend succesvolle rol van de Afrikaanse Unie en Afrikaanse vredesorganisaties bij het werken naar 'Afrikaanse oplossingen voor Afrikaanse problemen'.

Na de oorlogen moesten de brokken weer bij elkaar worden geraapt, de trauma's naar vermogen verwerkt, de landen weer bebouwd, de landmijnen opgeruimd, de dorpen weer ingericht en leefbaar gemaakt. In enkele landen hebben 'Waarheids- en verzoeningsprocessen' een goede rol gespeeld, maar straffeloosheid van daders van misdaden tegen de menselijkheid bleef nog in teveel landen problematisch. De oorlogen droegen bij aan sterke groei van de steden en verlating van het land, en aan de exodus van jongeren richting Europa. Heel veel kinderen en jonge mensen hebben meer oorlog en chaos in hun leven gezien dan vrede en regelmaat. Zij zullen de toekomst van het continent moeten gaan maken met daarvoor de nodige aandacht, scholing en handvatten.

7.4 Terrorisme en andere vormen van gewelddadige criminaliteit

Al vóór 11 september 2001 ('Nine-Eleven', New York, Twin Towers, Pentagon) waren in Afrika terroristen actief. In 1989 zetten zij met bloedige aanslagen op Amerikaanse ambassades in Nairobi en Dar es Salaam hun tekenen aan de wand. Binnen een beperkte kring was een opgefokte haat gegroeid tegen alles wat de VS vertegenwoordigde, en die ontaardde in niets en niemand ontziende blinde terreur tegen onschuldige burgers. Want bij die aanslagen kwamen vooral honderden Oost-Afrikaanse burgers om. Hiermee gaf *Al Qaeda* zijn geloofsbrieven af. Na 2001 vonden er meer aanslagen plaats, in toenemende mate ook door zelfmoord plegende bommenleggers en dragers in de landen van de Maghreb, de ruimere Hoorn van Afrika en de aansluitende Sahara en Sahel. Lokale radicale organisaties vonden aansluiting bij takken van Al Qaeda, stuurden hun in slop-

penwijken geronselde jongeren naar Afghanistan, Pakistan en Irak om daar te vechten en naar Arabische landen voor gevechtstraining. In Algerije bracht de langdurige wrede burgeroorlog tussen FIS, GIS en de staat het ontstaan van terroristische cellen met zich mee. In Somalië ging het van kwaad tot erger en manifesteerde *Al Shabaab* ('De jeugd'), zich uiteindelijk als afdeling van Al Qaeda. In Noord-Nigeria gold hetzelfde voor *Boko Haram*, en in Noord-Mali voor *Al Qaeda in de Islamitische Sahel*. In Libië kwamen uiteindelijk kampen van ISIS of DAESH.

In de Sahellanden begonnen zich activiteiten en patronen af te tekenen: Mauritanië, Senegal, Mali, Niger, met lijnen naar Tsjaad en Soedan, naar Eritrea en Somalië. Vandaar dat de internationale gemeenschap, de VS voorop, samen met of ondanks de regimes in de regio, veel investeerden in terreurbestrijding in dit kwetsbare gebied. Met satellieten, communicatienetwerken, drones en spionagevliegtuigen werd gezocht naar kampen en kernen. In Timboektoe kwam een internationaal antiterrorismecentrum. Diverse terroristenleiders werden gedood, maar de strijd ging door. Ook deze terreurgolf zal na verloop van tijd inzakken door energieverlies, met mogelijke overleving van doorgloeiende, verspreide criminele haarden. De bevolking van veel landen wordt daarnaast ook nog geteisterd door bandietenbendes die vaak overblijfselen waren van niet gere-integreerde ex-strijders en ex-terroristen die zich in leven houden met plundering, brandstichting, intimidatie, verkrachting en moord. In de chaotische grote steden zijn bendes actief met alle kenmerken van de maffia. Wetteloosheid en criminaliteit gaan hand in hand in landen waar geld en status steeds belangrijker worden, waar de kansen om daar aan te komen afnemen, en waar leidende politici het voorbeeld geven van egoïstisch, stelend en crimineel gedrag.

8

Economische en Maatschappelijke Ontwikkeling

8.1 De structurele aanpassingen

Na het einde van de Koude Oorlog gingen de Structural Adaptation Programmes (SAPs) door, met nieuwe fasen en complexiteiten. Al in 1956 hadden negentien rijke landen de Club van Parijs opgericht om de schuldproblematiek van Argentinië aan te pakken. Die Club droeg bij aan schuldverlichting en -kwijtschelding aan de ene kant en nieuwe overbruggingskredieten aan de andere kant. Hij werd later actief bij bemiddeling tussen schuldenlanden in Afrika en kredietverlenende rijke landen, want voor Afrikaanse economieën was echt meer geld nodig. Maar dat extra geld kreeg nooit de gewenste omvang en bleef symbolisch. Door nieuwe opkomende kredietverleners als Brazilië en China verloor de club allengs aan belang en macht. Nog steeds bleven een terugtredende overheid, privatisering van overheidsinstellingen en liberalisatie van de Afrikaanse markten de voorwaarden waaronder dat moest gebeuren. De enige kans die Afrika kreeg, was de wereldmarkt nog ruimer te bedienen met goedkope grondstoffen, landarbeid, landbouwproducten en landverhuring. Dat ging in het hele continent gepaard met politieke crises, stagnatie van de opbouw van naties en democratische processen, en toenemende corruptie.

Bij vergelijkbare crises in Mexico, Argentinië en Brazilië in de jaren ’80 en begin ’90 ontwierpen de rijke landen een ‘Plan Baker’ en een ‘Plan Brady’ waarmee met succes werd geïntervenieerd. Kern van die aanpak was om de schuldeisers zich te laten realiseren dat naast schuldkwijtschelding alleen een aanzienlijke verruiming van meer en nieuw geld tot een oplossing kon leiden. Donoren, met de VS voorop, brachten veel meer geld in en de IBRD maakte zich sterk voor ruimere financiering voor die landen, waarna de commerciële banken volgden. Maar voor Afrika (en Griekenland in 2015!) gebeurde dat allemaal niet. Daar kreeg men alleen het minimale wat nodig was om het ‘hoofd van het paard boven water te houden’. Strengere bezuinigingsprogramma’s en uitverkoop van publieke voorzieningen maakten elke gedachte aan groei of ontwikkeling onmogelijk. Zij vertaalden zich vaak in een dramatische degradatie van de levensomstandigheden

van grote lagen van de bevolking. Het verlichten van schulden via kwijtschelding en het aanvoeren van veel vers geld zouden noodzakelijke voorwaarden kunnen zijn voor een duurzame en meer evenwichtige groei. Daarnaast moest hoognodig iets gedaan worden aan de oude koloniale wortels die mede oorzaak waren van het ontstane gebrek aan evenwicht: radicale, definitieve dekolonisatie dus. Maar dat gebeurde niet.

Het dogmatische beroep van de SAP-hervormers op de vrije markt en het privé-initiatief was pijnlijk in het licht van wat zich ontwikkelde. Er moest dwangmatig een terugtredende staat komen zonder enige opvolger of alternatief behalve de markt en de banken, en er was dwang tot desinvestering in alles wat belangrijk was voor de burgers en hun verhouding tot de staat. Er ontstond een atmosfeer van deflatie, economische en financiële krimp, maar niet van groei en evenwicht, en er kwam geen zicht op een einde daaraan. Dat had dramatische gevolgen voor de levensomstandigheden van de bevolking. Vanaf toen ging men het in het Westen dus over 'falende staten' hebben alsof het allemaal hun eigen schuld was. Helaas paste het neokoloniale liberale aandeelhouders- en marktmodel nog steeds in de visie van de directeuren van WB, IMF en IBRD en hen steunende rijke westerse donoren.

Toch waren tegelijk wel degelijk grondige wijzigingen van de sociale en economische organisatie van de betreffende landen nodig. Daarvoor bestonden enkele niet-vervulde en zelden overwogen politiek-economische voorwaarden, namelijk:

- Legitimiteit van de besluitvorming over de hervormingen: over transparantie, verantwoording en democratische deelname aan die besluitvorming.
- Inzicht in de krachten en machten die de nodige hervormingen blokkeerden en andere die ze bevorderde, en de rol van geprivilegieerde en invloedrijke groepen naast andere.
- Noodzaak van licht aan het einde van de tunnel. Nu zakte men steeds verder weg in het drijfzand. Er moest perspectief geboden worden.
- Herdefiniëring en herfinanciering van coherente, ruimschoots nationaal gesteunde programma's die nieuwe dynamiek moesten vrijmaken en die niet zozeer van boven en buiten werden opgelegd, maar wel van buiten gesteund.

Halfslachtige en ondergefinancierde programma's voor armoedebestrijding stierven, net als het 'Lagos Plan van Actie', een stille dood. Een land kan zich alleen fundamenteel ontwikkelen vanuit en door de eigen lokale dynamiek binnen een samenwerkende regio, met gepaste en betrokken steun van buiten. Daarvoor is echte dekolonisatie van de geesten, de instellingen en de procedures en een eigen

Afrikaanse vorm van democratisering nodig. Donoren kunnen en moeten daar veel positiever aan meewerken, of anders gewoon wegblijven.

8.2 Hoe reëel is de groei van de Afrikaanse economieën?

De belangrijkste bevinding blijft dat Afrika in de internationale taakverdeling nog steeds de rol behield van leverancier van goedkope grondstoffen en arbeid. Door de schulden en de SAPs moesten Afrikaanse landen nog meer grondstoffen gaan exporteren, meer commerciële landbouwproducten uitvoeren en meer grond verkopen of verpachten aan investeerders en speculanten: Afrika kwam in de permanente uitverkoop met spelregels die nog steeds elders werden bepaald. Heersende Afrikaanse machthebbers en hun militaire en economische entourage kregen daarvan hun deel en werden rijker en machtiger, waarna zij zich nog meer aan hun macht vastzogen. Het gros van de bevolking werd er hoogstens marginaal beter van, maar heel vaak zelfs dat niet. Want producenten in de Afrikaanse import vervangende industrie legden het loodje, de voedselproductie voor eigen Afrikaans gebruik slonk onder een aanvaardbaar niveau, investeringen in de infrastructuur gingen teloor door gebrek aan follow-up, machineonderdelen, bouwmaterialen, nodige apparaten en in te voeren voedsel werden onbetaalbaar en medische diensten, de voorziening met schoon water en sanitair en onderwijs werden steeds meer overgelaten aan het vrije spel der krachten, ambtenaren werden ontslagen, de stedelijke middenklasse viel in een zwart gat en intellectuelen vertrokken.

'Hoera', schreeuwden de banken, 'de Afrikaanse economie is eindelijk aan het groeien gegaan'. Bijna niemand durfde te zeggen dat het vooralsnog om 'perverse groei' ging; de opbrengst van de verhuur of verkoop van vele duizenden hectaren landbouwgronden, de vergrote en versnelde verkoop van aardolie, diamanten, goud, coltan, uranium, nikkel, koper, wolfram, de opgevoerde export van tropisch hout, palmolie, koffie, cacao, sisal, aardnoten, grondstoffen voor farmaceutische laboratoria en de voedingsindustrie, strategische grondstoffen, de overmakingen door miljoenen goed geschoolde Afrikanen in den vreemde die niet in hun eigen land en regio economisch actief zijn. Een oppervlakkige waarneming van de BNPs van 56 Afrikaanse landen leert dat het totale BNP van Afrika inderdaad al enkele jaren met 5% of meer groeide, wat meer was dan de groei in Europa en Amerika. Maar die groei was, zoals gezegd, nog pervers. In juni 2011 schreef de Nederlandse Rabobank verheugd: 'Afrika is niet langer het verloren continent, maar populair gesteld: hot. De laatste jaren kende het een economische groei van boven de 5%. Handelsdelegaties zetten steeds vaker koers naar landen als Angola, Mozambique, Ghana en zelfs richting Soedan en de Democratische Republiek

Congo. Ook de Rabobank strooit kennis uit over het zwarte land. Het heeft eeuwen geduurd, maar Afrika heeft alle ellende van zich afgeworpen en brult als een ambitieuze leeuw.'

De ambitieuze brullende leeuw wordt gefeliciteerd, maar weinig mensen vragen zich af hoe voordelig deze groei is voor de Afrikaanse economie en de mensen in Afrika zelf. Exportproducten worden nog steeds geëxporteerd op basis van externe spelregels en prijsstellingen. Steeds meer mijnen, plantages en commerciële landbouwgronden, spoorwegen, havens en hotelketens zijn sinds de privatiseringen buitenlands eigendom geworden en dragen hoogstens nominaal bij aan de nationale schatkist, als die al niet afgeroomd wordt door de nationale elite die de beste partner is van die buitenlandse eigenaren en investeerders. Die economische groei is dus leuk voor westerse beleggers en aandeelhouders en hun Afrikaanse vrienden, en voor westerse investeringsbanken. Maar toch minder aardig in de ogen van de kritische beschouwer, want in heel Afrika lopen zoals gezegd bijna overal de voedselproductie en de kwaliteit van onderwijs en gezondheidszorg terug, zijn de overheidsdiensten en de waarde daarvan zwaar gereduceerd, wordt nauwelijks meerwaarde aan grondstoffen toegevoegd, is het gros van de bevolking financieel gemarginaliseerd, zijn de prijzen voor eigen landbouwproducten te laag en trekken steeds meer boeren naar grote steden waar geen werk voor ze is.

De verdeling van die per jaar gemiddeld 5% perverse groei komt niet ten goede aan 85-90% van de bevolking, noch aan echt productieve investeringen binnen Afrika. De elite voert wel onbetaalbaar dure luxegoederen in, financiert prestigeprojecten, voert grote geldbedragen uit, maakt jetsetreizen, belegt in vastgoed in het buitenland en vermaakt zich uitstekend. Daaruit blijkt dat de zogenoemde 'trickle down theorie' ook in Afrika niet werkt. Goed, het is waar, veel Afrikanen zijn nu beter gekleed en zien er gezonder uit dan dertig jaar geleden, en er is bijna overal wat meer welvaart, maar het had met andere economische modellen en strategieën veel beter kunnen en moeten zijn, en de veel te grote verschillen tussen arm en rijk in Afrika blijven nog groeien.

8.3 China en de economie van Afrika

Het nieuwe handels- en investeringsbeleid van de Volksrepubliek China, en in het kielzog daarvan die van de groeilanden India, Taiwan, Zuid-Korea en Brazilië, op afstand gevolgd door Zuid-Afrika en Nigeria, doorbrak het westerse monopolie op handel en investeringen in Afrika. De snelle economische groei in die landen leidde tot een verhoogde vraag op de wereldmarkt naar aardolie, minerale grondstoffen, hardhout, voedsel en grond om voor hen voedsel en biomassa

te verbouwen. Hij noodzaakte ook om in Afrika meer afzetgebieden te openen voor de eigen producten van die nieuwe partners, net als in de koloniale tijd van Europa. China, dat een groot overschot aan harde valuta had, met name Amerikaanse dollars, nam de leiding door contracten af te sluiten met Afrikaanse regeringen voor leverantie van wat het reusachtige groeiland nodig had, met betaling vooral in natura tegen een fictieve monetaire waarde: de aanleg van wegen en bruggen, de bouw van ziekenhuizen en woonblokken, investeringen in klassieke energie, stuwdammen en kanalen. Het ging in die veronderstelde virtuele en fictieve waarde om miljardeninvesteringen in een groot aantal Afrikaanse landen waaraan maar in zeer beperkte mate harde valuta te pas kwam. Die projecten gaven ook nauwelijks werk aan Afrikanen, omdat de Chinese regering duizenden Chinezen stuurde om ze onder streng Chinees toezicht uit te voeren. Vijf Chinese privébedrijven voerden ze in Afrika uit voor de Chinese partijstaat. Soms werden zulke projecten halverwege weer verlaten als er onenigheid ontstond tussen uitvoerders en opdrachtgevers; andere projecten bleken niet van de verwachte kwaliteit. Maar veel ervan ging ook wel goed. In ruil daarvoor gingen de Afrikaanse grenzen open voor een onbeperkte hoeveelheid goedkope Chinese consumptiegoederen die de markten overspoelden, waarbij zowel Afrikaanse als Chinese tussenhandelaren voor aan- en doorvoer en distributie zorgden. Voor de kleine handel en de lichte industrie van consumptie-artikelen in Afrika zelf was die toevloed van Chinese producten dodelijk.

Het positieve van deze ontwikkelingen was dat er weer iets gebeurde, een nieuwe stimulans, en dat de sterk gestegen vraag prijsopdrijvend werkte: er kwamen betere prijzen voor koper, nikkel, ijzer, titanium, kobalt, uranium en andere mineralen. Voor Afrikanen met weinig of geen geld kwamen er goederen op de markt die niet zo goed, maar wel betaalbaar waren. Negatief was het gegeven dat de effectieve reële waarde van de Chinese tegenprestatie in de beginjaren de 15% van de waarde van de geleverde Afrikaanse grondstoffen niet oversteeg. Het was op die manier toch weer een geval van ongelijke uitruil die sterk leek op de periode van 'primitief kolonialisme' van het Westen. China maakte de deals doorgaans met regimes die zich van mensenrechten en democratie weinig aantrokken; die de extra inkomsten zowel gebruikten voor zelfverrijking als voor het voeren van oorlogen tegen opstandige burgers of buurlanden, met Zimbabwe, Soedan, Nigeria, Niger, Zimbabwe en Ethiopië (Ogaden, Eritrea) als sterke voorbeelden. Westerse landen, aangevoerd door de VS, werden zenuwachtig van de Chinese honger naar Afrikaanse grondstoffen en begonnen van hun kant regimes te paaien, pijpleidingen aan te leggen en naar nieuwe olie- en gasbronnen te zoeken aan de west- en noordkant van het Afrikaanse continent. De concurrentie tussen de nieuwe machtsblokken rond de toegang tot uranium nam fel toe in landen als Congo, Niger en Namibië.

In de toekomst kan de ruilverhouding tussen Aziatische landen en Afrika meer in balans komen, als er aan beide kanten meer aandacht komt voor goed bestuur en mensenrechten. Onderzoeken tonen aan dat China en Chinese ondernemingen snel leren en zich de laatste jaren beter gingen aanpassen, hoewel er negatieve verhalen blijven opduiken. Het is te verwachten dat China en Afrika samen en in beider voordeel op langere termijn tot een betere balans kunnen komen en daarin Europa dan voorbij zullen streven. Brazilië en India kunnen zich daarbij aansluiten, als deze BRIC-landen tenminste hun groeikracht kunnen vasthouden. Er komen ook steeds meer Chinezen naar Afrika die er blijven en productiebedrijfjes starten met lokaal personeel. Maar er moet nog veel gebeuren. Want in teveel Afrikaanse landen ontstond boosheid over de corrupte handel van hun regimes met Chinese en andere partijen, en over het in Afrikaanse ogen onbehouwen, grove gedrag van Chinese bazen en collega's tegen Afrikanen. Er was veel onbegrip tussen de twee culturen zonder een gedeelde opvatting van wat 'respect' in de cultuur van de een in die van de ander betekende. Dat leidde steeds vaker zelfs tot geweld tussen Afrikanen en Chinezen waardoor sommige Chinese investeerders zich terugtrokken. Intussen liep ook de groei van China en Brazilië wat terug, en uiteindelijk moet Afrika het toch echt zelf gaan doen.

8.4 Het wereldvoedselvraagstuk en het Afrikaanse voedselprobleem

De Afrikaanse voedselproblemen werden, zoals eerder vermeld, al in de koloniale periode gecreëerd. Handelsgewassen kregen voorkeur boven voedselgewassen en boeren werden onderbetaald opdat de stedelingen tevreden zouden blijven. Na de koloniale periode werd dat erger: omdat dwangarbeid en afgedwongen belastingen niet meer konden, moesten de nationale begrotingen vooral worden gevoed met de opbrengsten van de opgevoerde export van grondstoffen en commerciële en bosbouwproducten. Boeren werden nog meer ontmoedigd om voedsel te verbouwen, gingen zelf ook naar de steden of trokken zich terug in lokale zelfvoorziening. De recentere groei in verkoop of verpachting van grote arealen landbouwgrond aan buitenstaanders in steeds meer Afrikaanse landen was op dit punt een nieuwe verslechtering, omdat nog minder voedsel voor Afrika zelf verbouwd ging worden. De nieuwe eigenaren en pachters verbouwen op de betere landbouwgronden van Afrika vooral goed renderende exportgewassen en biomassa tegen lage lonen voor markten in Azië en Europa. Maar tegelijk geldt ook dat driekwart van het Afrikaanse landbouwpotentieel nog steeds niet goed wordt gebruikt, dus theoretisch moet nog steeds genoeg voedsel geproduceerd kunnen worden. Daarvoor is in Afrika een vernieuwd eigen landbouwbeleid nodig. Bij gebrek daaraan is het verkopen en verpachten van betere gronden voor handelsgewassen en biomassa nog een verdringing van de voedselproductie.

Het zijn niet zozeer de droogte en de overstromingen in Afrika die het hongerprobleem veroorzaken, al is het zeker geen geringe factor, en wordt Afrika mogelijk belaagd door meer droogte en onstuimigheid van het klimaat sinds de toenemende opwarming van de aarde. Maar veel belangrijker is het dramatische gebrek aan Afrikaans land- en waterbeheerbeleid en investeringen in de voedsellandbouw. Waar bomen en struiken werden geplant en onderhouden, bleek volgens diverse experimenten in de Sahellanden minder honger te zijn. Waar daarentegen bomen en struiken waren gesloopt en de aarde kaal werd, juist meer. Dit was een belangrijk argument van de 'Green Belt Movement' van wijlen Wangari Maathai, dat steeds meer zijn eigen gelijk bewijst. Ook de lange periode van gewapende conflicten in veel Afrikaanse landen werkten demotiverend op de voedselproductie. En in al die jaren leerden steeds meer Afrikanen brood, pasta en pizza waarderen; producten die worden bereid uit harde tarwe, een gewas dat in Afrika alleen in gematigde zones en op hoge plateaus groeit, maar voornamelijk uit een steeds schaarser dus duurder wordende mondiale markt, wordt ingevoerd.

Het in toenemende mate door partijen uit Azië, Europa en Zuid-Afrika verwerven van enorme stukken vruchtbare landbouwgrond in Afrikaanse landen werd nog versterkt door de globale voedsel- en energiecrisis van de jaren 2007-2013. De Koude Oorlog werd duidelijk opgevolgd door een economische oorlog tussen machtsblokken over toegang tot aardolie, grondstoffen, natuurlijke rijkdommen, landbouwgrond en water. Die oorlog wordt ook op de oceanen rond Afrika gevoerd waar varende visfabrieken uit Europa, China, Korea, Taiwan, Rusland en Japan massa's vis wegvangen en lokale Afrikaanse vissers vaker met lege netten thuiskomen. Afgedwongen compensaties voldoen niet of bereiken de vissers niet. Steeds meer zien Afrikaanse burgers hun leiders en elites rijker worden van deze bijdragen aan de Afrikaanse economische groei, dat de meeropbrengst vooral gaat naar familie en clangenoten van de heersers, en naar legers en veiligheidsdiensten, maar dat zij zelf niet van die verbeteringen kunnen genieten en het ze vaak zelfs slechter vergaat. Daar worden zij op den duur opstandig van.

8.5 Bevolkingsgroei en bevolkingsdichtheid: de 'Neo-Malthusiaanse Zwarte Piet'

Veel auteurs en politici tonen zich bezorgd over de demografische ontwikkeling van Afrika van de laatste decennia. De bevolking zou te hard groeien, steden onhanteerbaar groot worden en landen en streken zouden te dicht bevolkt raken in relatie tot de mogelijkheid om de mensen te voeden en te huisvesten. Zo wordt zelfs gesteld dat de groei van de nomadische en semi-nomadische volken Samburu en Pokot in Kenia een oorzaak is van hun probleem, terwijl overduidelijk

inkrimping van hun graasgebieden gecombineerd met frequentere droogteperiodes dat zijn. Echte overbevolking draagt bij aan milieudegradatie, migratie, sociale spanningen, criminaliteit en geweld.

Welnu, de totale bevolking van Afrika groeide tussen 1975 en 2010 gemiddeld per jaar met 2,55%, en in absolute aantallen van 416 miljoen naar 1.116 miljoen. Gezinnen hebben vaak zes of meer kinderen. Multimiljoenensteden groeiden explosief, zowel door immigratie als door autonome bevolkingsgroei. En enkele landen en streken, met Rwanda en Burundi en kleinere eilanden als voorbeelden, zijn inderdaad overbevolkt in relatie tot de productiecapaciteit van het moment, wat leidt tot spanningen en conflicten.

Toch gaat het om groeicijfers die in andere continenten nooit zulke enorme problemen opleverden, omdat daar aan de ene kant redelijk voldoende voedselproductie naast economische groei en ontwikkeling met industrialisatie tegenover stond, en aan de andere kant de mogelijkheid om te emigreren. Bevolkingsgroei en bevolkingsdruk zijn altijd alleen teveel in relatie tot de mate van ontwikkeling, productiviteit en mogelijkheid om inkomens te verdienen en goed te eten. In feite krijgt de bevolking van Afrika hier de 'Neo-Malthusiaanse Zwarte Piet' toegeschoven die eigenlijk zou moeten gaan naar de door de rijke landen aan Afrika historisch opgelegde armoede en onderontwikkeling. Het is niet de voorgestelde gedwongen bevolkingsbeperking die straks de oplossing gaat bieden, maar goed landbouwbeleid, investeringen in off farm employment, investeringen in industrialisatie en infrastructuur, in rurale groeipolen, veel meer investeringen in onderwijs en emancipatie van meisjes en vrouwen, en wereldwijd een opener migratiebeleid. Waar de welstand stijgt, daalt altijd met enige vertraging het geboortecijfer. Afrika is veeleer onder- dan overbevolkt, zeker in vergelijking met Azië en Europa.

8.6 Migranten en vluchtelingen

Armoede, honger, droogte, marginalisering van etnische groepen en wapengeweld joegen miljoenen mensen van het land naar de steden, honderdduizenden anderen naar buurlanden in de regio, en vele duizenden jongeren proberen elk jaar over de Rode Zee, de Middellandse Zee of de Atlantische Oceaan het Rijke Westen te bereiken, met Fort Europa, de rijke Arabische landen of Israël als de meest dichtbije eerste doelen. Zij hopen daar geld te verdienen om hun families thuis te steunen of een nieuw leven in de diaspora op te bouwen. Bijna elke week stonden de laatste tien jaren in westerse kranten berichten over scheepjes met vluchtelingen en migranten die vergingen, met vaak tientallen doden, of overvolle wrakke bootjes die aankwamen in Jemen, Italië, de Sinaï, het Spaanse vasteland

of de Canarische Eilanden waar zij in kampen werden opgesloten om later naar Afrika teruggestuurd te worden. Soms werden zij ook gewoon losgelaten. Europa sloot steeds meer de buitengrenzen voor Afrikanen, terwijl het een normale menselijke eigenschap is om elders naar beter leven te zoeken als dat thuis niet lukt. Wie er na veel ontberingen en hoge betalingen aan mensensmokkelaars in slaagt om door de mazen te glippen en aan de kampen te ontsnappen, wacht een leven in illegaliteit. Dat is vaak strafbaar en illegalen kunnen rechteloos misbruikt worden. Een groot aantal van hen overleeft desondanks met creativiteit en ondernemerschap, gebruik makend van netwerken van Afrikanen in Europa. Omdat er ondanks het vangnet nog teveel mensen Europa bereikten, kwam de EU met Afrikaanse kustlanden overeen dat zij zelf tegen betaling doortrekkende migranten zouden tegenhouden en terugsturen. Daarbij ging het er vaak hard en onmenselijk aan toe, terwijl Europa haar handen in onschuld waste. Omdat Europa alleen in beperkte mate asielzoekende politieke vluchtelingen en oorlogsvluchtelingen toelaat, weet het met economische vluchtelingen geen raad. Ongetwijfeld heeft vergrijzend Europa hun arbeid, creativiteit en levenskunst straks hard nodig.

Ondanks de beeldvorming blijven verreweg de meeste ontheemden en vluchtelingen als gevolg van oorlogen, rampen of extreme armoede in eigen land of regio. Het aantal vluchtelingen en ontheemden binnen Afrika groeide van zo'n 800.000 midden jaren '60 tot meer dan 6,5 miljoen tijdens het hoogtepunt van de Afrikaanse oorlogen, rond 2004/2005. Met het afnemen van het aantal oorlogen nam ook hun aantal weer af. Maar veel van hen bleven in kampen hangen omdat zij geen heil zagen in teruggaan, omdat het daar niet veilig was, of omdat zij in het gebied van herkomst niet meer welkom waren. Regeringen namen programma's voor terugkeer en re-integratie zelden voldoende serieus. Voor mensen aan de onderkant van de samenleving bestaat in het algemeen weinig mededogen.

In 2010 meldde UNHCR wereldwijd 15,4 miljoen vluchtelingen en 43,7 miljoen ontheemden, waarvan ruim 80% in eigen regio bleef en de rest zich over de wereld verspreidde. Het merendeel daarvan kwam voor in Centraal-Azië en het Midden-Oosten. Afrika telde toen volgens statistieken van UNHCR 2,0 miljoen echte vluchtelingen en ongeveer 4,2 miljoen ontheemden, waarvan het merendeel in Afrika zelf werd opgevangen. Afrika is dus ondanks de internationale beeldvorming zeker niet 'hét continent van vluchtelingen en ontheemden', en binnen Afrika daalt hun aantal met de jaren, ondanks dramatische lokale of regionale uitschieters die in recente jaren beeldbepalend werkten voor het geheel, zoals de wetteloze chaos in Somalië, het criminele regime van Mugabe in Zimbabwe, de oorlogen en schendingen van mensenrechten in Soedan, Eritrea en Oost-Congo, en conflicten in Ivoorkust, Mali, Libië en de Centraal-Afrikaanse Republiek.

9

Burgers, staat en cultuur

9.1 Bestuurlijke decentralisatie en devolutie

De organisatie van staten in Afrika varieert van een strak centralistische, hiërarchische wijze van organiseren tot gedecentraliseerde staten met overdracht van verantwoordelijkheden naar deelstaten of regio's. Grotere en sterk verdeelde staten werden vaker georganiseerd in federale unies met relatief onafhankelijke deelstaten, meestal op regionaal etnische en/of religieuze grondslag. In de laatste twintig jaren kwam er meer decentralisatie met overdracht van bevoegdheden naar regio's en districten, met daarbij verkleining van de rol van de overheid. Regeringen van Afrikaanse landen hadden meestal teveel departementen en ambtenaren in dienst voor hun financiële draagkracht en voor wat praktisch nodig was. Maar mensen met onderwijs en goede relaties vonden maar weinig andere mogelijkheden om maatschappelijk te klimmen of goed aan het werk te komen. Vooral de overheid, het leger en het ondernemerschap waren kanalen voor stijging. Wetenschappelijke ambities stonden hiervan apart; carrière willen maken op een universiteit werd vaak gezien als een afwijking; toch deden heel wat academici dat. In de jaren na 1985 boden ook nationale en internationale NGO's en oppositiepartijen enig alternatief loopbaanperspectief. De moderne sector miste nog de capaciteit om structureel genoeg geschoolde jongeren op te nemen. Mogelijk is verbetering op dit punt in zicht vanuit economische groeipolen als Nigeria, Egypte, Rwanda en Zuid-Afrika, en straks in meer landen. Meestal ging decentralisatie samen met bezuinigingen. Het overheidsbestuur decentraliseerde dan in districten en sub-districten en het regeersysteem in gouverneurs en districtscommissarissen. De burgers werden daarbij belangrijker. Die lijnen zetten zich door tot het niveau van kantons en lokale gemeenschappen. In de groeiende grote steden namen burgemeesters en onderburgemeesters van wijken die rollen over. Zij werden gesteund door ambtelijke comités en in principe gecontroleerd en van wetten voorzien door parlementen, provincie- en gemeenteraden. In steden die te hard groeiden en te groot werden, verviel vaak het bestuur in inactiviteit: het werd te groot, te ingewikkeld, te onbestuurbaar. De voorbeelden van Lagos en Caïro spreken wat dat betreft het meeste aan.

Vroeger waren in de meeste landen de onderwijzers, gezondheidswerkers en bestuurders van landbouwcoöperaties overheidsambtenaren. Maar de *SAP*s zetten het mes in de departementen en ambtenarenbestanden: de overheden moesten bezuinigen en terugtreden. Lagere overheden kwamen met financiële tekorten te zitten en moesten vaker door lokale burgers worden onderhouden. In landen met zware crises en burgeroorlogen, in staat van beleg of met grote onderlinge verdeeldheid, functioneerde vaak de lagere overheid wonderwel toch op de een of andere manier door de trouw van de ambtenaren, de hen omringende burgers en de steun van lokale organisaties en ondernemers. In oorlogsgebied in de DRC functioneerden schooltjes en gezondheidscentra dankzij actieve oudercomités en bevlogen leerkrachten en verplegers; in Sierra Leone gaven dorpelingen districtsambtenaren te eten, namen ze in huis en betaalden hen voor hun diensten toen de overheid wegviel. Lagere overheden hadden vaak een natuurlijke symbiose met volksorganisaties en niet-gouvernementele organisaties in hun gebied die werkten aan lokale ontwikkeling via onderwijs, gezondheidszorg, landbouwvoorlichting, emancipatieprojecten, bescherming van minderheden en mensenrechten, kleinschalige kredieten, charitas en nog veel meer. Dat gold vaak ook voor ondernemers en hun ondernemingen die op dat niveau actief waren met hun infrastructuur, transportmiddelen, personeel en familierelaties, en voor de kerken en moskeeën met hun organisaties en netwerken. Al deze partijen speelden ook goed samen met journalisten en media. Op deze niveaus speelden zich meestal de competitie af tussen regeringspartijen en de oppositie, en vaak was het zo dat waar de centrale regering op centraal niveau de overhand had, dat van de oppositie op de lagere niveaus lag, in de provincie en in de armenwijken van de grote steden. In Nigeria en Marokko durfde de overheid zelfs niet meer in de sloppenwijken te komen.

9.2 De groei van 'het maatschappelijk middenveld'

Het aantal eigen nationale en lokale NGO's in Afrikaanse landen groeide het hardst vanaf de tweede helft van de jaren '80 en die groei zette versneld door in de jaren '90. Zij vulden overheidstaken aan, en namen die zo nodig zelfs over in de gezondheidszorg, het onderwijs en de hulp bij rampen. Veel van de regeringen werden nog geleid door koppige oude patriarchen of al even koppige nieuwe heersers die met de jaren achterdocht en jaloezie ontwikkelden tegen internationale en nationale NGO's in hun land. Want die kregen geld uit in de ogen van de overheden niet altijd transparante buitenlandse bronnen, zij reden rond in vervoersmiddelen die de overheid zich niet altijd kon permitteren, hadden soms radioverbindingen buiten de controle van de regering om, gedroegen zich te onafhankelijk van de regering, kochten ambtenaren weg met hogere lonen, subsidi-

eerden overheidstaken op lagere niveaus, en waren nog de lievelingen van buitenlandse ambassades en bezoekers ook.

Dus beriepen de heersers zich op het 'principe van soevereiniteit': 'Wij zijn hier de baas. Alles wat in ons land gebeurt, mag alleen onder ons toezicht gebeuren'. NGO's moesten zich laten registreren, onder toezicht laten stellen, hun jaarboeken laten controleren, hun jaarplannen en hun netwerken laten goedkeuren. Mensenrechtenwerk en het bevorderen van democratie werden daarbij vaak gezien als politiek niet neutraal en ongehoorzaam aan de heersende regering en dus in veel landen verboden als subversieve activiteiten. Civiele verkiezingswaarneming was in die visie ondermijning van de bij voorbaat winnende regeringspartij. Acties voor rechten van vrouwen en kinderen leidden tot 'zedeloosheid, ongehoorzaamheid, en geweld in de familie en de gemeenschap'. Het verdedigen van minderheden was 'bijdragen aan tribalisme en verdeeldheid'. Dus werden veel NGO's aan banden gelegd, andere aan de schandpaal genageld als charlatans, oplichters en fraudeurs – wat soms ook echt zo was.

Registratie en controle van NGO's en stichtingen is in alle landen normaal. Daar horen voorwaarden bij van goed bestuur, transparantie over inkomsten en uitgaven, ingeschreven zijn bij de KvK en de belastingdienst, etc. Het wordt pas een probleem als de staat zich gaat bemoeien met de activiteiten. Maar ook bij ons mogen die niet crimineel zijn, niet aanzetten tot haat, niet discrimineren, grondrechten van anderen niet aantasten en niet staatsgevaarlijk zijn. Daarop is overal toezicht nodig. In landen met minder overheidscontrole, en met meer civiele ruimte en landen met een zekere mate van chaos bleef de operationele vrijheid van NGO's en civiele bewegingen groter. En waar geen functionerende overheid is, betekenen deze organisaties en bewegingen veel voor de lokale mensen. Hier vindt vaak tegen relatief lage kosten werkelijke en efficiënte ontwikkeling plaats, of wordt op zijn minst verval voorkomen.

Nationale platforms, koepels en coalities van NGO's en volksbewegingen (vrouwen, boeren, beroepsorganisaties, vakbonden, studenten, religieuze clubs) hebben doorgaans dankzij hun privénetwerken en patronagelijnen voldoende tegenwicht tegen sterke overheden om ingrijpende controlemaatregelen te relativeren, te verzachten en soms te reduceren tot papieren tijgers. Dit *civil society complex* vormt naast of met de lagere overheid en het bedrijfsleven, de handel en enkele diensten plus onderdelen van de VN-organisaties UNDP, UNESCO en FAO de brug tussen de moderne middenklasse en de 80 tot 90% laaggeschoolde, doorgaans arme, gemarginaliseerde burgers. Die beseffen daardoor dat zij niet helemaal in de steek worden gelaten en meetellen. Die ontwikkelingen verdienen

meer steun en aanmoediging omdat zij helpen de voorwaarden van democratie, participatie, emancipatie en welzijn van de hele bevolking te realiseren.

In de verhoudingen tussen staat, samenleving en burgers vonden de laatste decennia opzienbarende technische en communicatieve veranderingen plaats. De staat kan nog zo proberen om informatie te monopoliseren en in eigen voordeel om te buigen, NGO-leiders, journalisten en oppositieleiders in het gevang te zetten of te intimideren en het volk dom te houden, maar met de op gang gekomen digitale revolutie van communicatie met mobiele telefoons, oplaadplekken, verspreiding van laptops en zakcomputers, sociale media en netwerken en moeilijker te onderscheppen radio- en TV-satellieten zal dat nooit meer helemaal lukken. Het volk informeert en organiseert zich en zal zich uiten, wat zijn weerslag krijgt in de politiek en de samenleving, ook op terreinen van corruptie, zelfverrijking en wanbestuur. In heel Afrika gaat het volk samen met actieve delen van de civiele organisaties eigen manieren zoeken om universele menselijke waarden voor de toekomst te vertalen en waar te maken. Juist op dit gebied van versterking van de civiele samenleving is de samenwerking tussen internationale, regionale, nationale en lokale NGO's van groot belang en redelijk effectief.

9.3 Het dictatoriale patriarchaat onder druk

Dictators en absolute heersers hebben veel te verliezen. Zij verzetten zich zoals eerder vermeld al dertig jaar tegen deze onvermijdelijke trend met spionnen, verklikkers, veiligheidsagenten, politie en leger, paramilitaire milities, gevangenisbewaarders en martelwerktuigen die zij tegen hun eigen burgers inzetten. Dat is niet specifiek Afrikaans maar het komt in Afrika wel veel voor. Daarmee mogen de burgers in eigen land en de internationale gemeenschap geen genoegen nemen: mensenrechten zijn er voor iedereen. De bevolking eist het in toenemende mate en de internationale gemeenschap kan dat helpen afdwingen. Dat kan, als gebroken wordt met de instinctieve loyaliteit tussen Afrikaanse leiders vanuit de angst: 'als zij vandaag aan jou komen dan kunnen ze mij morgen aanpakken'. Dat is de 'Ontransparante Vakbond van Afrikaanse Patriarchen'. Elke Afrikaanse leider zal zich moeten houden aan het 'Afrikaanse Charter' en de door alle Afrikaanse landen ondertekende mensen- en burgerrechten. De vraag blijft hoe dat op een 'eigen Afrikaanse manier' kan worden gerealiseerd, en vooral hoe dat kan in het voordeel van de burgerbevolking. Via het *Peer Review Mechanisme* van NEPAD waarvan sommigen zeggen dat het echt werkt? Dat werd opgezet opdat staatshoofden en topambtenaren elkaar in het geheim kunnen bekritiseren, corrigeren en adviseren. Maar niemand weet wat daar gebeurt en of er iets gebeurt. Transparantie ontbreekt volledig; meer openheid en evaluatie lijken nodig.

9.4 Onvrede en fundamentalisme

In samenlevingen waar de confrontatie met de staat vooral wordt uitgeoefend door radicale fundamentalistische bewegingen moet het inzicht groeien dat die radicaliteit het resultaat is van een lange periode van onrecht en marginalisering, falende wetshandhaving, gekoppeld aan versnelde groei van armenwijken. Radicale stromingen teren op onvrede en werven hun volgers met sociale diensten en gunsten in nieuwsoortige patroon-cliëntverhoudingen, als en waar de staat afwezig blijft en NGO's van seculiere of christelijke huize niet komen of geen voet aan grond krijgen.

In de laatste twintig jaren maakten zulke fundamentalistische bewegingen vier ontwikkelingen door. De eerste was de groei van hun aanhang van beperkte omvang naar grotere bewegingen. De tweede was het koppelen van die bewegingen aan eigen politieke partijen en het meedoen aan verkiezingen. Regeringen waren daar huiverig voor en waar radicalen dreigden te winnen, werden onderdrukking en gewapende conflicten de derde stap. En als vierde kwam dan de initiatie van en deelname aan terroristische acties en het aanvechten van de grondvesten van de staat. Die vier stappen volgen een duidelijk escalatiemodel waarin alleen kan worden gede-escaleerd met vertrouwenwekkende maatregelen, geloofwaardigheid, sociale rechtvaardigheid, oprechte bestrijding van onrecht en ongelijkheid, democratisering en versterking van instituties en herstel van het gezag van een beter functionerende staat. Repressie is op termijn geen geschikte methode. Het gaat dus om een beleid op lange termijn van het positief betrekken van de mensen in de krottenwijken bij de staat door dienstverlening: betaalbare behuizing, veiligheid, riolering, schoon drinkwater, verharde wegen en paden, gezondheidswerk, alfabetisering, onderwijs, genereren van inkomsten, werken met vrouwen en jongeren, en participatie in besluitvorming die hen aangaat. Op deze terreinen kunnen NGO's, gemeentes, vakbonden en religieuze organisaties samenwerken.

9.5 Investeren in menselijk kapitaal

Ontwikkeling van landen en regio's is niet mogelijk als er geen continue aanvoer is van nieuw ontwikkeld menselijk kapitaal dat de gemeenschappen, instituties, bedrijven en partijen optimaal kan laten functioneren. Daarvoor is permanent voldoende systematische investering in mensen en hun vorming nodig, waardoor hun aantal en hun individuele arbeidsproductiviteit toenemen. Tot zover klinkt dit verhaal als onderdeel van economie en ontwikkeling. In dat licht is het triest om te weten dat per jaar 20.000 goed geschoolde Afrikanen het continent verlaten: de *brain drain* in cijfers. Door te investeren in meer en betere scholing en

ontwikkeling van individuele mensen krijgen de Afrikaanse staten betere kansen om zich gunstig te ontwikkelen. Onderwijs, scholing, vorming en training vinden zowel informeel als formeel plaats, en zowel traditioneel als modern. De mens wordt in de gemeenschap voortdurend gevormd en opgevoed, met hoogtepunten bij initiaties, benoemingen en grote overgangen in het leven. Het gaat dan om eigenschappen als discipline, saamhorigheid, initiatief, vindingrijkheid, geheugen, de toegang tot voorouders en geesten, landbouw, veeteelt, verhalen uitbeelden, dansen, muziek maken, uitblinken, en nog meer. In de nieuwe stedelijke samenlevingen vindt informele vorming ook plaats op straat, in de moskee, in de madrassa, in de kerk, en de verenigingen en de politieke partijen. Overal wordt opgevoed en geschoold binnen de eigen leeftijdsgroep en in overdracht van ouderen op jongeren, van moeders op kinderen, en van meesters op leerlingen in bedrijven en handel. Daarnaast en daarbovenop werd vanaf de tweede helft van de kolonisatie tot op de dag van vandaag een systeem van op westerse leest geschoeid formeel onderwijs ingevoerd en in stand gehouden, met de lagere, middelbare en hogere niveaus. Formele vormen van technisch en vakonderwijs vallen er ook onder. De staat blijft centraal verantwoordelijk voor de kwaliteit van het formele onderwijs via het ministerie van onderwijs. Onderwijs moet zowel de burger als de staat tot voordeel strekken en is in beider belang.

Zolang het formele onderwijs in Afrika bestond, waren er debatten over de geschiktheid van westerse curriculae en leermethoden in de Afrikaanse context. Er waren met wisselend succes pogingen om de onderwijsmethodiek en –inhoud te Afrikaniseren, aan te passen aan de Afrikaanse realiteit en de Afrikaanse scholier of student, en er kwamen diverse golven van hervorming en aanpassing. De Afrikaanse ervaring met onderwijs en scholing op de verschillende niveaus en in de categorieën formeel en informeel in de periode na de onafhankelijkheid is nog weinig systematisch geëvalueerd. De gegevens zijn fragmentarisch en vaak lokaal. Het algemene beeld is dat sinds de onafhankelijkheid vooral veel is geïnvesteerd in lager onderwijs, dat werd gezien als een democratisch recht van ieder kind. Veel landen experimenteerden met gratis basisonderwijs, totdat het te duur werd. Veel donoren hielpen Afrikaanse regeringen om hun onderwijssysteem overeind te houden door hulpgeld daarvoor te bestemmen. Volgens doelstelling 'ontwikkeling' voor het 'Nieuwe Millennium' voor de periode van 2000 tot 2015 was het bereiken van universele basiseducatie voorwaarde voor effectief werken aan armoede en onderontwikkeling. Daarom zouden in 2015 alle kinderen volledig basisonderwijs moeten volgen en afronden. Voor het bevorderen van gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen en het versterken van de positie van vrouwen moesten in 2015 evenveel meisjes als jongens primair en secundair onderwijs volgen. Onderwijs zou meer mensen moeten helpen om betaalde en productieve

arbeid te leveren. Ook doelstellingen voor gezondheid en communicatie zijn gebaat bij meer en beter onderwijs.

Statistieken over onderwijsdeelname in Afrika laten zien dat 60% van de Afrikanen boven de 15 jaar tot 2010 heeft leren lezen en schrijven; voor vrouwen boven de 25 jaar is dat 50%. Per land zijn de verschillen groot. Mali en Burkina Faso presteren bijvoorbeeld laag, de Seychellen en Algerije hoog. In islamitische landen is de deelname van vrouwen en meisjes vaak, maar niet per definitie, lager dan in andere landen. Een en ander betekent ook dat 40 miljoen kinderen in Afrika niet naar school gaan. Vergeleken met 1991 is de onderwijsdeelname op basisschoolniveau sterk gestegen. Maar het aantal plaatsen voor die aanwas, de leermiddelen en de onderwijzers bleven achter bij die groei, waardoor klassen en leerkrachten overbelast raakten, wat een ongunstige leersituatie is. Middelbaar en hoger onderwijs kennen meer financieringsproblemen dan tien jaar geleden. Zij worstelen met zaken als toegankelijkheid, kwaliteit en vaak ook relevantie van de opleidingen. Kaapverdië, Botswana en Mozambique doen het op middelbaar onderwijs een stuk beter dan bijvoorbeeld Liberia en Niger; het lijkt dus deels een kwestie van politieke keus en budgettaire investeringen te zijn, en niet per definitie van de mate van nationale welstand op zich. Gemiddeld stromen in Afrika ongeveer 1/5 van de leerlingen door naar middelbaar niveau. Veel landen hebben wel met hulp van donoren geïnvesteerd in universiteiten en campussen, maar de geschikte curriculae en docenten ontbreken vaak. Door de politieke en economische ontwikkelingen verarmden veel universiteiten: het aantal studenten nam toe terwijl de overheden minder geld en personeel ter beschikking stelden. Internationale netwerken van docenten en instellingen van Hoger Onderwijs werken wel meer samen in INHEA, het 'International Network for Higher Education in Africa' met Aziatische, Europese, Noord-Amerikaanse en Zuid-Amerikaanse leden. Ook UNESCO, OECD en de Wereldbank werken hard aan een strategie om het tertiaire onderwijs in Afrika op een hoger niveau te krijgen. Zowel financiering van de universiteiten zelf als onderwijssalarissen en financiële ondersteuning van studenten verdienen daarbij aandacht.

De versnelde verstedelijking, de HIV/Aids pandemie, de burgeroorlogen en de ebola-epidemie in West-Afrika hadden negatieve invloed op het onderwijs door het wegvallen van leerkrachten en besmetting van scholieren. Kinderen van de elite gaan veel naar privécolleges en daarna naar het buitenland voor hoger onderwijs. Maar instellingen van hoger onderwijs in het buitenland erkennen zelden Afrikaanse diploma's. Dat lossen rijke mensen op door hun kinderen bij die instellingen in te kopen: zij brengen geld mee en mogen dan toch komen. Een voorbeeld was de studie van zoon Seif van de Libische president Gadaffi aan de *London School of Economics*. De hier samengebrachte gegevens doen het vermoe-

den rijzen dat vooral door armoede, gewapende conflicten, verkeerde begrotingsprioriteiten van regeringen en het onder druk van IMF en Wereldbank gedwongen terugtreden van de staat op onderwijsgebied, de 'Millennium Doelstellingen voor Onderwijs' voor 2015 in Afrika niet gehaald werden, ondanks stijgende statistieken voor onderwijsdeelname door jonge kinderen. Goed onderwijs voor allen blijft een zaak van langere adem en meer inspanning.

10

Afrika en de wereld

10.1 NEPAD en de 'Afrikaanse Renaissance'

Afrikaanse staten zochten, al dan niet samen met hun overzeese partners, steeds naar nieuwe en betere vormen van onderlinge samenwerking. NEPAD, het *New Partnership for Africa's Development*, was zo'n poging die moest aansluiten bij de 'Afrikaanse Renaissance' die de Zuid-Afrikaanse president Thabo Mbeki in 1994 lanceerde. Dat was het beeld van een nieuw, trots, samenwerkend Afrika dat programma's zou ontwikkelen waardoor de Afrikanen meer welvaart zouden kennen met een eerlijker plaats in de wereldorde, gebaseerd op 'Afrikaanse oplossingen voor Afrikaanse problemen', en werkend met de rijke Afrikaanse cultuur en tradities, maar gericht op de toekomst, op vernieuwing en modernisering met behoud van de Afrikaanse identiteit. Een nieuw Afrikaans elan leek geboren te worden. Vergelijkbare nieuwe programma's sloten zich hierbij aan: het 'OMEGA-project' uit 2001 van Abdoulaye Wade van Senegal om de marginalisering van Afrika definitief ongedaan te maken, en MAP, het *Millennium Partnership Programme for African Recovery* van Thabo Mbeki, Olesegun Obasanjo en Abdelaziz Bouteflika, ook van 2001, dat zich onder de paraplu van NEPAD bij OMEGA aansloot.

NEPAD en de andere initiatieven richtten zich vooral op interne prioriteiten: institutionele versterking, goed bestuur, versterking van de economie en structurele armoedebestrijding. Deze initiatieven waren een antwoord op de uitdaging van president Clinton van de VS dat er veel geld zou komen als Afrikaanse leiders goede programma's voor structurele armoedebestrijding zouden ontwikkelen. De bijeenkomsten van de rijkste en machtigste landen, de G8 in Okinawa (2000) en Kananaskis (2002) besteedden er aandacht aan en in 2002 werd een actieprogramma gelanceerd, samen met 6 miljard dollar aan donorgeld. Dat werd het NEPAD-programma dat door de Afrikaanse Unie werd omarmd als het nieuwe kader voor de toekomstige internationale samenwerking met de rijke landen en de internationale organisaties.

Bij zo'n belangrijke ontwikkeling is het cruciaal om te weten wie de proceseigenaar is, de agenda's bepaalt, en de strategieën ontwerpt. Het bleek vooral een instrument voor Afrikaanse leiders te zijn die zich weinig gelegen lieten liggen aan raadpleging van hun bevolkingen rond zulke belangrijke thema's. In die jaren wijdden wel veel Afrikaanse NGO's en wetenschappers hun aandacht aan NEPAD. Zij kwamen, soms gevraagd, vaker ongevraagd, met voorstellen voor hun regeringen. De algemene conclusie van Afrikaanse wetenschappers en NGO's was dat het NEPAD-programma Afrika nog afhankelijker zou maken van het westerse economische groeimodel, compleet met de uitverkoop van nog meer Afrikaanse grondstoffen aan het Westen, en dat het weinig boodschap had aan de eigen aspiraties en noodzaken van Afrikaanse mensen.

Viriatu Tamale, econoom en directeur van het Nationale Instituut voor Economische Rechtvaardigheid van Mozambique, meende dat NEPAD's nadruk op een extern georiënteerd economisch groeimodel een fout spoor was, omdat het de potentiële voordelen van mobilisatie van nationale geldstromen en het stoppen van kapitaalvlucht ontkende. Volgens hem ondermijnde ontwaardering van activa – het gezamenlijke bezit van het continent – serieus de ontwikkelingsstrategie van NEPAD. Zijn belangrijkste punt van kritiek was dat NEPAD de visies van de agenten van de globalisering zoals de Wereldbank, het IMF en de Wereld Handels Organisatie WTO accepteerde. Die clubs claimden dat Afrika's interne problemen en 'ongastvrije politieke omgeving' het continent uitsloten van de weldoende effecten van leningen, investeringen en handelsstromen. Welnu, was zijn stelling: het grote probleem van Afrika is niet de buitensluiting, maar de langdurige insluiting, onderwerping en uitbuiting door een fundamenteel asymmetrische internationale economie die Afrika dwangmatig 'integreerde' in het internationale systeem van handel en financiën.

NEPAD heeft wel een paar goede instrumenten. Het *African Peer Review Mechanisme* van maart 2003 tussen Afrikaanse staatshoofden is weliswaar on-transparant, maar lijkt achter de schermen toch enigszins te werken. Er hebben zich intussen 42 landen bij aangesloten, en er vonden van 2005 tot 2011 tussen 15 landen *Reviews en Audits* plaats op verschillende terreinen, met nadruk op uitwisseling van 'beste praktijken'. De procedures en processen zijn ingewikkeld en duren lang, maar leveren resultaat op: er is sprake van onderlinge beïnvloeding. Ook mechanismen voor sanering van schulden als vervolg op Clinton's HIPC, het *Highly Indebted Poor Countries Programma*, werkten. Ook de nadruk van NEPAD op meer regionale integratie en samenwerking op gebied van handel en transport wierp vruchten af. Tegelijk was NEPAD volgens enkele oprichters, waaronder Abdoulaye Wade, een bureaucratische geldverspiller met dure topbanen gewor-

den. Het moest volgens hen soberder en goedkoper, en veel meer moest worden overgelaten aan de regionale organisaties.

Afrika liet in de laatste decennia een toename zien van regionale samenwerking op steeds meer gebieden. Voor heel Afrika heeft de Afrikaanse Unie, vanaf 2002 in de eerste jaren meer elan en pit gekregen dan haar ingeslapen voorganger, de OAE, de Organisatie van Afrikaanse Eenheid. Daarvoor verdient – ere wie ere toekomt – de gewelddadig omgebrachte president Moammar Gadaffi van Libië, samen met de overleden Nelson Mandela, krediet. SADC, de Southern African Development Community, ECOWAS, de Economic Community of Western African States, AMU, de Arab Maghreb Union, COMESA, de Common Market for Eastern and Southern Africa, EAC, de vernieuwde East African Community, ECCAS, de Economic Community of Central African States, en IGAD, de Intergovernmental Authority on Development in Eastern Africa and the Horn bouwden voort op oudere initiatieven en werden veelbelovende organen voor regionale samenwerking. Daarbij komen voor het hele continent nog de Afrikaanse Organisatie voor de Rechten van Mensen en Volken, en het Afrikaanse Vredesinitiatief. Samenwerkende landen voeren geen oorlog tegen elkaar. Veel problemen in Afrika vragen om een regionale aanpak en oplossing; problemen variërend van infrastructuur en transport tot droogte, sprinkhanen en voedsel, toegang tot en delen van water, conflicten en vrede, grenzen, nomaden, migranten en vluchtelingen. Dat besef is aanwezig en de praktijk van samenwerking op steeds meer gebieden over de grenzen heen, wordt geleidelijk beter.

Rijke landen in Azië en het Midden-Oosten, geschrokken van de globale voedselcrisis van 2008, zochten in Afrika naar goed land om voor hun eigen markten voedsel en biobrandstof te verbouwen. Afrika dat vaak zelf honger lijdt, moest die landen gaan voeden. Afrika heeft veel goedkope grond waarvan het eigendom omstreden is. In Afrika meent de staat meestal dat alle grond van haar is en dat de boeren slechts gebruikers zijn. Maar tegelijk geven zij bewijzen van eigendom uit tegen geld; vaak zelfs meerdere keren voor dezelfde grondstukken. Er zijn systemen van traditioneel eigendom en vruchtgebruik, maar kadastersystemen ontbreken. Het is dus ingewikkeld en ondoorzichtig. De Verenigde Arabische Emiraten hebben een akkoord met Soedan voor het verbouwen van 400.000 hectaren tarwe. Saoedi-Arabië stopt 100 miljoen dollar in Ethiopië om er tarwe en gerst te verbouwen en weg te halen. China kocht rechten in Congo om op 2,8 miljoen hectaren oliepalmen te planten. Korea had grootschalige transacties met Madagaskar. Bij elkaar stond Afrika goede grond met de grootte van heel Frankrijk aan buitenlanders af, en het zal nog meer worden als er geen rem op wordt gezet. Volgens FAO en IPRI, het Internationaal Onderzoeksbureau voor Voedselveiligheid, zijn het niet-transparante contracten tussen overheden waarbij kleine boeren

zonder compensatie worden onteigend. Daarbij gaat geld van hand tot hand waar niemand zicht op heeft. Dat gebeurt nota bene in landen die voedselhulp krijgen. Ook FAO-directeur Jacques Diouf sprak van neokoloniale praktijken. Volgens de G8 moest er een gedragslijn komen voor het kopen, huren of pachten van landbouwgrond in arme landen.

10.2 Een recapitulatie van de hoofdmomenten

Markt, handel en geldstromen speelden zich af in een import-export- en investeringsklimaat dat bepaald werd door internationale, wat Afrika betreft neokoloniale spelregels met afhankelijke en scheve verhoudingen tussen Afrika en de rijke landen van de wereld. Binnen dit geheel had de ontwikkelingssamenwerking een erg bescheiden rol; per arme Afrikaan kwam de totale globale som van de hulp terecht op de prijs van één flesje frisdrank, 0,60 euro, per dag. Dat bedrag is zo irrelevant dat je daar structureel weinig mee kan. Plaatselijk kunnen programma's en projecten wél voor verandering ten goede zorgen. De hulp van burger tot burger via NGO's en medefinancieringsprogramma's had de meeste impact op versterking van de samenlevingen in Afrika. Bilaterale hulp van regering aan regering en de hulp via de multilaterale kanalen kwamen vaak terecht in de ondoorzichtige corrupte chaos van deficiënte staatshuishoudingen en door IMF en Wereldbank opgelegde institutionele vermagering.

Veel VN-organisaties en andere multilaterale organisaties houden zich namens de internationale gemeenschap al vrij lang bezig met ontwikkelingen in Afrika. De bekendste zijn UNHCR, UNDP, UNEP, UNFPA, FAO, WHO, ILO, ECA. Op de gebieden van handel, investeringen en hulp kwamen er nieuwe groeilanden, China voorop, met veel gevolgen voor Afrikaanse economieën en politieke en maatschappelijke processen. Afrika kwam als leverancier terecht in de nieuwe globale competitie tussen machtsblokken over olie, grondstoffen, tropische gewassen, water, hout en grond voor de productie van voedsel en biomassa en nieuwe afzetgebieden voor consumptiegoederen. Wapenhandel, mensenhandel, orgaanhandel, georganiseerde criminaliteit en internationaal terrorisme zijn meer openlijk abjecte aspecten van internationale betrekkingen tussen de wereld en Afrika. Ook staatsgrepen van buitenaf, het inzetten van huurlingen en andere ingrepen via militaire interventies in soevereine landen vallen in de criminele sfeer.

Het IMF, de Wereldbank, internationale banken, de Wereld Handels Organisatie en de Club van Parijs leverden schuldverlichting, tariefstellingen en nieuwe leningen die de afhankelijkheid versterkte door het aan de Afrikaanse staten stellen van neokoloniale en marktkapitalistische voorwaarden, met twijfelachtige

gevolgen voor hun samenlevingen. In dat proces hielden zij corrupte, ondemocratische leiders in het zadel, totdat zij na de val van de Berlijnse Muur in 1989 ineens verbeteringen gingen eisen op het gebied van goed bestuur, democratisering en mensenrechten. Dat was vreemd omdat zij tegelijkertijd overal in Afrika aandrongen op marktgerichte liberalisatie met een terugtredende overheid, het intrekken van subsidies op basisdiensten en voedsel, en het ontslaan van ambtenaren; maatregelen die democratisering, mensenrechten en goed bestuur niet ten goede kwamen in landen die niet gebaat waren bij een passieve staat. Kapitaalvlucht, braindrain en een exodus van migranten en vluchtelingen waren reacties op economische en politieke crises: ook het menselijk kapitaal van Afrika verplaatste zich als het even kon naar rijkere landen.

Rondom oorlog en ellende kwamen internationale militaire missies met een VN-mandaat in Afrika voor het afdwingen of handhaven van vrede, het zich opstellen tussen vechtende partijen, of postconflict wederopbouw en preventie van nieuw geweld, vaak samenwerkend met regionale Afrikaanse missies. Mandaten, coördinatie, commandolijnen, internationale samenstelling en kennis van de complexe lokale situatie schoten bij zulke missies vaak tekort, waardoor effecten niet altijd werden zoals die voorzien waren. De daaruit geleerde lessen moeten in de toekomst leiden tot betere inzetten en prestaties. De laatste decennia gaven een sterke toename te zien van beïnvloeding van Afrika door de rijke landen via technologie, communicatie, media, religie, cultuur, waarden en concepten via films, reclameboodschappen, praatprogramma's en dergelijke. Radio, tv, films, internet en mobiele telefoons doorbraken betekenisvol het informatie- en controlemonopolie van regeringen en maakten vrijere communicatie en informatiedeling tussen burgers mogelijk. Die ontwikkeling had een grote impact op modernisering en verwestersing van stedelijke middenklassen, met overloop naar de rurale gebieden, wat zal bijdragen aan meer democratische claims door de bevolking, maar ook tot meer consumentengedrag. Het bood omgekeerd ook de kans om een sterker Afrikaans geluid en beeld in het Westen te laten horen en zien, met meer inbreng van Afrikaanse correspondenten van kranten en tv-zenders, films, muziek en theater.

Het is duidelijk dat de internationale betrekkingen zullen moeten blijven veranderen als het goed moet komen met welvaart, welzijn en geluk in Afrika. Die bereidheid en inzet lijken toe te nemen.

DEEL II

Een toekomst voor Afrika?

'Wij, de volkeren van de Verenigde Naties, Vastbesloten om toekomstige generaties te behoeden voor de gesel van oorlogen die de mensheid te vaak onnoemelijk leed hebben gebracht. Vastbesloten om ons geloof te herbevestigen in de fundamentele mensenrechten, in de waardigheid en de waarde van de mens, in de gelijke rechten voor mannen en vrouwen en van grote en kleine naties. Vastbesloten om de juiste voorwaarden te scheppen waaronder gerechtigheid en respect voor de verplichtingen die voortkomen uit verdragen en andere bronnen van internationaal recht kunnen worden gehandhaafd.
Vastbesloten om sociale vooruitgang en betere levensstandaarden in grotere vrijheid te bevorderen. Vastbesloten om daartoe verdraagzaamheid en samenleven in vrede met elkaar toe te passen als goede buren.
En onze krachten te verenigen teneinde de internationale vrede en veiligheid te handhaven, Vastbesloten om door het accepteren van de principes en de geïnstitutioneerde methoden, te voorkomen dat legers zullen worden gebruikt anders dan in het gemeenschappelijke belang van allen,
En dat wij met elkaar de internationale mechanismen zullen gebruiken voor de bevordering van de economische en sociale vooruitgang van alle volken. Hebben besloten om onze inspanningen te combineren om zo deze doelen te verwezenlijken.'[22]

---

22 De preambule, het voorwoord, van het Handvest van de Verenigde Naties, van 26 juni 1945, mijn vertaling en interpretatie uit het Engels, *The Charter of the United Nations and the Statue of the International Court of Justice*, DPI/511 Reprint, March 2001.

Inleiding

Goede voornemens worden gemakkelijk gemaakt, maar de toepassing ervan, het waarlijk laten gebeuren van die goede wensen en voornemens, botst keer op keer op geopolitieke belangen van machtige naties en blokken, op de onvolmaaktheid van de mens en zijn instellingen, op hebzucht en machtsbelustheid. Toch moeten wij mensen het altijd weer blijven proberen, ons niet laten ontmoedigen, het goede nastreven, het kwade vervloeken, verre van ons houden en bestrijden.

Het zijn lang niet alleen marxisten en radicale socialisten die ons vertellen dat vooral de materiële voorwaarden en omstandigheden bepalend zijn, waren en zullen worden voor het welzijn en welbevinden van de burgers van onze wereld. 'Erst kommt das Fressen und dann die Moral' zegt een Duits spreekwoord uit de jaren '30 dat ook in Nederland opgang deed. 'It's the economy, stupid' was een vaak geciteerde uitspraak van de Amerikaanse ex-president Bill Clinton. Maar toch, de moraal, de ethiek, bleef daar nooit ver bij achter. Want volken in de Amerika's, Australië, Azië, Europa en Afrika hadden altijd ook een zekere notie van en verlangen naar het 'goede leven',[23] van *ubuntu* en *ujamaa*, waarbinnen de materie, de natuur, de sociale verbanden en de individuele mensen zich in een geïntegreerde harmonie zouden moeten kunnen ontwikkelen.

Dat bleek vanaf de landing van de eerste Europeaan in Afrika al meteen een moeilijke opdracht te worden. Want met de komst van de Europeanen begon de geschiedenis van de uitbuiting en het leeghalen van het continent door vreemde machten en krachten. Afrikaanse mensen werden als slaven en uitgebuite arbeiders misbruikt en afgevoerd; al te vaak zelfs als 'nutteloze' mensen gedood. De rijkdom van het continent aan aardolie, steenkool, uranium, goud, diamanten, hout, coltan, mangaan, bijzondere en strategische mineralen, landbouwproducten, medicinale planten en vruchtbare grond werd gedolven, gekoloniseerd, verhandeld, op zo'n manier dat meerwaarde altijd aan die grondstoffen werd toegevoegd in de productieprocessen van de westerse industrielanden, en zelden tot nooit binnen Afrika zelf.

En zo zagen wij dat het totaal van de waarde van uitgevoerde producten door de tijden heen altijd kleiner was dan die van de ingevoerde goederen en producten. Het afvoeren van waarden op alle vlakken leidde ertoe dat de eigen Afrikaanse

23 Alberto Acosta, *Buen Vivir* (2018), pp. 151, 152.

landbouw en industrie werden verwaarloosd, wat weer leidde tot versnelde groei van steeds meer grote steden vanwege mensen die bij gebrek aan perspectief het binnenland verlieten. Zo ontstonden ook migrantenstromen richting Europa, het aangrenzende rijke continent van dromen en verwachtingen. Dat Europa verloor in de postkoloniale of neokoloniale periode een flink deel van zijn handelsmacht in Afrika aan opkomende BRIC-landen, met name Brazilië, India en China, die gretig begonnen zich hun deel van die ongelijke handel toe te eigenen. En dan was er nog altijd de ontransparante handel in diamanten en uranium en het gebruik daarvan om de illegale en de legale wapenhandel en -smokkel richting Afrika te financieren, om corrupte leiders en opkomende krijgsheren te bewapenen op kosten van de burgers van Afrika.

Want om dat proces van toe-eigening goed te kunnen hanteren, hadden internationale handelsnaties, ondernemingen en investeerders behoefte aan lokale agenten die hun belangen bevorderden en daar zelf ook rijk van konden worden. Veel corrupte leiders, waaronder presidenten en ministers, hebben in de jaren na de 'onafhankelijkheid' van de 56 Afrikaanse landen tegen royale betaling het beleid van die neokoloniale machten in hun landen uitgevoerd, met meestal weinig tot geen oog voor de belangen van hun burgers of liever gezegd, hun onderdanen. Want burgers zijn mensen met rechten en plichten in verhouding tot hun overheid, met onderwijs, gezondheidszorg, huisvesting, werk en veiligheid als gezamenlijk streven waarmee het burgerschap bestendigd, verder ontwikkeld en soeverein kan worden.[24]

In dit deel schets ik hoe de toekomst van Afrika zou kunnen worden door het samengaan van bewuste keuzen van betrokken mensen, leiders en instellingen die zich laten inspireren door het noodzakelijke streven naar een systeemomslag, de definitieve totale dekolonisering, volgend uit de voorgaande ervaringen en lessen van het verleden. Een betere toekomst voor Afrika en de Afrikanen is mogelijk als er voldoende maatschappelijke en politieke wil wordt opgebracht om die economische en mentale onafhankelijkheid ondanks hindernissen en tegenwerking te realiseren. Omdat er in Afrika al gestaag zo'n sterke en verenigde wil tot positieve verandering groeit, is de kans groot dat zo'n constructieve en productieve weg gevolgd kan gaan worden. 'Als niet wordt gekozen voor deze Utopie, dan zal Afrika wegzakken in betekenisloze vergetelheid', stellen Chiku Malunga en anderen. Afrika staat volgens hen echt op het kruispunt om te kiezen welke toekomst het wil: de 'utopie' of de 'vergetelheid'.

24 Ik blijf dan ook worstelen met de benaming 'burger', 'onderdaan', of 'ingezetene'.

Het is niet mijn bedoeling om hier recepten en voorschriften te bieden over hoe het in de toekomst met Afrika moet gaan en wie welke beleidsbeslissingen moet gaan nemen. Veeleer om voor de hand liggende perspectieven en alternatieven te benoemen en te belichten. In de voorgaande hoofdstukken kwamen thema's naar boven die met het oog op de toekomst serieuze afwegingen verdienen. Wij zagen hoopgevende en teleurstellende ontwikkelingen en ook constanten die altijd bij mensen en het menselijk samenleven zullen blijven behoren.

Afrikaanse en andere denkers publiceerden in een groeiend aantal boeken en artikelen hun visie en voorstellen over de toekomst van Afrika. Die neem ik in dit hoofdstuk mee, zodat de lezer aan het eind van dit boek en bij lezing van het werk van die denkers deelgenoot wordt van hun inzichten.[25] Ik volg hier systematisch de onderwerpen: economie en ontwikkeling, macht en politiek, burgers, cultuur en staat, buurlanden en de Afrikaanse regio, en internationale betrekkingen. Daarbinnen behandel ik sub-onderwerpen en leg ik zoveel mogelijk dwarsverbanden. Ik heb het nadrukkelijk niet over een gewenste of een gedroomde toekomst, maar over een reëel mogelijke toekomst, gebaseerd op gedurfde keuzen en afstemmingen binnen en tussen landen; nationaal, regionaal en globaal. Daarbij benoem ik ook hindernissen en beren op de weg.

Zonder visie en idealen zijn toekomstplannen onvruchtbaar. Kingsley Chiedu Moghalu beschrijft in zijn boek *Emerging Africa* (2013) het grote belang dat regeringen, instituties en instellingen veel beter moeten leren denken en handelen in de langer durende trits van visie → reflectie → planning → handeling → evaluatie en → verantwoording. Daarbij hoort nadrukkelijk een onafhankelijke visie op de langere termijn met een regionale en globale dimensie. Dat noemt hij de noodzaak van strategisch denken en handelen voor de toekomstige tijd. Hij beschrijft het tekort aan strategisch denken bij Afrikaanse regeringen en de urgentie om dat in de toekomst wel te gaan doen – naast de vele risico's die zich voordoen als zij het nalaten. Vanuit mijn eigen analyse van het verleden en deze schets van een mogelijke toekomst onderschrijf ik zijn bevindingen. Het gaat steeds om visie en continuïteit, met daarbij passende strategieën en uitvoeringen op middellange en langere termijn en met een globale dimensie: het noodzakelijke perspectief en de projectie van Afrika in de tijd en de wereld van een verder weg gelegen toekomst.

25 Het gaat hier om op de toekomst gerichte publicaties van Bénézet Bujo 2001, J.O Adésina, Yao Graham en A. Olukoshi 2006, Thabo Mbeki 1998, Stephen Ellis 1996 en 2010, Abdullah A. Mohamoud 2007, Wangari Maathai 2009, Ahmed Rhazaoui, Luc-Joël Grégoire en Soraya Mellali 2005, the Economic Commission for Africa 2006, Jean-Michel Severino en Olivier Ray 2010, Chiku Malunga 2010, SID-International en Stefano Prado 2014, Ama Asante en Alberta Opoku 2014, Kingsley Chiedo Moghalu 2014, UN Document S/2000/2003 1999, Keith Somerville 2015.

Het voortduren van koloniale economieën, afhankelijkheden en mentaliteiten schaadt volgens genoemde auteurs de toekomst van Afrika. Dat kan en moet ook volgens hen dus anders. In Afrika groeit steeds sterker het besef dat het eindelijk tijd wordt voor definitieve opheffing van koloniale en neokoloniale mentaliteiten, structuren, verhoudingen en afhankelijkheden die in grote mate hebben bijgedragen aan de verdeeldheid en tegenstellingen van de afgelopen decennia. Heersers en burgers in Afrika hebben nog altijd veel last van zo'n mentaliteit. Het is dus hoog tijd voor een omwenteling, voor radicale dekolonisatie van de economie en de maatschappelijke verhoudingen, voor opheffing van feodaliteit en slavernij waar die nog bestaan, voor definitieve opheffing van de resten van koloniale en neokoloniale onderontwikkeling, voor overbrugging van de ontstane grote verschillen in deelname aan en toegang tot welvaart, welzijn en politiek op deze wereld. Daarbij is van essentieel belang dat regeringen en leiders niet meer dienen als poortwachters, tussenpersonen en belangenbehartigers van ex-koloniale landen, machten en instellingen. Een zelfbewust en trots Afrika kan in de bestaande hegemonie van globale markten en instituties inbreken.

In bijna alle Afrikaanse landen koloniseerde het centrum de periferie, waarbij het volk de rol toebedeeld kreeg om als brave onderdanen hun leiders te dienen. Dat verhoudt zich slecht tot de vaak genoemde en bepleite 'soevereiniteit van het volk' met een 'dienende overheid'. Van Pierre Jalée (1965) en Walter Rodney (1965) tot Chiku Malunga (2010), maar ook in rapporten van IMF en Wereldbank tot 2018, werd in de postkoloniale geschiedenis van Afrika één rode draad helder zichtbaar: het continent werd dan wel vroeg of laat min of meer politiek zelfstandig, maar mentaal en economisch bleef het gekoloniseerd. Het beschikt over voldoende grondstoffen, energie, land, water en arbeid voor een welvarend bestaan, maar landbouw-, grond-, water- , industrie- en mijnbouwbeleid en onderwijs bleven ondergeschikt aan wat door wisselende politieke en economische machten in buitenlanden werd bepaald. Afrika kan er nu voor kiezen om echt te gaan vechten voor onafhankelijke zelfstandigheid. Verwerkelijking daarvan zal zonder twijfel een systeemomslag betekenen met grote, overwegend positieve, gevolgen voor Afrika en de rest van de wereld.

Er zullen ongetwijfeld in meer landen meer boze jonge Afrikanen zoals Julius Malema komen die steeds meer mensen zullen kunnen mobiliseren om samen te knokken tegen ervaren onrecht en ongelijkheid. Dat kan hard botsen met de bewaarders van de status quo die de belangen verdedigen van de politieke, commerciële en financiële elites van binnen- en buitenland. Het continent is er aan toe om klaar te komen met de geschiedenis van slavernij, kolonialisme en neokolonialisme, van de Koude Oorlog en de bloedige broedertwisten, van vervreemding, uitbuiting en vernedering, zonder die als gezamenlijke historische ervaring

te vergeten. De geleerde lessen kunnen voor de toekomst worden meegenomen, en gekoppeld aan de levenslust, energie en verbeeldingskracht die Afrika en Afrikanen eigen zijn, en onmisbaar voor hun toekomst. Dat is wat ik de 'Kracht van Afrika' noem.

Volgens steeds meer Afrikanen is het hoog tijd voor een échte 'Afrikaanse renaissance', een echte 'hergeboorte van Afrika', voor een nieuwe 'Afrikaanse lente', vanuit een sterker bewustzijn van eigen kunnen en soevereiniteit, een nieuwe eigen trots, losgemaakt van het overwicht van externe machten en systemen. Dit inzicht leidt tot de noodzaak om Afrikaanse economieën te doen kantelen binnen de wereldwijde economische orde, zodat die primair dienstbaar worden aan Afrika en Afrikanen zelf in plaats van aan landen, ondernemingen, investeerders en belangengroepen buiten Afrika. Dekolonisatie van internationale verhoudingen en oneerlijke spelregels hoort daarbij. Goede leiders zijn onafhankelijker van buitenlandse machten en verkwanselen hun land en nationale rijkdommen niet aan de belangen van machten elders in de wereld –en daarbij natuurlijk ook niet aan die van zichzelf en hun uitgebreide families.

Er is een lange weg te gaan, het kan niet overal even snel, er zullen weerstanden en hindernissen zijn. Want kortzichtige hebzucht en machtsbelustheid zijn er altijd, en op plaatsen en tijden kan er nog een teleurstellende terugval komen. Maar de al ingezette koers van aanzetten tot totale dekolonisatie, emancipatie van en democratische controle door Afrikaanse burgers, kan worden vervolgd, en een weg terug komt er dan niet meer. Beter geschoolde volken en generaties kunnen zich steeds beter verzetten tegen die oude patronen, zodat zij in de komende decennia definitief eigenaar zullen worden van hun eigen ontwikkeling: als stuurlui op hun eigen schip met een zelf bepaalde koers.

11

Economie en ontwikkeling

11.1 Economische situatie: hoe het was, hoe het kan worden

Geen huishouden met grote schulden ontsnapt aan beperkingen van de bestedingen, aan het moeten verhogen van de inkomsten, het beter onderhandelen over leveringsvoorwaarden en betaling van goederen en diensten, en het goed regelen van de aflossing van schulden en rentes. Financiële ondersteuning door derden met extra externe leningen en investeringen met lage rentes kan in die fase volgens steeds meer deskundigen behulpzamer zijn dan het totaal financieel afknijpen op overheidsbegrotingen, het koste wat kost bezuinigen op diensten en het privatiseren van staatsbedrijven, zoals het IMF en de Wereldbank die in de afgelopen decennia in Afrika hanteerden.

De volken van Afrika kennen een lange geschiedenis van vervreemding en pijn door hun ervaring met de koloniserende landen en hun lokale zetbazen. Zij werden langdurig onderdrukt en mede daardoor tot de armsten van de wereld gemaakt. Hun beste of meest hoopgevende sociale leiders werden vaak door zulke zetbazen vervangen en geëlimineerd. De volken kenden uitbuiting, slavernij, dwangarbeid en intimidatie en kregen onvoldoende, vaak verkeerd gericht onderwijs, ontoereikende gezondheidszorg en slechte fysieke infrastructuren. Na de onafhankelijkheid zetten de nieuwe regeringen veelal noodgedwongen kostbare grondstoffen, goede stukken landbouwgrond en arbeid van hun burgers in de uitverkoop. Want die regeringen hadden toen al geen greep op internationaal vastgestelde spelregels en hun leiders hadden zelf vaak persoonlijk belang bij handhaving daarvan. Grootmachten en speculanten speelden met de prijzen van Afrikaanse grondstoffen.

Diamanten waren voor smokkel en zelfverrijking van politici of voor krijgsheren die voorkwamen dat de winsten daarvan in de staatskas kwamen. Vreemden beheersten samen met hun lokale vrienden de omvangrijke diamantsmokkel en de daar onlosmakelijk mee verbonden internationale wapenhandel. Landbouwplantages bleven, op uitzonderingen na, van buitenlandse investeerders en eigenaren.

Corrupte Afrikaanse leiders minachtten vaak hun eigen land en volk. Zij bezaten kastelen, goederen en bankrekeningen in Europa en de VS. Veel valse economische groei kwam uit roofbouw in de bossen, plantageverbouw van handelsgewassen met onderbetaalde arbeid, uitbuitende mijnbouw en van de export en doorvoer van ruwe aardolie en mineralen. Te lage prijzen voor hun exportartikelen dreven Afrikaanse landen honderd jaar of langer in de hoek van leverancier van veel te goedkope landbouwproducten en arbeid met veel te weinig eigen koopkracht, wat natuurlijk het opbouwen van een eigen samenhangende en duurzame economie bemoeilijkte. Stagnatie en terugval van investeringen in industriële en agrarische productiviteit voor eigen Afrikaanse behoeften waren daarvan de gevolgen.

Dit hele proces raakte doorregen met externe oorzaken van frustratie: mondiale oliecrises, opgelegde devaluatie van muntwaarden, daling van opbrengsten uit land- en mijnbouw, strenge eisen van IMF/WB, afgedwongen liberalisatie van markten, en grotendeels averechts uitwerkende structurele aanpassingen. Veel regeringen werkten ondanks de pijn voor hun burgers braaf mee aan door IMF en Wereldbank opgelegde hervormingen. Die complicaties en interacties met lokale en regionale ontwikkelingen waren niet aan de bevolking uit te leggen door overheden die toch al niet goed met hun burgers communiceerden. Die burgers zagen zich wel geconfronteerd met hogere werkloosheid, inflatie, onbetaalbare basisbehoeften, stijgende schulden en steeds meer uitsluiting van de formele economie, dus haakten zij af. Maar wie zich verzetten kregen klappen.

Het wekt verbazing dat in Afrikaanse landen en regio's met zoveel grondstoffen geen industrie van betekenis van de grond kwam, terwijl er toch genoeg gevarieerde grond- en brandstoffen zijn die in Afrika zelf bewerkt en verwerkt hadden kunnen worden. Voedsellandbouw en verwerkings- en maakindustrie werden schromelijk verwaarloosd. Van veefokkerij en de veehouderij werd economisch gezien te weinig gemaakt. Minerale delfstoffen, aardolie, hout en landbouwproducten bleven naar de rijke landen gaan tegen voor hun fabrikanten en consumenten prettige prijzen. Ondanks die groeiende exporten stagneerde dus de Afrikaanse economie. De nationale schuld per inwoner werd in veel Afrikaanse landen enkele malen groter dan het gemiddelde jaarlijkse inkomen; in een gezonde economie is dat maximaal 90%.

In landen met ernstige problemen rond het functioneren van de staat ontstonden parallelle economieën. Er was eerst de officiële economie van de staat en het IMF, de officiële handel en de banken. Daar kromp de economie en nam de inflatie toe. Schulden werden niet betaald, belastingen nauwelijks geheven, er was veel corruptie, en leningen stopten. Daarnaast kwam er het tweede zwarte en crimi-

nele circuit met de geldhandel, de wapenhandel, de diamantsmokkel, de drugs, de handel in vrouwen en kinderen, en in menselijke organen. Daar ging heel veel geld in om, waarvan maar heel weinig in het officiële nationale circuit terechtkwam, maar wel een flink deel in handen van individuele legerofficieren, politici en zakenlui uit de corrupte machtselites. Dat geld werd witgewassen in pretentieuze projecten of op buitenlandse banken geparkeerd of in buitenlands vastgoed geïnvesteerd. De derde economie was de economie van de zich terugtrekkende of buitengesloten bevolking in de dagelijkse strijd om te leven en te overleven. Daar ging weinig geld in om, maar er werd veel geruild en informeel verhandeld. De mensen in deze derde economie moesten ook eten, en zich bezig houden met het verdienen van genoeg geld om ook wat zij uit de geldeconomie nodig hadden te kunnen kopen. Zij moesten zich kleden, vervoeren, naar de dokter kunnen en de kinderen naar school laten gaan. Kleine criminaliteit is daarvan een gevolg.

Deze drie economieën waren met elkaar verbonden door de 'patroon-cliënt netwerken' van de familie, van de etnische groep en van het politieke en economische systeem. In landen met de meeste en de rijkste grondstoffen van de wereld is vanwege al deze factoren de groei van de economie, maar ook die van het menselijk welzijn en de veiligheid, al veel te lang ver onder de maat. Dat kan met genoeg politieke wil en inspanning anders. Afrika kan zich economisch verder ontwikkelen als tenminste stabiliteit, saamhorigheid en goed bestuur samengaan in de landen zelf, en in vrede en samenwerking met de buurlanden.

Mettertijd bleek er meer goud en olie en gas te zijn dan men dacht te weten; vondsten die sindsdien een bovengemiddelde economische groei met redelijke verdeling mogelijk maakten. Met die nieuwe rijkdom zal verstandig moeten worden omgegaan, op de manier van São Tomé en Botswana. In meer Afrikaanse landen werd de economische groei aangeslingerd door de gestegen wereldvraag naar olie, gas en waardevolle mineralen. De welvaartsgroei in China, India, Brazilië en Zuid-Afrika leidde in die landen en omliggende regio's tot toenemende consumptieve groei en meer investeringen in productieve ondernemingen, en dus tot de behoefte aan meer grondstoffen voor hun industrieën. De hele industriële wereld van Oost en West kreeg omwille van de groei ook behoefte aan nieuwe afzetgebieden. Afrika heeft daarvoor de grootste onderontwikkelde markt. Daar zal dus hoe dan ook de koopkracht moeten stijgen. Afrika kan daarvan profiteren en op die golf meevaren. De uitdaging ligt in het verstandige, transparante gebruik van de stijgende inkomsten. Afrikaanse landen zonder grondstoffen zullen hun economische groei meer kunnen halen uit toegenomen investeringen in voedselproductie, veeteelt, industrialisatie, versterking van de handel, toerisme en de dienstensector en in logistieke samenwerking met de rijkere buurlanden.

Dankzij de grote voorraad aan goud, diamanten, olie en andere mineralen en grondstoffen kan de handelsbalans van veel Afrikaanse landen positief worden. Hun schulden zullen dan afnemen. Het loslaten en een reële herwaardering van de eigen munteenheid lijkt riskant, maar zal op den duur beter uitpakken. Het werken aan eigen regionale muntunies is al veelbelovend gebleken. De exportproducten en loonkosten worden dan goedkoper, waardoor beter geconcurreerd kan worden op de externe markt. De importen van luxe producten, voedsel en kleding, benzine en aardoliederivaten en machines en hun onderdelen worden dan wel duurder, maar dat was ook de bedoeling vanwege de omdraaiing van de economie; want uiteindelijk kunnen veel meer binnen Afrika zelf geproduceerde goederen worden verhandeld. Zulke ontwikkelingen bevorderen Afrikaanse inventiviteit en ondernemingslust.

Die economische opbouw kan het best gebeuren binnen het kader van de regionale organisaties met een belangrijke rol voor regionale groeipolen als Zuid-Afrika, Nigeria, Egypte, en in de toekomst mogelijk ook Senegal, Rwanda, Ghana en Oeganda. Afrika kan zelf meer gaan industrialiseren voor de Afrikaanse markt, juist omdat daarvoor de grondstoffen, de energie en het menselijk kapitaal in de Afrikaanse regio zelf aanwezig zijn. Afrika kan daartoe eigendom en beheer van de eigen grondstoffen opeisen onder nieuwe, eigen spelregels, waarbij een gezond evenwicht nodig is tussen de rol van de overheid, het bedrijfsleven en de burgers. Het economische beleid zal dan minder worden bepaald door afgedwongen liberalisatie van de markt en regels van IMF en Wereldbank die overigens zelf ook drastisch en snel democratisch en duurzaam gereorganiseerd dienen te worden.

Toekomstige regeringen kunnen beter weten welke verantwoordelijkheden voor de staat nodig zijn, en wat zij al dan niet onder regeringscontrole binnen een gemengd economisch systeem aan anderen kunnen overlaten. Daarvoor zullen brede raadplegingen op nationaal, continentaal en regionaal niveau wenselijk zijn, met advies en begeleiding, onderling en mogelijk internationaal. Het gebruiken van waardevolle grondstoffen ten eigen behoeve zal helpen om de Afrikaanse begrotingen en economieën gezonder en sterker te krijgen. Regeringen kunnen dan eigen oplossingen bedenken voor het verantwoord en transparant omgaan met opbrengsten uit mijnbouw, landbouw, bosbouw, visserij, veeteelt, handel, toerisme, en met diensten en rampenbestrijding en -preventie. Een onafhankelijk instituut van toezicht kan er per land of regio op toezien dat er geen corrupte handelswijzen meer binnensluipen.

Nieuwe economische groei is niet mogelijk zonder stappen, plannen, investeringen voor industrialisatie gebaseerd op inkomsten uit de mijnen en geaccumuleerd lokaal en regionaal kapitaal. Directe binnen- en buitenlandse investering in

de mijn-, olie- en gassector is een belangrijke motor achter de reële groei van het BNP. Meer landen kunnen industrialiseren en hebben daarbij toch waarschijnlijk buitenlandse hulp nodig. Cementindustrie en petrochemische industrie liggen voor de hand, maar ook hoogovens, scheepswerven, metaalindustrie, energiebedrijven, textielfabrieken, chemische en farmaceutische ondernemingen zijn reële opties. Ook is er behoefte aan veel kleine en middelgrote bedrijven en netwerken van maakindustrie en handels- en transportondernemingen, in en tussen alle delen van Afrika, en van veel investeringen in communicatie, IT en alternatieve duurzame energie. Banken zullen dan vanzelf zinnig emplooi vinden. Als voorwaarde voor verdere ontwikkeling van de Afrikaanse economie moet onderwijs op alle niveaus een duidelijker functionele invulling krijgen.

De miljarden die dictators van hun volk stalen moeten zo veel als mogelijk in de staatskassen terugkomen en het uit Afrika halen van miljarden door buitenlandse bedrijven en investeerders moet stoppen. In plaats daarvan komen er dan meer productieve investeringen tegen redelijke rendementen en vergoedingen. De invoering en handhaving van een rechtvaardig en werkzaam belastingstelsel kan worden gekoppeld aan de groeiende bedrijvigheid en de daarbij komende generering van inkomsten. Prioriteit is nodig voor het openbreken en heronderhandelen van contracten rond mijn- en landbouwconcessies, met een groter aandeel van de inkomsten voor de staatskas van het betreffende land. Die kas verdient dan wel democratisch en transparant beheerd te worden. Privaat-publieke vormen van samenwerking kunnen daarvoor verder worden ontwikkeld.

Een volledig vrije markt is slecht voor Afrika; de Afrikaanse staat houdt bij voorkeur een belangrijke maar democratisch gecontroleerde rol in de economie van de toekomst. Steeds meer Afrikaanse landen kunnen zich onder de leiding en planning van hun regering ontwikkelen tot landen met voorbeeldige economische groei en respectabele bestuurlijke efficiency. Sommige landen groeien harder dan hun buren in de regio. Die zullen meer zelf kunnen investeren in hun rol als hooggeschoold dienstencentrum en IT-hub voor de regio.

11.2 Sociale ongelijkheid

Het is de vraag hoe de maatschappijen en de politiek van de toekomst zich tot het verleden zullen gaan verhouden. Daarin spelen zowel de oude wrok tegen slavenhandelaren, kolonialisten en kolonisten, als het recentere feit dat de volken van Afrika na de onafhankelijkheid sterk afhankelijk bleven van eigen regeringen die zich te vaak aan de staatskas vergrepen en mensenrechten schonden. In veel landen en regio's heeft men geleden onder verschillende vormen van gewapend con-

flict en/of extreme droogte en natuurrampen met ernstige honger. De reële koopkracht van de bevolking daalde de laatste decennia jaar na jaar. In de steden en op het land bestaat nog veel ernstige armoede tegenover de groeiende rijkdom van groeiende midden- en hogere klassen in de moderne sector. Om zulke redenen is het vertrouwen tussen volk en regering in veel landen nog ver te zoeken. Daaraan kan met een combinatie van maatregelen hard gewerkt worden, maar dat is moeilijk in versnipperde landen waar de politieke elites en de gewone bevolking nog mijlenver van elkaar staan. Misschien moet er eerst sprake zijn van bereidheid tot herverdeling van de welvaart voordat dit soort moeilijke onderwerpen bespreekbaar op de nationale agenda kan komen. Want daar is een nieuwe moraal voor nodig, wat veel tijd en inspanning kost.

De ontwikkeling van de tegenstelling tussen arm en rijk in Afrika is af te lezen aan de Gini-indexen over meerdere jaren. Recente SID-publicaties over *Development Inequalities* in Afrika met een onderbouwd pleidooi voor *inclusion plus equity*, deelname met opheffing van ongelijkheid, bouwen daarop voort. Met beter bestuur en groeiende economieën wordt het mogelijk om die groeiende kloof te verkleinen en een meer sociale balans te realiseren. De keuze om dat te laten gebeuren is sociaal en politiek. Het zal niet meevallen om voor alle groepen verbetering te krijgen. Bewoners van groeiende sloppenwijken zullen zelf meer actie moeten gaan voeren. De nomadische en semi-nomadische veehoudende volken zullen meer geconcentreerde aandacht nodig hebben, met daarbij inbegrepen de mogelijkheid om buiten de nomadische veehouderij werk te vinden en geld te verdienen. Voor een deel komt dat ook omdat veel kleine groepen als traditionele jagers, herders en verzamelaars verspreid leven in gebieden met een kleine bevolkingsdichtheid en een grote spreiding. Daar is extra aandacht voor nodig; vanzelf gaat dat niet. Zonder een goed programma blijven zij afhankelijk van smokkel en criminaliteit.

11.3 Basisbehoeften en –voorzieningen

HIV/Aids vormt nog steeds een van de grootste medische problemen en bedreigingen in grote delen van Afrika. De besmettingsgraad onder de bevolking blijft hoog en houdt nog veel mensen in zijn greep. Hele grootfamilies zijn beroofd van vrouwen en mannen in de productieve en zorgende leeftijd, met zieken die verzorging nodig hebben, en miljoenen doden, en er zijn ontelbaar veel aidswezen die vaak zelf ook nog besmet zijn. Gebroken gezinnen verliezen hun inkomsten en raakten steeds meer geïsoleerd. De ziekte vormt een grote aanslag op de sociale cohesie en solidariteit. Een goede regering maakt de bestrijding van aids tot speerpunt en verdient daarbij alle steun. HIV/Aids treft een groot deel van

de bevolking, als gevolg van slecht onderwijs en armoedige gezondheidszorg, in combinatie met gebroken gezinnen door trekarbeid, oorlogen en onderbetaalde arbeid. Door de crises nam ook de onveiligheid voor vrouwen en meisjes toe, en door toegenomen armoede raakten veel van hen in de prostitutie verzeild. Vrachtwagencafés op regionale verkeersknooppunten deden de rest. Afrika kan hier veel meer tegen doen samen met landen in de regio's en gespecialiseerde organisaties. De periode van ontkenning van de ziekte duurde te lang; nu wordt het tijd voor op de burgers afgestemde voorlichting, preventie en effectieve behandeling.

Afrika heeft nog veel andere ziekten die mensen slopen, doden of ondermijnen, met in de top tien longziekten en -ontstekingen, malaria, diarree, tuberculose, mazelen, meningitis, kinkhoest, tetanus en syfillis. Malaria is een slopende ziekte waaraan meer gedaan gaat worden. En heel belangrijk is de gerichte gezondheidszorg voor zwangere vrouwen voor, tijdens en na de bevalling gecombineerd met voorlichting over het menselijk lichaam, seksualiteit, seksueel overdraagbare ziekten en zwangerschapspreventie of -begeleiding. Er zijn oogziekten, vectorziekten, chronische ziekten, en periodieke uitbarstingen van zwarte pest, ebola en knokkelkoorts. Armoede, ondervoeding, onwetendheid en gebrek aan hygiëne zijn belangrijke oorzaken. Afrika zou een eigen farmaceutische industrie kunnen krijgen die zich richt op het scala van genoemde ziekten, gekoppeld aan een open recht op gebruik van eigen farmaceutische grondstoffen.

Het drinkwaterprobleem van de groeiende steden en de droogste gebieden kan worden aangepakt. Waterarme landen kopen al water bij waterrijke buurlanden. Andere oplossingen, zoals water uit de zee met zonne-energie omzetten in zoet water en zouten, kunnen worden uitgewerkt. Als regeringen en ondernemingen zich beijveren om de opbrengsten van mijnen, olie en landbouw in de samenleving te investeren, dan is er op dit gebied veel mogelijk. Het gaat dan naast water ook om investeringen in kwalitatief goed onderwijs, gezondheidszorg, een wegennet, bruggen, elektrificatie, communicatie en modernisering.

Het in hoofdstuk 1 bepleite 'Compensatieplan voor Afrika' kan daaraan bijdragen. Scholen en gezondheidsposten komen dan weer op gang, de waterleiding komt stukje bij beetje terug, volks- en kinderziektes worden teruggedrongen. Het geld van de overheid en de burgers die naar draagkracht meebetalen, kan worden besteed aan voedsel- en landbouwproductie, aan industrialisatie en voorzieningen als duurzame energie, onderwijs, gezondheidszorg en sociale dienstverlening. Het is nodig om overheidsdiensten overal te kunnen aanbieden. Daarvoor zal het wegennet hersteld en de stadjes en dorpen leefbaarder kunnen worden door een actieve markt, mogelijk gemaakt door een beter transport- en commu-

nicatiesysteem. Verder is bereidheid van de overheid nodig om haar apparaat te decentraliseren naar de verschillende zones van het land. En stimuli worden nodig om ambtenaren te verleiden om de hoofdstad te verlaten. Want in teveel binnenlanden bleven onderwijs en gezondheidszorg achter. Daar konden de mensen slechts overleven door onderbetaald op plantages of in de bosbouw te werken, of door zelfvoorzienende landbouw en veeteelt. De belangrijkste manier van leven van de meeste mensen blijft de zorg dat er elke dag iets te eten is, dat er geld verdiend wordt, en dat het gezin, de familie en de gemeenschap niet uit elkaar vallen. De uitdaging ligt nu echt in het met zorg omgaan met de nieuwe inkomsten uit olie, gas en mineralen en die te herinvesteren in goed onderwijs, gezondheidszorg en aanvullende werkgelegenheid. Er is nog verschrikkelijk veel te doen.

Eilandstaten kunnen vooral inkomsten halen uit meer en verbeterde diensten aan de scheepvaart, verbetering van het ecologisch verantwoord toerisme en visserij, het scheppen van moderne, off-farm werkgelegenheid en het benutten van zon, zee en wind voor de productie van energie en drinkwater. Vrije economische zones onder goed toezicht en met redelijke loonregelingen kunnen het er tijdelijk ook goed doen. Goed bestuur, hard werken en goed management zullen lonen. De strategische ligging, visrijke wateren en het gunstige klimaat zijn, naast beperkte bevolkingsgroei, de basis voor de welvaart van de eilandstaten. De eerste uitdaging waar zij voor staan, is het verdienen van genoeg harde valuta om de handelsbalans onder controle te houden, de munteenheid een reële waarde te laten krijgen en de zwarte markt in te perken.

Wie internationaal wil meespelen, moet harde valuta hebben. Als buitenlandse schuld zich in een paar jaar verdubbelt en schuldverplichtingen het bezit van harde valuta ondermijnen, dan moet er hard gewerkt worden om de financiële balans weer in evenwicht te krijgen. Een stabiele regering met een goed maar niet te groot ambtelijk apparaat en genoeg greep op de economie zal dat kunnen. Goed bestuur is altijd de belangrijkste voorwaarde. Verder zal uitgekeken worden dat de eilanden (eilanden zelf, grond op de eilanden, visserijrechten, het beschikkingsrecht) niet voor het snel verdienen van harde valuta grootschalig in de internationale uitverkoop gedaan worden. Dat zou op langere termijn de stabiliteit en de welvaart op de eilanden ondermijnen.

Te grote en eenzijdige afhankelijkheid van toerisme maakt kwetsbaar. Het is dus van groot belang om de economieën verder te diversifiëren. Afrikaanse landen en eilanden hebben mogelijkheden om daar meer samen aan te werken. Betrokken overheden kunnen daarin sturen. Samenwerking tussen kleine eilandstaten in de hele wereld wordt belangrijker om ervaringen te delen en van elkaar te leren, ook in verband met rijzende zeespiegels. Samenwerking tussen de eilandstaten, de

Afrikaanse Unie en in sommige gevallen de lidstaten van de Arabische Liga en India kan in het voordeel zijn van de handel en inkomsten van de Afrikaanse eilanden in de Indische Oceaan.

11.4 Schulden en aanpassingen

Een groot deel van de Afrikaanse schulden werd in de jaren ’80 en ’90 kwijtgescholden. De economie begon te groeien met wel 10% per jaar door verhoogde export van agrarische producten en minerale grondstoffen, en door hogere tarieven op het transport en de doorvoer van goederen uit en naar de buurlanden. Maar dit was en bleef nog steeds een economie zonder lokale toevoeging van meerwaarde aan de uitgevoerde producten, dus zonder gezonde economische basis. Nieuw oplopende schulden dwongen tot hervormingen, devaluaties en bezuinigingen. De hele IMF/WB operatie van structurele aanpassingen werd, ondanks de pijn, in veel landen, met meer of minder verzet, uitgevoerd. Dat leverde weer nieuwe leningen en investeringen op. Door de ingrepen van het IMF werden studenten, ambtenaren, burgers, soldaten, dus stadsmensen met een salaris of een studiebeurs, geconfronteerd met stijgende prijzen, loonkortingen, verlies van werk, belastingverhogingen en verminderde dienstverlening. Daar kwamen zij tegen in verzet. Boeren zagen de prijzen van inputs als zaden, kunstmest en gereedschappen stijgen en de opbrengsten van hún producten dalen. Ook dat leverde verzet en wrijving op.

Structurele aanpassingen hadden vervelende gevolgen voor ambtenaren en voor subsidies op basisbehoeften en essentiële overheidsdiensten zoals onderwijs, gezondheidszorg en welzijnswerk. Toen volgde al snel een groeiend wantrouwen tegen de overheden, gevolgd door de opkomst van fundamentalistisch en ander radicaal verzet. Om hun greep op de ontwikkelingen te kunnen houden, gedroegen regeringen zich halsstarrig autocratischer. En weer kwam een nieuwe economische crisis in de wereld, en de IMF/WB combinatie eiste nog meer economische liberalisatie. Wie braaf meedeed werd beloond met meer hulp. De hogere middenklasse groeide, arme middengroepen vielen terug onder de armoedelijn, en de armsten kwamen helemaal buiten spel te staan. Dat gaf nog meer verstedelijking, nog meer werkloosheid en prijsstijgingen, en borrelende onrust onder de bevolking waarvan de eigen stem met staatsgeweld werd gesmoord.

Afrika kan zich aan deze schijnbaar vicieuze cirkel ontworstelen door geen genoegen meer te nemen met de rol van exporteur van onbewerkte grondstoffen tegen te lage prijzen die door de rijke landen eenzijdig werden bepaald en als importeur van consumptiegoederen, voedsel en machines uit dezelfde rijke lan-

den tegen veel te hoge prijzen. Dat is de voorgenomen definitieve dekolonisatie van handel en economie. Afrika industrialiseert straks in eerste instantie voor de eigen markt, en Afrika ontwikkelt en versterkt een eigen Afrikaanse markt met onderlinge handel, industriële productiviteit en uitwisseling. Door op die manier waarde te vermeerderen en kapitaal te accumuleren, kan Afrika zich ontworstelen aan de status van schuldenregio en heeft het in de toekomst geen last meer van negatieve bemoeienis van IMF, Wereldbank en internationale donoren die mede daardoor ook zelf zullen veranderen. Enige mate van protectionisme over een langere periode kan hierbij nodig zijn.

11.5 Belastingen, begrotingen en financiën

De financiële sector is in de meeste Afrikaanse landen onderontwikkeld, net als de statistische registratie en verwerking van informatie. Daarvan kan in onderlinge samenwerking en indien nodig met steun van externe adviseurs beter werk gemaakt worden. Het is de bedoeling dat overheden kunnen beschikken over duidelijke, realistische begrotingen en betrouwbare statistieken. In het verleden kwam bijvoorbeeld voor ontwikkeling en armoedebestrijding weinig tot niets in de staatskassen terecht. Het heffen en innen van de nodige en rechtvaardige belastingen kan in de toekomst serieuzer worden ontwikkeld. Het gaat dan ook om het opvoeren en afdwingen van belasting van degenen die dat kunnen en moeten afdragen. Een complexe staat heeft een sterk financieel centrum nodig om wetten beter financieel onderbouwd te kunnen handhaven, veiligheid te garanderen en geplande taken uit te voeren. Vanuit die kracht is meer decentralisatie en devolutie van taken en bevoegdheden naar lagere niveaus nodig en mogelijk. Dat kan alleen slagen als er voldoende rijksmiddelen en inkomsten binnenkomen die goed en eerlijk worden verdeeld over de bestuurlijke lagen, zodat de basisrechten van de mensen kunnen worden ondersteund, met name water, gezondheid, onderdak, elektriciteit, werk en onderwijs. Verder kunnen die middelen worden ingezet voor transport en energieproductie en -transport, meer industrialisatie en werkgelegenheid, meer automatisering, en salaris voor de nodige ambtenaren, politie, leger en veiligheidsdiensten.

11.6 Investeerders en investeringen

Een stabiel Afrikaans land zal nieuwe investeerders van binnen en buiten Afrika aantrekken. Met de garantie van olie- en grondstoffeninkomsten over een langere tijd zullen meer landen kunnen komen tot meerjarenplanning voor industriële en infrastructurele ontwikkeling. Afrika kan veel meer industrie ontwikkelen dan

het nu heeft, en daarin kan worden geïnvesteerd met afstemming van binnen- en buitenlands kapitaal. Er kan ook meer rendement van landerijen, veefokkerijen, plantages en mijnen ten goede komen aan de belangen van de eigen bevolking. Veel meer investering in industrialisatie is nodig op basis van beschikbare arbeid en grondstoffen. Daarvoor is meer gericht onderwijs en vakscholing gewenst, met ingebakken creativiteit, ondernemingszin en ambitie. De bereidheid om daarin te investeren is nodig. Als deze benaderingen samen optrekken, dan krijgen de Afrikaanse kinderen een betere toekomst. Industrialisatie, energie, marktontwikkeling en voedselveiligheid zullen bij voorkeur in regionaal verband worden aangepakt.

Daarbij zal de wet van de remmende voorsprong hulp bieden. Vervuiling door fossiele brandstoffen die rijke landen, India en China hebben gekend, hoeft in Afrika niet in die mate plaats te vinden, juist omdat daar nieuwere technologieën met wind, waterkracht, zwaartekracht, zonne-energie en biobrandstoffen van meet af aan ontwikkeld kunnen worden. Meer landen krijgen dan een open investeringsbeleid en mensen met invloed en middelen kunnen helpen met het zoeken naar betrouwbare externe investeerders voor sleutelsectoren als energie, transport, het bankwezen en de ruimere dienstensector; bijvoorbeeld de aanbieding van call centra, softwareontwikkelaars, boekhoudondersteuning en aanverwante IT-diensten. Er zal beter gebruik worden gemaakt van zich uitbreidende transportmogelijkheden en havens. Ook het ontwikkelen van ecologisch en economisch verantwoord toerisme vraagt om voldoende investeringen van goede wil, visie en kapitaal.

Versterking van onderwijs en gezondheidszorg en van de rol en deelname van vrouwen en jongeren in de samenleving kunnen worden aangepakt. Het zal goed zijn als ook meer inkomsten en investeringen worden aangewend voor een strategisch armoedebestrijdingsbeleid, gericht op meer gelijke kansen op het land en in de steden. Verbetering van landbouw en veeteelt is belangrijk voor de inkomsten voor de boeren en de voedselvoorziening van de steden. Rurale werkgelegenheid buiten het boerenbedrijf kan in dat kader ook op het land worden gestimuleerd. Landen zonder grondstoffen kunnen inkomsten genereren met voedselproductie, transport en dienstverlening.

Sommige landen zullen misschien nooit voldoende eigen voedsel kunnen produceren. Het lijkt een kip en ei situatie, waarbij investeringen vooraf moeten gaan aan veiligheid, rendement en inkomsten. De kosten zullen daarbij voor de baten uitgaan. Maar investeringen van buitenaf komen er dus alleen als democratie, goed bestuur en mensenrechten en daarmee ook stabiliteit redelijk gewaarborgd zijn. Met een kwaliteitssprong in het onderwijs en aanvullende investeringen

kunnen meer van die landen uitgroeien tot dienstencentra voor de wijdere regio. Daaronder kan ook de levering van arbeidskrachten vallen; meer arbeidsmigratie tussen armere en rijkere Afrikaanse landen en ook in andere continenten kan mogelijk worden op basis van betere migratie-afspraken.

De uitdaging ligt in het kwalitatief en kwantitatief vermeerderen van inkomsten en verdiensten, het aantrekken van meer en betere investeringen en kredieten, en het verminderen van afhankelijkheid van hulp. Investeringsgeld zal in de armere landen vooral van buiten moeten komen, deskundigheid vaak tijdelijk ook. Een apart investeringsfonds voor de armste Afrikaanse landen met weinig potentieel kan worden opgericht, bijvoorbeeld door het samenwerkingsverband M20 van de rijkste landen van onze wereld. Meer investeringen in onderwijs, vakscholing, industrialisatie, transport, communicaties en toerisme zullen ook die landen vooruit helpen, waardoor een meer sociaal beleid met meer vrijheden mogelijk wordt.

Mede daardoor zal de dreiging van extremistisch terrorisme gebaseerd op gefrustreerde verwachtingen en gebrek aan perspectief wegvallen. De eigen onderlinge Afrikaanse markt zal op die manier actiever en sterker worden. Meer internationale organisaties vestigen zich dan graag in Afrika. Met de opbrengsten van textiel, olie en oliederivaten, toeristen en overmakingen door Afrikanen in het buitenland plus de investeringen door Arabische oliestaten en mogelijk China en Brazilië, wordt veel meer mogelijk. Meer investeerders zullen ervaren dat zij onder Afrikaanse controle van de processen en transacties redelijke rendementen kunnen behalen. Dat trekt dan weer nieuwe investeringen in Afrikaans bezit aan.

11.7 Integrale duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding

Een integrale en duurzame armoedestrategie voor Afrikaanse landen staat zelfs nog niet in de kinderschoenen en wordt gehinderd door fragmentatie van samenlevingen en economische sectoren, en door het feit dat zulke strategieën vaak van buiten werden opgelegd en niet eigen gemaakt door de bureaucratieën en burgers. In feite is een aparte armoedestrategie niet nodig als er een eigen bredere duurzame en integrale ontwikkelingsstrategie komt waarbij de bevolking intensief betrokken wordt op basis van inclusiviteit en gelijkwaardigheid.

Bij integrale aanpakken werken de verschillende sectoren van de economie en de maatschappij samen: landbouw, industrie, transport, onderwijs, mijnbouw, bosbouw, gezondheid, enzovoort, op de verschillende niveaus van lokaal, nationaal, regionaal en mondiaal. Bij ‘integraal’ hoort onderzoek en planning voor de toekomst, monitoring en samenwerking gericht op zowel verdelende rechtvaardig-

heid als waardevermeerdering. Dat kan als plan voor een land of een regio, maar ook op projectniveau, bijvoorbeeld het oplossen van het te lage waterniveau van het Tsjaadmeer, of het Groene Bomengordel Project in de Sahellanden, een zonne-energie- en drinkwaterproject voor de eilanden in de Indische Oceaan of een groot project Verbetering Hoger Onderwijs in heel Afrika. Zulke ontwikkelingen zijn alleen mogelijk als ook flink wordt geïnvesteerd in de ontwikkeling en versterking van inclusieve politieke, economische en civiele instituties, met heldere rechtsregels, vrije burgers, de mogelijkheid van zeggenschap en tegenspraak, en onwrikbare eigendomsrechten.

In Afrika kan steeds meer en beter met integrale en duurzame werkwijzen gewerkt gaan worden. 'Duurzaamheid' betekent dat de aanpak van vandaag ook zinnig is voor toekomstige generaties, en dat de ontwikkeling van toekomstige generaties niet wordt geremd door de huidige werkwijze door uitputting van grondstoffen en diversiteit in de natuur of schade aan het milieu. Daarin spelen thema's als vrede, omgeving en milieu, goed bestuur, synergie en samenhang van benaderingen, een beter sociaal verdrag tussen burgers en regering, werk aan genderongelijkheid, en mentaliteitsverbetering onder ambtenaren en bestuurders (verantwoordelijkheid, consultatie, transparantie, inspiratie tegenover corruptie, machtsmisbruik, nepotisme en zakkenvullerij) een centrale rol. Onderwijs, vaktraining, stimulatie en het serieus nemen van vrouwen, jongeren en minderheden lijken ook de manieren te zijn om stad en land meer met elkaar te verbinden en de ontwikkeling op het land integraler en evenwichtiger ter hand te nemen. Afrikaanse regeringen kunnen samen met de lokale en internationale NGO- en VN-gemeenschap en zo nodig met investeerders en donoren van buiten, komen tot een plan van versnelde aanpak van een integrale benadering van de ontwikkeling van hun land en regio, met daarbinnen een op mensen en duurzaamheid gerichte strategie voor bestrijding van ongewenste ongelijkheid in kansen en inkomsten.

11.8 Onderwijs, kaders en werkgelegenheid

Natuurlijk is een goede en erkende regering nodig om zaken als goed onderwijs en werk effectief te kunnen aanpakken. Goed opgeleide kaders en een degelijk onderwijssysteem zijn van vitaal belang voor de toekomst. Daarin kan blijvend worden geïnvesteerd met toegankelijkheid voor jonge mannen en vrouwen van alle bevolkingsgroepen. Met een groot aantal goed middelbaar en hoger opgeleide mannen en vrouwen zal de economie beter draaien en komen er meer investeerders. Onderwijs, steeds meer en beter onderwijs, is de sleutel voor toekomstig succes. Dat is mogelijk. Er zijn nog steeds hedendaagse economen en ontwikke-

lingsdeskundigen die serieus menen dat investeren in onderwijs in Afrika nu geen zin heeft, en dat alle energie en geld moet gaan naar economische groei binnen het bestaande afhankelijke model met nog meer export van Afrikaanse grondstoffen. Binnen hun paradigma zullen zij gelijk hebben, maar daar willen wij juist radicaal vanaf als wij een echt betere toekomst van Afrika en haar Afrikaanse mensen willen bereiken.

Veel landen hebben al langer een leerplicht voor kinderen in de basisschoolleeftijd, en er wordt werk gemaakt van tekortkomingen in de kwaliteit van dat onderwijs. Het is nodig dat er meer colleges, hogescholen en universiteiten komen. Om dat te kunnen blijven doen kan in de toekomst meer belasting geheven worden naast meer eigen bijdrage naar draagkracht van ouders van scholieren en studenten, zodat onderwijsbegrotingen van voldoende omvang gegarandeerd zijn. Om het onderwijs op het goede spoor te krijgen, zullen er fikse financiële injecties kunnen komen uit de minerale en handelsinkomsten. Versterking van midden- en kleinbedrijf stelt eisen aan technische, commerciële en administratieve opleidingen. Onderwijs en werkgelegenheid voor jongens en meisjes worden daarvoor enorm belangrijk. Veel jongeren, meisjes en jongens, hebben door armoede en oorlogen in veel landen een onderwijsachterstand opgelopen en dreigen een verloren generatie te worden, met werkloosheid, criminaliteit en prostitutie als perspectief. Daarvoor kan met vereende inspanning een inhaalslag worden gemaakt: 'Wie niet in de jeugd investeert, vernielt hun toekomst.'[26]

Investeren in alle niveaus van onderwijs in alle landen en provincies is een belangrijke prioriteit. Modern hoogwaardig middelbaar en hoger onderwijs verdienen meer prioriteit te krijgen. Want ook de universiteiten hebben nieuwe investeringen nodig. De organisatie van het onderwijs zal daarbij aangepast kunnen worden. Afrika heeft behoefte aan eigen hoog opgeleide kaders die bij genoeg stimulans hun verantwoordelijkheid kunnen oppakken. Het heeft daarmee een groot menselijk potentieel om uit crises op te kunnen krabbelen. Maar niets gaat moeiteloos vanzelf. De eerste uitdaging zal zijn het verder opbouwen van een goed en toegankelijk onderwijssysteem en het daarvoor terughalen van geschoolde en ervaren landgenoten uit de diaspora. Nationaal en internationaal zijn mentaliteitsveranderingen zoals hier omschreven nodig om de menselijke ontwikkeling van veel meer Afrikanen op gang te krijgen. Voor versnelling van de sociale en economische ontwikkeling is aandacht nodig voor meer toegang van goed opgeleide en competente vrouwen en mannen tot handel, industrie, politiek, bestuur, bedrijvigheid, onderwijs en onderzoek. Veel zal in de toekomst afhangen

26 Deze stelling heb ik in de hele wereld horen verkondigen. Daarom denk ik dat hij waar is.

van de competentie, de betrokkenheid en de inspanning van de groeiende groep goed opgeleide en ervaren burgers en bestuurders.

Dat heeft in de eerste plaats te maken met prioriteiten en mogelijkheden op de begroting. In de tweede plaats met het vermogen van ouders, familieleden en sponsors om ook financieel bij te dragen. In de derde plaats met de kwaliteit en motivatie van leerkrachten, die deels afhankelijk zijn van redelijke betaling, deels van goede opleidingen, trainingen, begeleiding en supervisie. Meer kwaliteitsleerkrachten zullen in de toekomst vrouwen kunnen zijn die aan groeiende aantallen meisjes lager en middelbaar onderwijs geven terwijl zij, naast andere voorbeeldvrouwen, ook als rolmodel functioneren. Dat is ook nodig om straks een meer geschoolde bevolking te hebben die beter mee kan in de moderne sector. In moderne globaliserende tijden heeft technologie een grote impact op de werkgelegenheid. Jongeren zullen zich door meer kansen in eigen land en regio vrij voelen om niet verder weg te hoeven trekken. Daarbij is het van belang het hoger onderwijs te verbreden en te verdiepen met vakken die in de regio van reeel belang zijn voor de toekomst. Een regionale commissie voor toekomstig hoger onderwijs zou hiermee belast kunnen worden. Maar ook de breuk tussen het toenemende lager en middelbaar onderwijs en die met het hoger onderwijs moet worden gelijmd door meer kansarme maar getalenteerde jongens en meisjes een kans te bieden om door te stromen. Goed onderwijs is de sleutel voor de betere toekomst. De uitdaging ligt er dan ook in om het aandeel scholieren en studenten flink te vergroten, voor meisjes en voor jongens, uit alle groepen en lagen van de samenleving.

Een belangrijke vraag is wat voor de toekomst van Afrika de meest geschikte leervakken en disciplines zullen zijn, op de verschillende onderwijsniveaus, die ervoor zorgen dat er meer zinvolle kansen op werk in eigen land of regio komen. Nationale en regionale strategieën voor hoger onderwijs waarin de onderwijsprioriteiten en -vakken voor de toekomst worden vastgesteld zijn nodig. Er kan meer planmatig worden bedacht wat Afrika op hoger onderwijsgebied in de toekomst nodig heeft en hoe regio's zich via een slimme taakverdeling kunnen specialiseren. Beter onderwijs trekt meer investering en werkgelegenheid aan. Alleen meer en beter toegepast onderwijs, gecombineerd met off-farm werkgelegenheid, kan de vicieuze cirkel van armoede en werkloosheid voor jongeren doorbreken. Daarvoor kan een strategie ontwikkeld worden. Meer creativiteit, ondernemingszin en regionale samenwerking zijn nodig om van het lesgeven een succes te maken. Meer werk kan worden geschapen in handel, toerisme, onderwijs, de moderne sector, de techniek en onderhoud van wagenparken en machines en in de ambtenarij. Investeringen in meer en beter onderwijs spelen in deze ontwikkelingen een sleutelrol; met ongeschoolde mensen komt Afrika niet verder. Meer moet worden

geïnvesteerd in de kwaliteit van scholing, training en werkgelegenheid in steden en groeicentra. Dat kan financieel mogelijk worden als er steeds meer olie, gas en waardevolle mineralen worden gevonden, met duurzame productieve benutting in het eigen continent.

11.9 Infrastructuur, energie en vernieuwing

Landen zonder goede wegen, bruggen, water- en treinverbindingen komen economisch nooit goed van de grond. Vooral is het nodig om te investeren in regionale transportfuncties, met inbegrip van opbouw en onderhoud van goede wagenparken, want voor het aan de gang houden van de economie moeten transportmiddelen nu eenmaal onderhouden en tijdig vervangen worden. Ook heeft het zin om regionale economische en douaneverbanden verder uit te bouwen. Veel meer monteurs en chauffeurs kunnen worden getraind. Wegverbindingen door de Sahara, de Sahel, de Congo's en de zuidelijke doorsteekzone kunnen dan aangelegd, onderhouden en verbonden worden. Verbetering van de fysieke infrastructuur en energievoorziening kan het best in regionaal verband verder worden ontwikkeld, met betrokkenheid van zowel ingesloten landen als landen met toegang tot de zee. Zo kunnen meer en betere marktfuncties en uitwisseling en distributie van goederen effectief van de grond komen.

Zonne-, water- en windenergie kunnen via investeringsprogramma's voor veel eigen energie gaan zorgen. Er komen dan ook drinkwaterprojecten die geld opleveren in plaats van dat zij geld kosten. Elektrolyse van zeewater op zonne-energie kan als groot Afrikaans project ontwikkeld worden op eilanden en in kustgebieden, met waterstof als gunstig bijkomend product. Enkele landen zouden solaire ontzilting van zeewater op grote schaal kunnen uitproberen en technisch verbeteren, om er een bloeiende economie van te maken die grote delen van Afrika kan bedienen van schoon water en zuiver zout. Er worden in de wereld steeds slimmere methoden ontwikkeld om water te winnen, te conserveren en te sparen waar Afrika baat bij kan hebben. Een internationaal onderzoek kan gaan uitvinden hoe de energievoorziening, in samenhang met zo'n waterproject, voor de eilanden en de kuststaten in de toekomst het best gegarandeerd kan gaan worden. ITC en de ontwikkeling van schone energie zullen op de economie en de maatschappij van de betrokken landen een gunstige vernieuwende invloed hebben.

Daarnaast zijn de wegen, de bruggen, de spoorwegen en de havens van de meeste landen in slechte staat komen te verkeren of is het nodig om nieuwe trajecten aan te leggen. Daarom zal voor zulke belangrijke transport- en communicatieprojecten veel investering nodig zijn. De energievoorziening voor de meeste regio's is

uit balans en kwetsbaar, met een te grote afhankelijkheid van stuwdammen en kolencentrales. Stuwmeren en aanvoerrivieren staan vaak te laag, want er wordt te overdadig met dat water geïrrigeerd. Het is in Afrika nog steeds normaal dat voor gemeenschappen buiten de steden nauwelijks tot geen elektriciteit beschikbaar is. Windmolenparken en zonnecellencentrales kunnen een belangrijke bijdrage leveren. Zon, wind en waterkracht zijn ruimschoots aanwezig, de technische kennis bestaat, en het investeringsgeld moet te vinden zijn. Het grote zonne-energie project van Marokko in de Sahara bij Ouerzazate is een stimulerend voorbeeld. Voor deze zaken is een samenhangend regionaal energiebeleid nodig. Er zal een programma moeten komen voor verduurzaming van energiebronnen en energiegebruik. Dat is typisch een onderwerp voor regionale samenwerking. Nieuwe stuwdammen als gezamenlijk project van meerdere buurlanden hoeven niet te worden uitgesloten – mits burgers waar nodig worden gecompenseerd en het waterbeheer verantwoord gebeurt.

11.10 Klimaat, natuur en milieu

Ontbossing, erosie en vervuiling van water en bodem hebben te maken met keuzen voor kortstondig gewin, armoede, onwetendheid en onachtzaamheid. Droogte, sprinkhanen en daling van het grondwaterpeil vormden in de afgelopen decennia een grote aanslag op de leefbaarheid van grote delen van Afrika. Ook milieurampen als overstromingen, stormen, aardbevingen en langdurige droogte teisteren het continent regelmatig. Zulke problemen zijn toegenomen sinds regeringen te ver terugtraden en geen rol meer voor zichzelf zagen om het milieu te beschermen, waardoor privatisering en liberalisatie in de mijn- en bosbouwsectoren doorsloegen. Het dumpen van mijnafval in rivieren, ravijnen en bronnen was al een slechte gewoonte waaraan wetgeving en de instelling van handhavende milieu-autoriteiten geen einde konden maken – met Rwanda als gunstige uitzondering. Vervuiling van rivieren en aangrenzend land zijn erger geworden en het zijn de gewone mensen die daaronder lijden. Aan het tegengaan van ontbossing, erosie en vervuiling werd te weinig de hand gehouden zolang er geen duidelijke autoriteit was die de zorg voor het leefmilieu met de wet in de hand kan en wil afdwingen. Dat is dus weer een zaak van institutionele ontwikkeling.

Rwanda geeft op dit gebied een goed voorbeeld; Oeganda bij tijden ook. Nigeria en Shell zijn slechte voorbeelden van grootschalige olievervuiling ten dienste van het verdienen van veel geld voor multinationals en hun lokale kameraden tegen lage kosten. De door ontbossing en riskante landbouw veroorzaakte bodemerosie in sommige landen is vaak schrikwekkend en lijkt nog toe te nemen. Dat is een bedreiging voor zowel de toekomstige voedsel- en waterzelfvoorziening als voor

de diversiteit in de natuur, de flora en fauna. Het zelfherstellende vermogen van bossen wordt minder. Droogte treft regelmatig landen in de daarvoor gevoelige zones in de Sahel en zuidelijk Afrika. Ook de orkanen die elk jaar op kaalgeslagen land razen zijn vernietigend. Droogte en regenval zijn beide, mogelijk als gevolg van klimaatverandering, heftiger geworden.

Afrika hoeft geen continent zonder bomen te worden, met opdrogende bronnen en rivieren, en het zou niet ten onder mogen gaan aan vervuiling door verouderde mijnen. Bodem- en waterconservering en -sanering, en herbebossing kunnen in regionale plannen door heel Afrika heen alle aandacht krijgen. In veel gebieden kunnen lokale dammen worden gebouwd; regenwateropvang en -conservatie kunnen veel beter gebeuren. Dit zal samengaan met landbouwmethoden die met minder irrigatie toe kunnen. Daarbij is diversificatie naar meer aangepaste, droogtebestendige gewassen belangrijk. In Ethiopië is op deze punten al vrij veel bereikt; in sommige Sahellanden ook. Landen kunnen van elkaar leren.

Maar landen riskeren ook om de belangen van het milieu op te offeren met hun jacht op meer economische groei. Als er gas en olie gevonden wordt onder de moerassen en rond de eilanden, wie beschermt dan de leefomgeving? Zijn boringen voor de kust tot drie kilometer diepte verantwoord? Kunnen de ecosystemen van de mangrovebossen, van het Victoriameer en van het Nijl Bassin met voldoende menselijke, technische en economische inspanningen weer in evenwicht worden gebracht? Wie hebben in Afrika de macht en de competenties om hier wijs en nuttig mee om te gaan? Hoe is de bevolking daarbij betrokken? Dat kan alleen als het nationale belang kan worden overschreden en er begrip bestaat voor het belang van meer permanente regionale samenwerking. Er is dus de noodzaak van regionale instituten die zich gezien zulke grensoverschrijdende aspecten namens de Afrikaanse Unie met die vragen bezig houden. Internationale samenwerking is daarbij gewenst en wordt nagestreefd.

Het Nile Bassin Initiative lijkt een goede stap naar een oplossing voor de landen die door de Nijl worden bezocht, tenminste, als het wordt doorgezet. Aan alle voedende rivieren en aan de Nijl zelf wordt steeds meer water onttrokken voor bevloeiing van alsmaar grotere arealen grond en voor de watervoorziening van de groeiende steden. Egypte loopt op termijn het risico te weinig water voor haar behoeften te krijgen. Het Nieuwe Zuid-Soedan is met haar enorme moerasgebieden en Nijl-armen een groot waterreservoir met een kwetsbaar ecosysteem waar met verstand, inzicht en overleg mee zal moeten worden omgegaan. Alle landen rond de Grote Meren zijn gebaat bij minder vervuiling, en dus bij een schoner milieu. Ook de landen rond het Tsjaadmeer hebben er belang bij dat hun meer niet verder opdroogt. Een te grote nadruk op intensieve productie van mo-

noculturen en exportgewassen als katoen en aardnoten leidde er tot verarming en verzilting van veel grond en vervuiling van het water. De overmatige irrigatie van de productievelden met grootschalig gebruik van kunstmest en pesticiden kan vervangen worden door een meer gevarieerde samenstelling van gewassen die minder water nodig hebben. Het probleem van het Tsjaadmeer is onderdeel van de ruimere Sahel-problematiek, en verdient om binnen dat ruimere kader te worden opgelost. Daarvoor is het van het grootste belang dat er betrouwbare en stabiele regeringen zijn die dit in regionaal verband naar een goed einde kunnen brengen. De voorliggende plannen zijn ambitieus en vragen mede om langdurige betrokkenheid van de CAR en Congo. In het algemeen zouden landen die met elkaar rivierbekkens en bronnen delen, beter kunnen gaan samenwerken.

Het grote risico van 'land grabbing' en 'corrupte landverwerving' bij toenemende bevolkingsdruk rond rivieren en meren op kwetsbare grond moet worden onderkend, zodat beleidsmaatregelen kunnen worden toegepast om dit tegen te gaan. Versnelde ontbossing en erosie, bodemverarming, verandering van regenpatronen over een groter gebied en sociale ellende komen voort uit daden van onverantwoord en corrupt ondernemerschap. De handel in grond en een sluitend kadastersysteem kunnen daartoe onder strengere controle van de staat komen te staan. Het gaat daarbij om eenduidige, wettige registratie van privé-, gemeenschaps- en publiek land. Strafvervolging van corrupte landverwervers en compensatie via de rechter moeten voor slachtoffers wettelijk mogelijk worden. Daarvoor, maar ook voor andere zaken, is een toegankelijk en goed functionerend rechtsstelsel nodig. Armoede, neokoloniale verwaarlozing en gebrek aan grondstoffen hebben geleid tot roofbouw op de biomassa waardoor bossen in een hoog tempo verdwenen. De combinatie van periodes van grote droogte, oorlogen, staatsgrepen en militaire dictaturen veroorzaakte inconsistentie van beleid en aanpak. De groeiende bevolking in veel landen pleegde teveel aanslagen op de natuurlijke houtvoorraad om aan voldoende houtskool en brandhout te komen. Negentig procent van de energiebehoefte wordt in Afrika nog gedekt door hout en houtskool. In het verleden werd teveel hout gebruikt voor stoken en koken, meestal zonder dat er genoeg bomen bij geplant werden. Het ligt voor de hand dat het aanplanten van veel bomen helpt, naast simpele en betaalbare zonnesystemen voor het koken.

11.11 In Afrika hoeft geen honger ter heersen

Honger kwam in het verleden voort uit wanbeleid, verkeerde prioriteiten en het aangeleerde onvermogen om genoeg voedsel te verbouwen en in betere tijden op te slaan voor later. Veel ellende kan met goed beleid worden voorkomen. Het

begrip daarvan is doorgedrongen bij overheden, NGO's en grote delen van de bevolkingen. Het conserveren en verbeteren van bodem, bosvegetatie en grondwater wordt steeds meer gezien als belangrijk voor toekomstige voedselzekerheid en duurzaamheid. Meer bomen kunnen worden aangeplant en gekoesterd om de voedselproductie op te krikken en hout te leveren voor koken en bouwen. De Sahellanden kunnen beter gaan samenwerken waar het gaat om het delen van kennis en ervaring in de strijd tegen woestijnvorming, de conservering van bodem en water, het sparen en planten van lokaal geschikte bomen, en voedselzelfvoorziening. Met voldoende goede wil en inspanning is het mogelijk om meer beschikbaar bebouwbaar land en genoeg water te krijgen in plaats van minder. De Sahel kan groeien en bloeien. Diversificatie en het gebruik van lokale planten- en bomensoorten zijn daarbij toverwoorden. Op het gebied van bestrijding van bodemerosie, waterconservering, boomaanplant en –onderhoud, en daarmee intermediërende landbouw en veeteelt hebben vooral NGO's en boerenorganisaties in Sahellanden veelbelovende projecten ontwikkeld. De staat en de donoren kunnen die projecten en werkwijzen omhelzen, verbeteren en vermenigvuldigen. Bezien en onderzocht zou moeten worden hoe het grote programma voor de restauratie en verbetering van de Niger-rivier en de nieuwe 'Groene Revolutie voor de Sahel' bij deze initiatieven op elkaar kunnen aansluiten. Het is zaak om ontwikkelingen op deze gebieden nauwlettend te volgen, er regelmatig lessen uit te trekken, en die te delen met andere landen die grenzen aan wandelende woestijnen.

11.12 Landbouwbeleid en voedselzelfstandigheid

In de koloniale tijd was het landbouwbeleid in alle Afrikaanse landen gericht op bevordering van de commerciële exportlandbouw, met onvoldoende aandacht voor professionalisering van de voedselverbouw voor lokaal en stedelijk gebruik. In de landen met blanke kolonisten werd de beste grond ook nog eens van de lokale bevolking afgepakt, maar daar werd wel meer voedsel geproduceerd en op de markt gebracht. In alle koloniale landen leverden gewone Afrikanen onderbetaalde arbeid terwijl zij ook nog belasting moesten betalen waarvan de koloniale elites en hun Afrikaanse medewerkers waren vrijgesteld. Bij elkaar werd dit beschouwd als 'modernisering van de Afrikaanse landbouw', waarbij echter die van de echte eigen Afrikaanse landbouw verwaarloosd werd. Na de onafhankelijkheid zaten de nieuwe regeringen met die merkwaardige erfenis op landbouwgebied. Toen snel daarna in de jaren zeventig ook de eerste oliecrisis kwam, zaten zij klem: alles werd duurder, steden en ambtenarijen groeiden, en dus bleven de lokale boeren onderbetaald en werd commerciële exportlandbouw nog meer bevorderd.

In veel landen met 'blanke hooglanden' en grote blanke kolonistenkolonies vond nooit de gewenste landhervorming plaats ten gunste van kleine Afrikaanse boeren. Nieuwe, doorgaans niet voor landbouw gemotiveerde zwarte elites vervingen op den duur de blanke bezitters, waardoor de totale landbouwproductie op het continent kelderde. Andere goede grond werd grootschalig verkocht of verpacht aan buitenlandse bedrijven en investeerders voor productie van biomassa en exportlandbouw. Afrika werd een continent waar de mensen massaal van landbouw en voedselproductie vervreemd raakten, hoewel het in wezen en potentie een landbouwcontinent was en is.

Met één voet in de 21e eeuw en de andere nog in het verleden zal Afrika haar landbouwbeleid en haar landverdelings- en gebruiksbeleid definitief moeten dekoloniseren. Uit door mij geraadpleegde statistieken komt naar voren dat Afrika in 2009 kon beschikken over 2.679.200 km^2 grond die geschikt is voor land- en tuinbouw, en er is bijna tweemaal zoveel voor graslanden op grond die niet vruchtbaar genoeg is voor land- en tuinbouw. Afrika heeft rond de 1 miljard inwoners die met de gegeven beschikbaarheid van land- en tuinbouwgrond en graasland voor vee ruimschoots gevoed kunnen worden. Bovendien kan bij wijs beleid rond grond- en waterconservering en bodemverbetering in Afrika meer grond vruchtbaar worden gemaakt en in gebruik genomen. Volgens de FAO kan Afrika ruim 300 miljoen hectaren landbouwgrond ontwikkelen. Natuurlijk is de verdeling van goede grond en omstandigheden over en tussen landen ongelijk, maar per som is er ruim voldoende land om heel Afrika te voeden. Daarvoor zijn wel drastische keuzen nodig, namelijk: 1) stoppen met de uitverkoop van landbouwgrond aan buitenlandse ondernemers en investeerders, 2) het gebruiken van meer Afrikaanse grond voor voedselproductie voor het continent, 3) een stimulerend prijsbeleid voor een interne Afrikaanse voedselmarkt, 4) investeringen in mensen, opleidingen, begeleiding en infrastructuur voor verbetering van landbouw en veehouderij. Productie voor export naar andere continenten zal dan iets verminderen, maar het verlies aan inkomsten daardoor kan elders worden gecompenseerd. Er zal dus harder moeten worden gewerkt aan landbouwonderwijs en aan investeringen in de organisatie en de markt rond landbouw en veeteelt.

Afrika kent nogal wat landen waar de grootouders of ouders van blanke kolonisten de zwarte Afrikaanse bevolking hebben bestolen, vernederd en vervreemd van hun grond en tradities. Na de onafhankelijkheid bleef daar dan een probleem over als onteigening niet verstandig werd geacht: van wie is al die grond? Tegelijkertijd was er te weinig goede grond voor Afrikaanse boeren. Eenmaal zelfstandig bleef dat probleem in de betreffende landen onopgelost; het tempo van onteigening en herverdeling lag te laag en vergoedingen aan de blanke eigenaren waren te duur en onrechtvaardig. De bevolking in die landen heeft behoefte aan meer

tempo, deelname en transparantie rond hervormingen. Versnelde programma's van onteigening zijn mogelijk en projecten voor verdeling moeten ervoor zorgen dat landloze of arme Afrikaanse boeren genoeg land krijgen om een bedrijf te runnen. Scholing, training en kredieten voor boeren en boerinnen in de voedselverbouw voor regionale zelfvoorziening kunnen zulke programma's begeleiden. Grondverbetering, landbouw en voedselproductie kunnen volledig hervormd worden, gekoppeld aan een weldoordacht plan voor landhervorming, proefstations en voorlichting.

Het is een vaststaand feit dat blanke kolonisten in staat waren veel voedsel te verbouwen en zelfs overschotten uit te voeren. Afrikaanse boeren kregen in hun overbevolkte en onvruchtbare tribale reservaten nooit die kans om goed en met nagenoeg gratis personeel te leren landbouwen. De nieuwe moderne Afrikaanse boer bestaat in die landen nog nauwelijks; veel generaties werden te veel en te vaak ontmoedigd. Legerofficieren en politici die in het verleden grote stukken grond kregen, waren vaak geen boeren en wilden dat ook niet echt zijn. Zij zullen moeten kiezen of delen: wie niet wil landbouwen, zal kunnen meedoen aan herverdeling of verpachting onder gunstige voorwaarden. Veel grootgrondbezit kan worden herverdeeld zodat families hun eigen stuk grond zullen hebben, bewonen en bebouwen. Daarvoor zijn weer een goed kadaster en een heldere juridische bewaking van de rechten van grondeigenaren en -bewerkers nodig.

Er bestaat geen enkel traditioneel systeem dat zulke zaken nog goed kan regelen, waardoor vanzelf de overheden samen met burgerorganisaties meer verantwoordelijkheid moeten nemen. Eigenlijk is op korte termijn bij hele volken landbouwonderwijs en begeleiding voor opkomende boeren nodig. Ook waar vooral veel aan exportlandbouw wordt gedaan, kunnen boeren worden bijgeschoold voor de voedselproductie. Dan moet er een markt komen voor de voorziening in zaden, meststoffen, gereedschappen en transportmiddelen. Het eerste doel wordt: het verbouwen van genoeg eigen, voor iedereen betaalbaar voedsel, met voldoende inkomsten voor de boeren. In Afrika zijn honger en ondervoeding echt vermijdbaar en een 'Groene Revolutie' is er nodig en mogelijk. Daaromheen kan alles wat er voor nodig is georganiseerd worden. Speciale aandacht moet dan uitgaan naar vrouwen die de meeste verantwoordelijkheid dragen voor de voedselzelfvoorziening van hun families. Kindslavernij en uitgebuite arbeid in de landbouw worden dan overbodig en strafbaar vanwege de betere lonen voor arbeiders. Dat wordt nog wel een hele klus.

Het verpachten van duizenden hectaren landbouwgrond aan buitenlanders leidde, zoals wij zagen, tot vermindering van de eigen voedselproductie. Afrikaanse regeringen moeten voorkomen dat goede landbouwgrond op die manier in

buitenlandse handen komt. Waar dat toch gebeurde en het voorlopig onomkeerbaar is, kunnen zulke ondernemers worden verplicht om een groot deel voedsel voor de regionale markt te verbouwen naast wat zij mogen uitvoeren. De groeiende afhankelijkheid van de commercie rond hybride zaden, kunstmest en bevloeiing heeft tot problemen geleid, want dat systeem is te duur en te kwetsbaar voor arme kleine boeren. Naast hervorming is daarom een ander landbouwbeleid nodig waarin meer geëxperimenteerd wordt met nieuwe duurzame vormen van landbouw- en veeteeltbedrijven, en er kunnen per regio weer strategische graanvoorraden voor moeilijke jaren worden aangelegd.

Afrika kan welvarend zijn en zich van eigen voedsel voorzien, waardoor in de toekomst voedselhulp van buiten doorgaans niet meer nodig zal zijn. Er zullen altijd landen en grote gebieden overblijven met marginale voedselproductie omdat de bodem en het klimaat er te weinig mogelijkheid bieden. Veel mensen in die gebieden blijven nomaden en semi-nomaden die hun kamelen, koeien, schapen en geiten weiden en daarmee producten produceren. Door organische bodemverbetering kan mogelijk een deel van hen naar gemengde bedrijven overgaan. In het algemeen kan, onder andere door verbetering van veterinaire dienstverlening en bijscholing van boeren, worden gestreefd naar betere graasgronden en waterputten, gezonder vee, betere en meer slachthuizen, en meer handel tussen veeboeren en landbouwers. Nationale en regionale graan- en voedselbanken voor noodsituaties zullen dan uiteraard ook veeboeren, nomaden en semi-nomaden bijstaan.

Veel kan worden gewerkt aan voorlichting, animatie, begeleiding, goede voorbeelden en kredietverschaffing. Regeringsinstanties en NGO's betekenen veel op dit gebied. Waar zij goed samenwerken, is vaak gebleken dat er echt een verschil kan worden gemaakt. Boeren zullen straks de steden kunnen voeden en zelf welvarender worden. Bij een toenemende mondiale voedselcrisis is blijvende voedselafhankelijkheid van het buitenland te riskant. Investeringen in landbouw en visserij moeten het continent in de toekomst onafhankelijker maken van de wispelturige internationale voedselmarkt. Voedsel is belangrijk voor alle burgers. Het moet dan ook beschikbaar en betaalbaar zijn. Dat kan alleen als er een goed doordacht landbouw- en voedselbeleid bestaat, dat vertrekt vanuit het basisidee dat de eigen regio genoeg voedsel voor de eigen bevolking kan en moet produceren. Dat kan zowel grootschalig-commercieel zijn als kleinschalig-ambachtelijk. Afrika gaat investeren in voedselzelfstandigheid en -onafhankelijkheid en toekomstige voedselexport naar andere landen en regio's. In de toekomst heeft de wereld de Afrikaanse boer zeker nodig.

12

Macht en politiek

Als macht staat voor het vermogen om dingen gedaan te krijgen, en politiek voor het vermogen om te besluiten wat er gedaan moet worden, dan volgt daar volgens mij uit dat bij zowel politiek als macht meer mensen en instellingen betrokken kunnen en zelfs moeten zijn dan alleen de politieke, economische en bestuurlijke machthebbers aan de top van de samenlevingen. Deskundige en betrokken burgers kunnen en zullen op alle niveaus moeten kunnen meedenken, meepraten en meebeslissen.

12.1 Met goed bestuur meer welvaart en welzijn

Het ligt voor de hand dat Afrika onder goed bestuur en zonder burgeroorlogen, milities, warlords of slechte vrienden binnen een overzienbaar aantal jaren redelijk stabiel en welvarend kan zijn. Daar bieden zich rijkelijk de mogelijkheden en uitdagingen voor aan. Afrika zou kunnen beginnen met het afgeven van een duidelijke boodschap aan de eigen volkeren en aan de wereld: de dagen van het vrije graaien, het uitbuiten en verwaarlozen van onderdanen en de vrije uitverkoop van grondstoffen en land zijn over; vanaf nu zorgen wij eerst en vóór alles voor onze eigen mensen, onze eigen naties, ons eigen continent. Daarvoor zijn kordate, democratisch gekozen nationale regeringen nodig die zich niet laten verdelen. Grondwetten kunnen dan worden herzien op de gebieden van nationale eenheid en bestuurbaarheid. In complexere grote landen zal een federalistische staatsstructuur van samenwerkende deelstaten, met een sterk centrum met delegatie en devolutie van financiën, taken en verantwoordelijkheden naar de deelstaten, meer kans van slagen hebben. Een president moet geliefd kunnen zijn in de politieke klasse, maar evenzeer onder de rurale en stedelijke bevolking waaruit de meerderheid van de burgers van het land bestaat. De uitdaging op kortere termijn is het garanderen van veilige, open en eerlijke verkiezingen en het daarna komen tot een coalitie waarin verschillende partijen voldoende proportioneel vertegenwoordigd zijn via een bereidheid tot het delen van de macht. Democratie bestaat uit veel meer dan alleen verkiezingen.

Dat is dus een andere instelling dan die van *winner takes all,* een instelling die onvermijdelijk tot onlusten zal leiden. Het is te verwachten en ook nodig dat Afrikaanse landen gaan experimenteren met interessante vormen van lokale democratie in de geest van de traditionele volksvergaderingen en -raadplegingen. Afrikaanse landen kunnen welvarender zijn, en de bevolkingen kunnen het beter krijgen, als er meer samenhang bestaat tussen de verschillende bevolkingsgroepen binnen het idee van overstijgende nationale eenheid en een competente en betrokken overheid.

12.2 Staatshoofden en regeringen die het volk dienen

Staatshoofden (V/M) in Afrika moeten volgens veel Afrikaanse auteurs en burgers door het soevereine volk gekozen en aangesteld worden, binnen een grondwet en een kieswet waarin de wetgevende macht de nodige bepalingen en spelregels heeft vastgelegd. De leiders van de natie zijn dan niet de eigenaren van land en volk, maar hun leiding gevende dienaren. Zij zijn burgers, en geen militairen. In heel Afrika zouden nieuwe grondwetten kunnen komen of bestaande grondwetten worden bijgewerkt waarin vaststaat dat het staatshoofd een beperkt aantal wettelijke termijnen zal dienen, waarna hij/zij zich niet meer kandidaat mag stellen. De functie van staatshoofd kan ook niet erfelijk zijn binnen de familie van zittende staatshoofden, met uitzondering van monarchen zolang die er zijn. Kandidaatsstellingen en presidentsverkiezingen kunnen worden gehouden via open campagnes zonder geweld, intimidatie of politieke en financiële corruptie. Dat is hoe het volgens deze auteurs en burgers zou moeten.[27] Dan leidt het staatshoofd een kabinet waarin competente, ter zake kundige ministers, mannen en vrouwen, verantwoordelijk zijn voor de ontwikkeling en uitvoering van het regeringsbeleid. Die ministers leiden het regeringsapparaat: de nationale ministeries en de op deelstaat-, provincie- en districtsniveau gedecentraliseerde uitvoerende afdelingen voor bestuur en administratie. De leiding en de ambtenarij van de overheid kunnen steeds meer uit gemotiveerde en kundige mensen bestaan. Overheidsambtenaren worden dienaren van het volk, gesteund door hun kwalificaties en ervaring, ongeacht hun tribale, religieuze of regionale achtergrond. Daarvoor betaalt de staat hen redelijk en op tijd. Om dat te bereiken zijn naast planning nog veel training, begeleiding en discipline nodig.

27 Zie de uitvoerige beschouwingen van Afrikaanse auteurs over democratie in deel 1 van dit boek: de denkers Nwabueze, Chipenda, Mamdani, Doumou, Goulbourne, Nyongó, Ake, Wamba, Kabira en Sachikoyne.

Het staatshoofd van de toekomst is niet iemand met onbeperkte en ongecontroleerde macht: er komen *checks and balances*, met deling van de presidentiele macht met bijvoorbeeld een vicepresident of een premier. Een constructie waarbij het staatshoofd meer ceremoniële functies heeft en de eerste minister de feitelijke regeringsverantwoordelijkheid, wordt steeds meer gekozen, hoewel het Frans-Amerikaanse model van de oppermachtige president zich ook nog in veel landen handhaaft. Het gaat dan ook niet zozeer om de vorm als wel om de democratische controle en bijstelling. Bij een goede leider gaan kennis, kunde en spiritualiteit hand in hand, waarbij religieuze aspecten van de samenleving wijs gehanteerd worden. Voor de opvolging van de leider van de natie kunnen tijdig voorbereidingen worden gedaan, waarvan tijdige publieke kandidaatsstelling en heldere kiesregels de belangrijkste zullen zijn. Regeringsmacht kan van tijd tot tijd wisselen en gedeeld worden tussen en onder partijen en volken. De regeringen werken met een door regering en parlement overeengekomen en gedekte nationale begroting die aansluit bij een eveneens overeengekomen ontwikkelingsplan en -begroting voor meerdere jaren. Wij zien in diverse Afrikaanse landen aanzetten voor zulke ontwikkelingen, maar gemakkelijk verloopt het nog niet.

12.3 Over eigenschappen van Afrikaanse leiders

Afrikaanse leiders kunnen tegelijk inspirator, leider en dienaar van hun volk zijn. Persoonlijkheid en culturele eigenschappen zullen altijd verschillen. Maar er zal zeker een optimale en wenselijke politieke cultuur moeten komen waarbinnen de invulling van de macht zich afspeelt. Competenties, communicatievaardigheden, intelligentie, vooruitziendheid, besluitvaardigheid, tact, diplomatie, teamleiderschap en persoonlijk overwicht zullen gewenste eigenschappen zijn. De leiding moet ten alle tijde het volk respecteren; zowel de burgers in het meer traditionele gedeelte als die in de moderne sector. Regeringen moeten aan de burgers verantwoording voor gemaakte keuzen kunnen afleggen. De relaties met andere landen en hun leiders kunnen dan gebaseerd worden op meer zelfvertrouwen en onderlinge collegialiteit. Afrikaanse leiders zijn dan niemands slaaf, voetveeg of zetbaas en laten zich daartoe niet meer door machten van elders omkopen. Loyaliteiten kunnen worden gekoesterd, wantrouwen en jaloezie met vertrouwenwekkende maatregelen bejegend. Voorzorg en controle kunnen worden ontwikkeld om misbruik van publieke fondsen voor private belangen van leiders te voorkomen. Gedurende zijn of haar tijd als regeringsleider kan bijvoorbeeld directe familie daarvan geen zakelijke belangen in binnen- of buitenlandse ondernemingen hebben. Corruptiebestrijding begint op het hoogste niveau. Daar staan overeengekomen redelijke inkomens met verantwoorde, transparante onkostenvergoedingen tegenover. Presidenten, premiers, ministers en Kamerleden verdienen goed betaald

te worden zonder door hun publieke functies steenrijke miljonairs te kunnen worden. De adviseurs en de entourage van de leiders worden dan bekend, transparant en democratisch gecontroleerd, waarbij voorkomen wordt dat leiders 'foute vrienden' hebben. Uiteraard geldt dit voor de hele wereld, maar Afrika heeft op dit gebied echt een inhaalslag nodig.

12.4 Macht is er om te delen

Het concentreren van alle staatsmacht binnen één volk, één clan, één familie of één persoon is ongewenst en een goede representatieve dekking van deelname aan de macht door het hele land en alle volken verdient te worden nagestreefd. Overheidsdienaren in grotere landen kunnen daarbij periodiek van standplaats wisselen. De leiding kan het bestaan en handelen van een legitieme politieke oppositie accepteren en ruimte toestaan voor een sterke civiele samenleving; dat is een maatschappij van en met betrokken, georganiseerde burgers. Voorkomen kan dan worden dat de macht blijft circuleren binnen één en dezelfde nationale elite van een beperkt aantal families. Regeringsleider en parlement bepalen na consultatie van nationale democratische dialoogvormen de visie op en de richting van de gewenste maatschappelijke ontwikkeling vanuit de vraag: wat voor maatschappij willen wij met elkaar zijn en hebben, en hoe organiseren wij ons daarvoor? Media dienen beschikbaar, toegankelijk en controleerbaar te zijn voor alle burgers.

12.5 Bestuurlijke stabiliteit en continuïteit

Bestuurlijke stabiliteit is nodig om andere ontwikkelingen goed op gang te kunnen krijgen. Bij elkaar worden dat waarborgen voor meer samenhang, meer continuïteit en meer duidelijkheid over de verhouding tussen de staat en het volk. Het krampachtig vasthouden aan macht werd in het verleden vaak deels gevoed door een appel op zo'n behoefte aan stabiliteit en continuïteit. Daarin speelden de externe economische en politieke ontwikkelingen van de laatste decennia een grote rol. Buitenlandse schulden, inflatie en werkloosheid, hoge prijzen voor basisbenodigdheden en corruptie aan de top hebben 'het spook van de wraak van de armen' opgeroepen. Die heeft gedeeltelijk de gedaante gekregen van fundamentalistische terreur, politiek extremisme en gewone criminaliteit die zich ook richten tegen verandering, modernisering en westerse invloeden. Hier ligt een grote maar moeilijke uitdaging. Armoedebestrijding, werkgelegenheid, onderwijs, betaalbaar voedsel en voorkoming van corruptie zijn minimale voorwaarden om op dit punt voortgang te kunnen boeken. Altijd is het belangrijk dat de principes van

inclusiviteit en gelijkwaardigheid met verdelende rechtvaardigheid gelden. Met een goed en betrokken sociaal, politiek en juridisch programma is dat mogelijk. Dan komt er ook ruimte vrij voor onafhankelijke media en vrije politieke partijvorming.

12.6 Het politieke systeem openstellen voor nieuwe deelnemers

De uitdaging voor de Afrikaanse landen ligt in het werken naar een democratische opvolging onder een nieuwe grondwet die bredere groepen, en zeker meer competente vrouwen en jongeren, maar ook goed opgeleide mensen uit minderheidsgroepen toegang geeft tot politiek en bestuur. Voor Afrika is het nodig om na zoveel jaren van onrust tot bezinning te komen en veilig te kunnen werken aan het ontwikkelen van een toegankelijk en transparant sociaal en politiek systeem. Met genoeg goede wil en bereidheid tot de gewenste mentale en economische dekolonisatie kan het mogelijk zijn om over de chaotische en dramatische geschiedenis heen te stappen en samen aan een nieuwe toekomst te gaan bouwen. De uitdaging ligt in de aanpassing van de politieke cultuur van het verleden aan de vereisten van de toekomst. Dat kan door toegang tot de politieke posities in regering en oppositie mogelijk te maken voor nieuwe geschoolde en competente bestuurders, waaronder steeds meer sterke, goed ontwikkelde vrouwen, en door het vastleggen van moderne wettelijke spelregels voor machtsdeling en machtsoverdracht. Het is zaak om het politieke spel open en evenwichtig te spelen, met maximale betrokkenheid van partijen en belangengroepen. De toegang tot de politiek voor degenen die niet tot 'politieke families' behoren, kan worden opengebroken. Het schenden van mensenrechten wordt daarbij actief tegengegaan en strafbaar gesteld. Ook daarvoor zou het goed zijn om scholing en welzijn op te voeren. Afrika krijgt dan als alles goed gaat meer en beter functionerende constitutionele democratieën, met meer geweldloze machtswisselingen en eerlijke, open verkiezingen. De regering en het parlement worden dan steeds duidelijker voor het volk, en al doende krijgen zij meer vertrouwen in elkaar. Daardoor groeien ook het geloof en vertrouwen van handelspartners, investeerders en financiële instellingen en zodoende ook welzijn en welvaart.

Het is wenselijk dat toekomstige nieuwe grondwetten het inhoudelijk in zich hebben om goed en democratisch te zijn, met alle kenmerken van een moeizaam verworven sociaal contract tussen burgers en staat. Processen van brede nationale consultatie kunnen een breed draagvlak ervan mogelijk maken, zoals in Kenia in 2005 en 2010. Want dan wordt het volk soeverein, de staat dient het volk, en Afrika is dan trots op zijn diversiteit. Respect voor democratie, mensenrechten en milieu staan centraal, met gelijke rechten voor mannen en vrouwen. De taken

en bevoegdheden van de president, de eerste minister en het kabinet worden in de grondwet goed uitgewerkt. Maar een vos verliest, zoals bekend, wel zijn haren maar niet zo gemakkelijk zijn streken. Wie macht en rijkdom dreigen te verliezen bij verwerkelijking en naleving van nieuwe grondwetten, zullen veel in het werk stellen om die te saboteren. Er moeten dus mechanismen komen om zulke krachten in binnen- en buitenland aan te kunnen spreken, te kunnen ontslaan, zo nodig te arresteren en vervolgen in naam van volk en staat.

12.7 Veiligheid, stabiliteit, continuïteit en de sterke arm van de staat

Landen zonder staatsgrepen, met veel vrienden en een leger dat rustig op de achtergrond blijft, zullen gezegend zijn. Die verdienen het om behoed, gekoesterd en als voorbeeld gesteld te worden.

Daar waarborgen het parlement, de rechterlijke macht en de veiligheidsdiensten samen de veiligheid, stabiliteit en continuïteit van de zittende macht en de natie. Het parlement besluit, controleert en maakt wetten, het leger beschermt en waarborgt, het justitieel systeem toetst en corrigeert. Binnen het leger kan een presidentiële garde bevoegdheden krijgen om president en regering te beschermen tegen ongrondwettelijke acties die een illegale machtswisseling beogen. Het onpartijdige leger zal dan zelf geen staatsgreep plegen om een machtswisseling af te dwingen, en spanningen kunnen met dialogen, onderhandelingen en eventuele concessies worden opgelost. Het machtssysteem van de president en het machtssysteem van het leger zullen onder het nieuwe grondwettelijke contract met de burgers komen te vallen.

Conflictpreventie en -management moeten altijd naar behoren kunnen functioneren. Leger, politie en justitie hebben daarin een belangrijke taak. Het leger heeft behoefte aan oprechte, goed geschoolde officieren die zich ten dienste stellen van de zittende regering zonder te vervallen in de oude rol van het met geweld beschermen van regeringen en elites tegen de civiele oppositie of van het zelf overnemen van de macht en de rijkdom. Voorwaarde is dat hervormingen van leger, politie en veiligheidsdiensten doorgaan. Een toekomstige samenhangende, democratische regering kan de zware taak op zich nemen om het leger, de veiligheidsdiensten en de politie onder de wet te brengen, te hervormen, te democratiseren en te professionaliseren. De oude militaire en politiële elite zal geleidelijk vervangen kunnen worden door jongere, democratische, beter geschoolde en betaalde professionals. Afvloeiende legerofficieren zullen kunnen kiezen tussen het leger, de politiek of het bedrijfsleven. Particuliere zakelijke belangen moeten

helemaal losgekoppeld worden van de veiligheidsbelangen: een *army in business*[28] zal dan niet meer kunnen. Een leger moet de regering en het parlement gehoorzamen. Die regering moet dan wel de salarissen uitbetalen, de middelen leveren en zich betrouwbaar opstellen.

Aan te raden valt dat professionele legermensen uit de regio hun collega's in moeilijker buurlanden gaan begeleiden middels trainingen, missies en gezamenlijke acties, zoals in zuidelijk en West-Afrika al gebeurde. Alle nationale eindcontrole over leger, politie en veiligheidsdiensten hoort te berusten bij regering en parlement. Zij vormen het bolster waarbinnen democratische leiders en gekozen afgevaardigden zich veilig moeten weten. Illegale geheime diensten en paramilitaire eenheden in burger die de bevolking bespioneren en intimideren mogen ook daarom niet meer bestaan. Het geweldsmonopolie moet helemaal worden ondergebracht bij de hervormde geprofessionaliseerde instituties die het leger en de politie dan zijn, zodat dus ook wapenbezit onder de wet geplaatst en gecontroleerd kan worden.

De legers zullen in staat zijn om te zorgen dat de orde rond en na verkiezingen gehandhaafd blijft. Goed optreden omvat het voorkomen dat gewapende militante jongeren van politieke en tribale bewegingen voor, tijdens en na de verkiezingen het volk gaan intimideren, zoals dat in Kenia in 2008 gebeurde. Waarden van democratie en mensenrechten moeten in het leger en de politie de volle aandacht krijgen; hun eenheden mogen niet langs etnische of religieuze lijnen verbrokkeld en versplinterd raken. Met nationale inkomsten kan worden geïnvesteerd in de continuïteit van het staatsapparaat, het leger, de veiligheidsdiensten en de grensbewaking, wat op zich een goede zaak is omdat zij dan hun taken goed kunnen vervullen, mits er ook voldoende geld overblijft voor de overige belangrijke maatschappelijke prioriteiten. De gewenste omvang van de diensten en de financiering ervan zullen bepaald worden door goed overleg en besluitvorming in regering en parlement. In veel landen is reductie van het veiligheidssysteem wenselijk en mogelijk, terwijl zij toch in de samenleving een positieve rol kunnen spelen. Een goed georganiseerd en gedisciplineerd leger heeft de politiek neutrale rol van hoeder van de natie.

Geen enkel Afrikaans land wil een broed- en schuilplaats zijn, worden of blijven van terroristische extremisten, krijgsheren en gevaarlijke criminelen. Veiligheid en stabiliteit in de Afrikaanse regio is een absolute voorwaarde voor meer ontwikkeling. De mogelijkheid om die met genoeg inspanning te bereiken is reëel.

28 Deze term betreft hoge legerbazen die dankzij hun militaire macht ook eigenaren zijn van of aandelen hebben in grote ondernemingen en vastgoedcomplexen.

Sterke, professionele politie, leger en veiligheidsdienst blijven daarvoor nodig, met samenwerking en coördinatie in de regio. Veiligheid en stabiliteit zijn voorwaarden voor ontwikkeling en armoedebestrijding. Daarin kan worden geïnvesteerd. Corruptie binnen leger, politie en douane kan met een strak beleid voorkomen worden. Maar dat is dus alleen mogelijk als de salarissen en pensioenen in deze sector gegarandeerd voldoende zijn. Het is dus de taak van regering en parlement om democratische controle op deze staatsorganen uit te oefenen. Politie en leger kunnen vanuit hun kazernes hun normale werk doen. De veiligheid en stabiliteit van het land vereisen dat zij van daaruit kruispunten bezetten, terroristen vangen, instellingen en bedrijven beveiligen, en niet in hinderlagen lopen. Misdadige elementen in leger en politie uit smerige oorlogen tegen het eigen volk zullen moeten worden geïdentificeerd en berecht. Onderliggende sociale en economische oorzaken van geweld en terrorisme verdienen serieus te worden aangepakt met vertrouwen wekkende sociale en economische maatregelen.

12.8 Vertrouwen ontwikkelen tussen volk en regering

Machtswisselingen gaan dan steeds meer via de stembus, niet meer via staatsgrepen en geweld, en dat is winst. De komende jaren kan hard worden gewerkt aan verbetering van de relatie tussen de staat, de regering en het volk, met vertrouwenwekkende maatregelen, door het scheppen van betrokkenheid en verantwoording, en door serieus werk te maken van de verwijdering en bestraffing van corrupte machthebbers en ambtenaren. Regeringswisselingen kunnen vreedzamer verlopen en de instelling van een meerpartijendemocratie met een actieve oppositie levert dan geen grote problemen meer op. Door wisselende presidentschappen en lossere federalisering kan het lukken om de voorheen schadelijke competitie tussen regio's en volken te doorbreken. Bestuurlijke federalisering op regionaal-etnische grondslag kan een oplossing bieden voor etnische concurrentie rond de macht. Daarbij zal ongetwijfeld de strijdvraag weer opgebracht worden wie de echte oorspronkelijke bewoners zijn en wie nieuwkomers. Het probleem van wie bij een bepaalde natie behoort en wie niet, en wie er dus burgerrechten heeft en wie niet, kan worden opgelost door creatieve nieuwe regelgeving die rekening houdt met het feit dat de verspreiding van volken over de grenzen heen een koloniale erfenis is die in de prekoloniale tijd anders speelde. Zo kunnen er met meer open grenzen mogelijk nieuwe regionale regels komen voor nomadische groepen, arbeidsmigratie, naturalisatie van immigranten en langdurige vluchtelingen.

Afrika moet zich de lessen uit haar geschiedenis kunnen herinneren en van daaruit voor een betere toekomst een nieuw en beter 'sociaal pact' tussen de bevolking

en de staat ontwikkelen. De landen kunnen dan een periode van meer vrijheden tegemoet gaan, met vrijlating van politieke gevangenen, en de regeringen gaan dan gesprekken aan met oppositie en tegenstanders. Daarbij kunnen dialoog en het openhouden van communicatie, aandacht voor de armsten en verbetering van hun perspectieven, en streng straffen van misdaden en aanslagen tegen de veiligheid de weg bereiden voor een minder conflictueus evenwicht.

12.9 Werken aan scheiding van de machten

In heel Afrika kunnen de rechters en de politiek in de toekomst hun zaken beter gescheiden houden. Daartoe kunnen er, na nationale consultaties en referenda, nieuwe grondwetten komen waarin nieuwe politieke spelregels worden afgesproken. Daarna volgen er dan open en eerlijke, goed gecontroleerde verkiezingen voor parlement en president. Regeringen kunnen leren hoe zij in vredestijd en met voldoende middelen kunnen komen tot goed bestuur, een transparante huishouding en een democratische relatie tot de bevolking, de politieke partijen en de media.

Daarbij behoort ook de scheiding van de machten. Met het parlement en burgerorganisaties kan monitoring hiervan worden afgesproken, een soort goedbestuursthermometer die elk jaar wordt gepubliceerd. Het begint altijd met de nodige politieke wil om daar echt aan te werken. De kern van de uitdaging ligt in het verbeteren van de bestuurscultuur van het land zelf. Regeringen zullen dan inzien dat een goed sociaal en economisch contract met de eigen bevolking en een grotere mate van goed en transparant bestuur zowel voor het volk als voor de overheid voordeliger is. Het is dan niet meer mogelijk om een moderne natie in een globaliserende context te leiden op de manier van een traditioneel volkshoofd, want het is niet meer houdbaar voor een moderne president om de hand te zijn die slaat, de hand die voedt en de hand die neemt. Het is niet langer houdbaar om met de steun van het leger de macht voor de eigen clan of volksgroep te houden en niet te delen met de anderen. Ook hier is dus sprake van een noodzakelijke mentaliteitsverandering bij zowel het volk als de leiding.

De komende jaren kunnen Afrikaanse regeringen samen met hun burgers en het leger steviger fundamenten leggen voor die toekomstige harmonie. Scheiding van de machten is op den duur onvermijdelijk en terugvallen in feodale tradities is geen optie. In de toekomst zal het veel meer gaan om competenties, en niet meer om macht of politieke of feodale benoemingen van vrienden en verwanten in sleutelfuncties. Echte nationale discussies over de relaties in de toekomst zullen nodig zijn. Zoveel jaren na de onafhankelijkheid wordt het tijd om de legitimiteit

van de macht te baseren op een breder mandaat van het volk. Het volk kan dan soeverein zijn, en de staat en haar instellingen dienen het. De machten zijn dan gescheiden en het leger gehoorzaamt de burgerregering. Gescheiden machten zijn die van de klassieke *Trias Politica*: de wetgevende en controlerende macht van het parlement, de besluitende en uitvoerende macht van de regering en de rechterlijke macht van justitie met politionele en juridische wetshandhaving, rechtspraak en rechtsvervolging, met daarachter een neutraal leger dat de regering gehoorzaamt als onderdeel van de uitvoerende macht dat garant staat voor de veiligheid.

12.10 Speciale aandacht voor complexe en 'onmogelijke' naties

De natiestaten zoals die er nu zijn, kunnen kritisch onder de loep worden genomen zonder meteen 56 landen op te blazen. Er zal in het bijzonder gekeken kunnen worden naar echt 'onmogelijke landen' die in de koloniale tijd ontstonden, zoals in mijn ogen de Democratische Republiek Congo, de CAR, Nigeria, Libië, Somalië en Soedan. Een regelmatig terugkerende brede nationale conferentie waarin gekeken wordt hoe verschillen kunnen worden overbrugd door machtsdeling, gezamenlijke planning, meer regionale autonomie, en een besef van via concrete projecten samen aan de toekomst te werken, kan een oplossing bieden. Wijziging van de grondwet kan meer duidelijkheid scheppen over diversiteit, regio's en provincies, en over het contract tussen regering, wetgevende en controlerende instanties en onafhankelijkheid van de rechtsspraak, gebaseerd op de soevereiniteit van het volk. Op nationale en regionale conferenties kan dan besproken worden hoe een en ander waargemaakt zal gaan worden en welke onderdelen van de grondwet verbetering behoeven. De oplossing kan liggen in het herstel van een verbeterd federatief staatsverband gekoppeld aan meer decentralisatie en delegatie van taken en volmachten in combinatie met een verbetering van belastingheffing en een acceptabele verdeling van toewijzing van middelen.

12.11 Werken aan gemeenschapszin en het gemeenschappelijk gezamenlijke goed

Van belang is de bevordering op nationaal niveau van een gedeeld idee en gevoel van het gemeenschappelijke goed en het goede samenleven, het principe van de *bonum commune communitatis*, het gemeenschappelijk gedeelde goed. Dat kan alleen bij realisering van machtsdeling; op zich was dat al een eigenschap van *ubuntu* en *ujamaa*, het fundamentele gemeenschapsbesef zoals dat wordt verwoord en naar vermogen beleefd in zuidelijk, centraal en oostelijk Afrika, met

vergelijkbare equivalenten in andere regio's. Er komen dan constitutionele afspraken over deling en afwisseling van de macht die redelijk kunnen worden nagekomen. En het leger zal de wijsheid tonen om niet meteen in te grijpen in onduidelijke situaties. Maar er zullen altijd nog regionale en tribale sentimenten en belangen zijn die de rust bedreigen waarvoor rechtvaardige oplossingen gevonden moeten worden. Daarbij kan de macht breder worden gedeeld. De toegang tot besluitvormende organen en bestuurlijke instellingen zal dan voor leden van alle etnische groepen en religies mogelijk worden.

Dus ook op deze punten is een heldere grondwet nodig. De politieke cultuur heeft het nodig om te worden gedekoloniseerd, gemoderniseerd, en aan toekomstige tijden aangepast. Verschillende volken kunnen met genoeg goede wil met elkaar een vreedzame manier van samenleven vinden. Dat kan in de grondwet gebeiteld staan, en er zijn vertrouwenwekkende maatregelen nodig in termen van onderwijs, stimulering van de handel, werkgelegenheid, bevrijding van politieke gevangenen, huisvesting, evenredige deelname in politieke en bestuurlijke organen en culturele projecten zoals een nationaal voetbalteam, een zang- en danstheater, etc. Politiek kan mogelijk beter werken met proportionele machtsdeling tussen bevolkingsgroepen en hun clans en subclans, en natuurlijk aan de bereidheid om compromissen te sluiten. Er kunnen stappen worden gezet om, als basis van die betere toekomst, te werken aan goed bestuur.

Dan kan ook worden onderzocht, nagedacht en besproken hoe omvangrijk een effectieve regering mag zijn, wat onder staatscontrole moet vallen en wat aan de markt en de burgersamenleving kan worden overgelaten. Hoe de macht op een aanvaardbare manier kan worden gedeeld. Hoe van een exclusieve, elkaar uitsluitende gemeenschap, een inclusieve, omarmende samenleving kan worden gemaakt. Wat gedaan kan worden in de richting van scheiding van de machten, vrije media en politieke oppositie. Hoe goed het beheer van de nationale inkomsten en uitgaven kan plaatsvinden. De grondwet en de democratische instellingen kunnen overal nog verbeterd worden, en dat zal ongetwijfeld gebeuren. Een bewuster en beter opgeleid volk zal die ruimte steeds meer claimen. Nationale consultaties van burgerorganisaties, politieke partijen en nationale instellingen kunnen daarbij behulpzaam zijn.

12.12 Politieke partijen en verkiezingen

Democratische, niet-discriminerende, niet-criminele staten zijn aantrekkelijk voor internationale samenwerking. Akkoorden over samenwerking en stabilisatie kunnen helpen en er zullen daardoor stabielere constitutionele situaties ontstaan.

Het politieke systeem moet ruimte kunnen bieden aan democratische oppositie. Uiteindelijk kunnen burgerlijke oppositie, volksbewegingen en vakbonden een deuk slaan in vastgegroeide systemen. Partijleiders kunnen ervaringen en lessen uitwisselen met partijmensen uit andere landen. In meer landen kan iedereen het goed hebben als volksgroepen eenmaal zijn opgehouden met elkaar het land en de rollen daarin te betwisten. Door kolonialisme en dictaturen uit elkaar gespeelde groepen en partijen kunnen elkaar terugvinden. Politieke partijen, regeringspartijen en oppositie zullen zich langs inhoudelijk politieke en programmatische lijnen gaan organiseren, en niet als onderdeel van individuele, etnische of regionale machts- en patronageverhoudingen. Partijvorming zal dan niet meer langs die lijnen gebeuren, maar rond thema's van collectief belang als werkgelegenheid, maatschappelijke, politieke en economische participatie, onderwijs, zorg, veiligheid, beheer van bodem en water, en dergelijke. Nakomelingen van oude politieke families kunnen spelers uit andere groepen accepteren. Daardoor zal de overgrote meerderheid van het volk binnen bereik van het democratische systeem komen. Zaken als volksvergaderingen, referenda en meerpartijenstelsels worden dan mogelijk algemeen geaccepteerd en goed gaan werken.

12.13 Het belang van moraliteit en ethiek

In veel artikelen, conferenties, dialogen en boeken wordt gesteld dat er in de maatschappelijke en politieke moraal van de Afrikaanse samenlevingen veel moet veranderen als een betere toekomst gerealiseerd moet gaan worden. Mijn probleem is dat de ethiek daarbij meestal teveel van andere belangrijke zaken wordt geïsoleerd. Pleidooien voor een nieuwe moraal voor Afrika, of voor restauratie van een oude, prekoloniale, grotendeels fictieve moraal, zijn vaak gebouwd op christelijke, islamitische en traditioneel Afrikaanse fundamenten, andere op de universele mensenrechten of op aannamen van een mogelijk bestaand hebbend systeem van natuurrechten. Toch zijn deze pleidooien belangrijk en kunnen ze niet vaak genoeg worden herhaald, mits zij samengaan met praktische maatregelen voor meer gelijkwaardigheid, beter onderwijs, meer werk en inkomsten, minder onrecht, meer verdelende rechtvaardigheid, minder geweld van burger tegen burger, van mannen tegen vrouwen, minder corruptie, minder machtsmisbruik, meer tolerantie, meer eerlijkheid, enzovoort. Als dat niet gebeurt, blijven slechts het preken en moraliseren over. De kans groeit dat in Afrika ethische vereisten en praktische politiek elkaar over en weer blijvend zullen gaan voeden. Meestal moeten eerst materiële en organisatorische voorwaarden worden vervuld voordat die ethiek een echte plaats kan krijgen.

12.14 Mensenrechten en democratie

Goed bestuur vereist dat de mensenrechten in hun samenhang worden bevorderd en verdedigd. De burgerrechten veronderstellen dat burgers zich vrij kunnen uitspreken, zich kunnen organiseren en in de samenleving, de economie en de politiek mee zullen doen. Het recht op vergadering en organisatie, het recht op het vrije woord, en het recht op partijvorming moeten worden erkend en verdedigd. Dat vermogen kan worden versterkt door positieve actie. Die rechten moeten in goede verhouding staan tot de sociale en economische rechten die er zorg voor dragen dat burgers geen honger lijden, voldoende inkomsten hebben en toegang hebben tot onderwijs, gezondheidszorg, veilig drinkwater, onderdak en fysieke veiligheid. Dan kan ook zorg worden gedragen voor het menselijk leefmilieu: de grond, het water, de lucht, de bossen en meren, en met de groeps- en culturele rechten die vooral gaan over inclusiviteit, tegen discriminatie en uitsluiting. Zij gaan over respect voor minderheden, andersdenkenden en andersdoenden: geloof, politiek, seksualiteit, uiterlijk. Zij gaan over principiële gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen en er zijn de specifieke uitgebreide rechten van kinderen.

Geen democratie is mogelijk zonder respect voor de fundamentele mensenrechten. Goed bestuur, democratie en mensenrechten zijn belangrijke zaken om na te streven, maar tegelijk zijn zij ook het resultaat van sociale, politieke en economische ontwikkelingen en processen. Zij kunnen niet op zichzelf staan. Volledig respect voor alle mensenrechten in hun onderlinge samenhang is in mijn ogen het hoogste niveau van beschaving, en dus het meest nastrevenswaardig. Het is de meetlat waarlangs regeringen en hun prestaties kunnen worden gemeten. En waar burgers *rechten* hebben, daar hebben zij ook hun *plichten*. Zij dienen actief mee te werken aan het realiseren van hun eigen rechten, en zijn medeverantwoordelijk voor alle hierboven genoemde zaken, inclusief veiligheid en stabiliteit. Zij zullen belasting betalen en eventuele dienstplichten vervullen. Burgers en overheden kunnen daarvoor met elkaar een contract afsluiten onder de noemer grondwet en verdere wetgeving, verbeterd en aangepast aan vereisten van de nieuwe tijd.

12.15 Het voorkomen en bestrijden van fraude en corruptie

Fraude en corruptie zijn morele, economische en politieke kwesties. Zij omvatten illegale financiële transacties zoals misbruik van fondsen, bedrog, omkoperij, steekpenningen, vervalsing, verduistering en illegale vriendendiensten. Zulk gedrag heeft ernstige economische gevolgen: door corruptie verdwijnen investeringsgeld, overheidssubsidies, belastinggeld en spaargeld in zwarte gaten,

waardoor begrotingen en plannen niet kunnen worden gerealiseerd. Corruptie schaadt de economie, terwijl het tegelijkertijd sociale systemen van afhankelijkheid, de patroon-cliënt-relaties, smeert en onderhoudt. In arme samenlevingen en landen met grote sociale ongelijkheid bestaat onvermijdelijk en noodzakelijkerwijs meer een cultuur van corruptie dan in andere. Maar ook rijke samenlevingen zijn daar niet vrij van, getuige de vele grote corruptieschandalen in rijkere westerse, noordelijke en oosterse landen. Corruptie dient altijd te worden bestreden en tegengegaan.

In Afrika verdwenen door corruptie vele miljarden. In de regiobeschrijvingen in dit boek meldde ik gevallen uit heden en verleden. De nieuwe Afrikaanse Unie heeft de bestrijding van corruptie hoog op haar agenda gezet, wat geleid heeft tot de 'Conventie van de AU over het Voorkomen en Bestrijden van Corruptie' die in januari 2005 werd geratificeerd. Alle landen in Afrika zijn sindsdien verplicht om in lijn hiermee wetten op te stellen. Dat was een belangrijke stap in de bestrijding van corruptie op het continent. Corruptie resulteert volgens NEPAD uit armoede en wanbeleid en zal op alle mogelijke manieren en op alle niveaus strafbaar worden gesteld en streng aangepakt. De nieuwe Afrikaanse ethiek verdraagt geen corruptie en bestrijdt die uit alle macht, als onderdeel van het grotere complex dat 'goed bestuur' heet. Het begint met het goede voorbeeld van leiders in politiek en bedrijfsleven, waar corruptie en zelfverrijking via verduistering van gelden hand in hand plachten te gaan. Ook op dit gebied kan stap voor stap een einde komen aan de straffeloosheid. Het is een lang en moeilijk proces, maar het is nodig als voorwaarde voor een betere toekomst voor Afrika en de Afrikanen, mits de afspraken meer zijn dan lipservice, meer oprecht en serieus bedoelde intenties.

13

Post-conflict wederopbouw en beleid

13.1 Het verdriet en de schade van oorlogen

Oorlogen met buurlanden en gewapende conflicten binnen eigen land in de jaren na de onafhankelijkheid brachten veel Afrikaanse landen op de rand van de afgrond. De economische schade daarvan valt niet te becijferen, maar loopt zeker in de vele miljarden. Oorlogen ondermijnden naast het leven en het geluk van veel mensen ook de productiviteit en waardevermeerdering van de economieën en de voedselproductie, en zij vergemakkelijkten de plundering van grondstoffen. Zich ontwikkelende industrieën werden vernield. Het aantal directe of indirecte dodelijke slachtoffers in productieve leeftijd is omstreden, maar telt beslist vele miljoenen. Tienduizenden overlevenden bleven gehandicapt over. Mijnen, bermbommen en rondzwervende munitie bleven gevaar opleveren voor kinderen die koeien, schapen en geiten hoedden en voor het vee zelf. De enorme hoeveelheid wapens die tijdens oorlogen werden verspreid, zorgen ook daarna nog lang voor onveiligheid in en tussen gemeenschappen. Mensen en kinderen zijn na heftige oorlogen getraumatiseerd, angstig en wantrouwend, met veel gelatenheid, maar vaak ook nog vol boze woede. Zij treuren nog lang om verloren geliefden, familieleden, vrienden en collega's en het verlies van een niet meer te herstellen verleden. Veel slachtoffers werden nooit fatsoenlijk begraven. Dat belast de overlevenden met een intens gevoel van verlorenheid en mislukking. Zulke gevoelens worden aan nieuwe generaties doorgegeven.

Jaren na langdurig geweld en chaos was er vaak ook nog sprake van een te beperkte staatsmacht, vaak incompetente en slecht gemotiveerde krijgsheren die bestuurders werden, een nauwelijks functionerend overheidsapparaat, criminele toestanden rond cacao, diamant- en olievelden, en politici en baasjes die zichzelf verrijkten terwijl de staatskas leeg bleef en het volk zich maar moest zien te redden. Dat volk trekt dan vooral naar de steden of verder weg, en zal niet zomaar naar de dorpen teruggaan. Verkrachte en verminkte vrouwen komen daders tegen op straat, in het dorp, op het veld. Zij zijn bang en boos. Daders zijn even bang voor de wraak die altijd op een onverwacht moment uit een onverwachte hoek

kan toeslaan. Veel jonge oorlogscriminelen zijn zelf ook voor het leven psychisch geschonden, want in de oorlogen werden vaak nog heel jonge mensen beesten voor anderen. Uit buurlanden terugkerende vluchtelingen krijgen het ook niet gemakkelijk. De exploitatie van olie en diamanten, andere grondstoffen en bomen werd ondergeschikt gemaakt aan de oorlogseconomie. En heel veel wapens kwamen in handen van grote aantallen mensen, waardoor zich in veel landen een hardnekkige cultuur van gewapend geweld kon vestigen.

Natuurlijk waren er ook veel mensen die goed waren voor anderen en elkaar hielpen. Maar aan het eind was het land letterlijk kapot, met een zwaar getraumatiseerde bevolking, vol wantrouwen, angst om alsnog gepakt te worden, pijn van verkrachtingen en mishandelingen en verdriet om verlies van geliefden, huizen, akkers, dieren en goederen. Echte verzoening op nationale schaal is onder zulke omstandigheden niet goed mogelijk. Er wordt nog veel gedacht in termen van verraders en collaborateurs of van ontaarde, intens gemene 'anderen', mensen van andere clans, volken, geloven of sociale klassen.

13.2 Misdaden tegen de menselijkheid, straffen en straffeloosheid

In een aantal landen hebben in het verleden eigen leger, politie en veiligheidsdiensten, in opdracht van een dictator of op eigen initiatief, op grote schaal burgers geterroriseerd en vermoord. In andere landen waren het krijgsheren, militieleiders of terroristenbendes die straffeloos opereerden; soms ook legers van buurlanden. Alles wat daarna volgde, werd mogelijk gemaakt door de feitelijke situatie van straffeloosheid van destijds. In 2004 spraken de Afrikaanse staatshoofden af om dat nooit meer te laten gebeuren. Maar al heel snel vergaten zij die afspraak toen er echt misdadige staatshoofden in het vizier kwamen. Voor een betere toekomst kan werk gemaakt worden van vervolging en berechting van aangemerkte oorlogsmisdadigers en misdadigers tegen de menselijkheid tot op de hoogste niveaus. Elke bevolking heeft recht op de zekerheid dat er recht gedaan wordt en regeringen zullen die garanties moeten afgeven. Rechtszaken tegen oorlogsmisdadigers en grove schenders van mensenrechten die schuldig zijn aan martelingen, executies, systematische verkrachtingen en verdwijningen, kunnen zoveel mogelijk binnen Afrika voor Afrikaanse rechtbanken worden afgehandeld door competente rechters en rechtbanken. Daartoe kan de capaciteit versterkt worden en mogelijkheden voor transitioneel recht, een kruising van traditioneel en modern recht, kunnen worden onderzocht en uitgeprobeerd. Verdachten van zulke misdaden die zijn uitgeweken naar plekken waar ook ter wereld, moeten via internationale samenwerking op verzoek van Afrikaanse juristen en leiders worden geïdentificeerd, gearresteerd, gerepatrieerd en berecht. Het probleem van bruik-

baar bewijsmateriaal kan worden opgelost door betere bescherming van getuigen en plaatselijk feitenonderzoek.

Samenwerking met het Internationaal Strafhof in Den Haag moet worden voortgezet voor gevallen die definitief niet binnen Afrika kunnen worden afgehandeld. Centraal staat dat straffeloosheid bijdraagt aan continuering en heropleving van chaos en willekeur, en dat goede en tijdige afhandeling van de rechtsgang belangrijk is voor het vertrouwen van de burgers in hun staten, dus voor gezonde samenlevingen. Voor het werken aan dat vertrouwen onder de burgers is het belangrijk dat rechtszaken tegen oorlogsmisdadigers transparant en correct verlopen en dat vooral de echt grote schenders en hun bazen berecht worden. Bescherming van getuigende slachtoffers is ook zeker nodig voor een zuivere rechtsgang. Breed zal dan het gevoel ontstaan dat recht gedaan wordt. Openbare informatie via radio, kranten, muurkranten, e-communicatie en dergelijke zijn daarbij essentieel.

13.3 Oorlogen, terrorisme en georganiseerd geweld

Veel recente Afrikaanse oorlogen werden door het gebrek aan macht, kracht en politieke wil bij overheden gemotiveerd en gefinancierd door de illegale handel in diamanten, grondstoffen en vuurwapens, in een situatie van oncontroleerbaarheid van grenzen en transporten. Die handel werd vaak zelfs beschermd of gesteund door regeringsleiders in democratische, Europese, voorheen koloniserende landen, of door Arabische en Aziatische landen. Illegale wapenhandel is wereldwijd. Buurlanden kunnen op regionale basis afspraken maken voor effectievere mobiele grenscontroles, en het samen elimineren van terrorisme, georganiseerde criminele bendes en illegale wapenhandel. Kansarme jongeren uit de slums en leden van achtergestelde minderheidsgroeperingen kunnen dan mogelijk via onderwijs, vakscholing en werkgelegenheid buiten de sfeer van criminaliteit en terrorisme worden gehouden. Afrikaanse landen kunnen een sterkere rol spelen in het beheersen van gewelddadig extremisme en criminele bendes in eigen land en in de grotere regio door goed samenspel van positieve maatregelen en effectieve opsporing en onderdrukking van extremistische terreurgroepen. Zij kunnen daarmee voor en in de regio een voorbeeld zijn. Effectieve, betrouwbare en correcte politie- en veiligheidsdiensten zijn hiervoor een voorwaarde, maar daar zit nog veel onwil en weerstand. Externe coaching met training en een aanvaardbare salarisregeling kunnen helpen.

De onderliggende oorzaken van burgeroorlogen zullen goed moeten worden geanalyseerd en aangepakt, want daarmee begint het proces van nationale verzoening dat pas echt mogelijk is als wordt voldaan aan de behoefte aan rechtvaar-

digheid. Recht kan geschieden via waarheidsvinding en door het tegengaan van straffeloosheid voor oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Gepleegde misdaden en aangedaan leed kunnen dan worden erkend en verwerkt. Zaak is dat ook de grotere personen en machtige figuren achter de oorlog zullen worden gehoord en berecht. Vervolgens is een nationaal project nodig voor integrale wederopbouw en ontwikkeling waarin de arme, werkloze, gefrustreerde en getraumatiseerde jeugd voorrang krijgt. Ook is het belangrijk dat wordt tegemoetgekomen aan percepties van sociale, economische en politieke marginalisering. Daarin zijn transparantie en corruptiebestrijding essentieel, evenals het werken aan politiek vertrouwen tussen de partijen. Hier vormden de ervaringen in Zuid-Afrika met de Waarheids- en Verzoeningscommissie onder bisschop Desmond Tutu aansprekende voorbeelden.

Als dit goed wordt aangepakt dan zijn de grootste problemen opgelost. Financiering van het plan kan uit eigen bronnen komen, maar ook uit donorbijdragen. Vaak komt het herstel te langzaam op gang, met een regering die aarzelt en donoren die achterblijven. Het volk heeft dan wel vrede, maar herstel en verzoening blijven nog op zich wachten. Door ervaring wijs geworden, investeren donoren liever in concrete, materiële en technische projecten, terwijl het hier ook gaat om het belang van goede mensenprojecten die nog teveel worden overgelaten aan internationale humanitaire NGO's. In zo'n programma voor wederopbouw en ontwikkeling kan de weg worden ingeslagen naar nieuwe kansen op vakscholing, onderwijs en redelijke inkomsten. Voor de mensen op het land die zwaar geleden hebben, lijkt een meer therapeutische lange-termijn-benadering de enige oplossing. Praktische problemen kunnen daarbij worden aangepakt met constructieve programma's waarin gewerkt wordt aan wegen, scholen, klinieken en zorg. Er wordt dan samengewerkt aan voedselzekerheid en -zelfstandigheid en rehabilitatie van handelsgewassen, met daarbij aandacht voor de voedselprijzen. VN-organen zullen hier aanvankelijk samen met internationale en lokale NGO's het meeste werk verzetten, terwijl intussen vakministeries worden opgebouwd en gevuld met competente mannen en vrouwen.

13.4 Programma's voor nationaal herstel met wederopbouw en verzoening

Als bevolkingen en legers de onrust en onlusten moe zijn, dan ontstaat er een grote behoefte om de samenleving en de economie weer op gang te krijgen. Als de vrede is gekomen, volgt er vaak een alomvattend nationaal plan voor vredesopbouw en rehabilitatie. Zo'n plan is veelal van de regering, internationale organisaties en donoren samen. Maar Afrikaanse regeringen willen zich steeds min-

der door donoren laten dicteren, en donoren zijn met hun geld terughoudender geworden. De inbreng en inspraak in zo'n plan van lokale overheden, NGO's en burgers zijn vaak minimaal. Door het op gang zetten van decentralisatie van bestuurlijke organisatie en delegatie van budgets en bevoegdheden naar provincies en districten kan daar beter aan gewerkt worden.

Na beëindiging van gewapende conflicten zijn allereerst ondersteunende vertrouwenwekkende maatregelen nodig. Die kunnen bestaan uit vrijlating van politieke gevangenen, het herzien van de grondwet om te komen tot een eerlijke nationale verdeling van macht en politieke inbreng, het organiseren van verzoeningsbijeenkomsten in verschillende delen van het land, en volledige ontwapening van burgers met eventueel demonstratieve vernietiging van wapens. Met lokale groepen kunnen afspraken worden gemaakt over meer rechtvaardigheid, inspraak en deling in de welvaart voor hun regio. Die zullen ook gaan om zaken als gelijke kans op toegang tot de economie via grondbezit, werk en recht op krediet voor alle burgers, gelijke toegang tot onderwijs zonder discriminatie en gelijke politieke participatie voor iedereen. En om het recht op vereniging, vakbondsorganisatie en politieke partijvorming op niet-etnische grondslag. Het geven van meer ruimte aan media en NGO's waaronder mensenrechtenorganisaties, is essentieel. Er kan meer gewerkt worden met radio, tv, culturele en theatergroepen, met rondreizende filmvertoningen, met modernere sociale media. Dat dwingt verenigingen, vakbonden en politieke partijen tot het formuleren van inhoudelijke actieprogramma's en concreet te behalen doelstellingen.

Na de oorlog kan een nationale dialoog op gang komen, met het openen van deuren en het werken aan verzoening. Daar moeten voldoende vertegenwoordigers van boeren, vrouwen en slumbewoners bij zijn. Dat zal dienen als katalysator om de nodige mentaliteitsombuiging te bewerkstelligen. Daarin moet een flink hoofdstuk traumabehandeling worden opgenomen voor de vrouwen, meisjes en kinderen die slachtoffer werden van gewapend geweld, voor overlevende slachtoffers, voor oorlogsinvaliden en -weduwen, en voor ex-strijders met problemen. De nadruk kan liggen op opvoeding van de burgers in civiele waarden, het bij elkaar brengen van jongeren in culturele en sportieve bijeenkomsten, speciale trainingen en voorlichting voor terugkerende vluchtelingen, het trainen van jongeren in denken in termen van eenheid, inclusiviteit en verzoening, en het elimineren van de oorlogsmentaliteit. In het onderwijs kunnen positieve Afrikaanse waarden en vaardigheden worden bevorderd.

Deze nog steeds moralistische en ideologische aanpak moet dus worden gecombineerd met het scheppen van heel concrete materiële verbeteringen voor de burgers. Veel meer serieuze aandacht blijft in naoorlogse gebieden nodig voor demo-

bilisatie, ontwapening, re-integratie, scholing en werkgelegenheid van ex-strijders van de verschillende milities. Duurzame re-integratie van daders en slachtoffers van oorlogen is essentieel. Het verwaarlozen daarvan leidde in veel regio's tot nieuw geweld en criminaliteit. Maar het allerbelangrijkste wordt het toewerken naar een regering en een leger waarin de mensen vertrouwen kunnen hebben. Met de oude bekende politieke kandidaten en een onvoldoende gewijzigde grondwet komt men er vaak niet. Teleurstelling leidt dan gemakkelijk tot keuzen voor apathie, of gewone boosheid, maar vaak ook van religieus fundamentalisme en daaruit voortkomend geweld. Het is te voorzien dat sommige overgangsregeringen lang onder curatele en begeleiding zullen blijven staan van de Afrikaanse Unie of van regionale organisaties namens de AU. Afrikaanse vredeshandhavers zullen nog een lange tijd in de voormalige conflictgebieden moeten monitoren en helpen met het opbouwen van duurzame vrede.

Versneld zal ook moeten worden gewerkt aan economische rehabilitatie en post-conflict wederopbouw van de voedselproducerende landbouw. Daarvoor zijn niet alleen wegen en bruggen nodig, maar ook elektrificatie van het land. Een speciaal punt van zorg is de werkloosheid en het gebrek aan perspectief voor grote groepen jongeren, jongens en meisjes, die in de oorlog als slachtoffers en als daders de meest verschrikkelijke ervaringen hebben gehad. Traumabehandeling en groepstherapie zijn belangrijk, maar onderwijs, vakscholing, en het scheppen van zinvolle werkgelegenheid en sociale integratie en dus toekomstperspectieven moeten daar wel bij aansluiten. Dat geldt zeker ook voor de gedemobiliseerde en ontwapende ex-strijders van rebellengroepen. Als daarvoor te weinig inspanningen worden gedaan dan gaat zich dat later wreken. Ideaal gezien vormt ontwapening en decriminalisering van schuldige groepen in de samenleving een belangrijke stap naar meer harmonie en ontwikkeling. Nationale waarheidsvinding en verzoening kunnen worden georganiseerd, waarbij misdadigers tegen de menselijkheid en grote dieven van het geld van het volk voor de rechter moeten komen. Een programma van nationale verzoening en vergeving is wenselijk naast een programma van rechtsvervolging van de echte verantwoordelijken. Rwanda heeft in de jaren na de genocide laten zien dat zoiets mogelijk is en ook Mali onder president Toumani Touré scoorde goed wat dit betreft.

Vluchtelingen en ontheemden moeten, zoveel mogelijk op vrijwillige basis, kunnen terugkeren naar het land en de streek die zij vanwege de oorlog moesten verlaten. Daarvoor moet wel de zekerheid bestaan dat zij als burger erkend worden, dat hun rechten op land en woning gegarandeerd zijn en het betreffende gebied is ontdaan van mijnen, munitie en clandestiene bewoners. Gezien de sfeer in en na een oorlog moet nog heel lang door de gewapende macht van de regering (leger, politie, veiligheidsdiensten) een strikte veiligheidscontrole worden uitgevoerd op

gevaarlijke ontwikkelingen en bedreigingen in de samenleving. Die moeten reëel benoemd worden, zodat ze controleerbaar loskomen uit de vaak ontstane mythische sfeer van vage verdachtmaking van bevolkingsgroepen. Dit is een uitdaging waarvoor op korte termijn na het sluiten van vrede integraal gepland kan gaan worden. Nieuwe leiders zullen alles in het werk willen stellen om herhaling van gewelddadigheden te voorkomen, en zij zullen vast niet opnieuw in geweld en crisistoestanden terecht willen komen.

Uiteindelijk is het de uitdaging aan de mensen zelf om er iets van te maken. Geen verbetering van menselijke ontwikkeling is mogelijk zonder dat er een werkbare combinatie bestaat van goed bestuur, betrokkenheid van de bevolking en economische ontwikkeling. Overal waar het streven naar goed bestuur bestaat, verdient dat steun en versterking. Daar hoort ook het professionaliseren en aan de democratische staat ondergeschikt maken van het leger bij. Goed bestuur en een gegarandeerd loon kunnen muiterijen en wilde staatsgrepen helpen voorkomen. Veiligheid en stabiliteit zijn voorwaarden die vervuld en gegarandeerd moeten worden. Hervorming en versterking van de veiligheidssector is na jaren van burgeroorlog dan ook hard nodig. Daarvoor blijft internationale hulp onmisbaar. Een goed geïntegreerd leger samengesteld uit de verschillende volken en strijdgroepen moet een degelijke scholing en training krijgen. Maar een leger moet ook kunnen beschikken over onderdak, mogelijkheid van gezinsvorming, en redelijke salariëring. Langdurige samenwerking met buurlanden met professionele legers kan helpen.

Goed bestuur is niet vanzelf gegarandeerd. Verbetering van de rechtsstaat is vereist, met aandacht voor het rechtssysteem en uitbreiding van de werking en het afdwingen van de wet in het hele land. Daarvoor zijn het juridisch stelsel en de bemensing ervan van belang, maar ook een professionele politiemacht. Natuurlijk spelen deze zaken binnen de context van de gebruikelijke maatschappelijke kwalen zoals corruptie, excessieve bureaucratie, grote armoede, werkloosheid, voedselonzekerheid, analfabetisme, ziekte en criminaliteit die middels maatschappelijke en economische ontwikkeling bestreden moeten worden. Landen met goed bestuur kunnen ook meer aandacht geven aan mensenrechten: aan burgerrechten, economische rechten, sociale en culturele rechten en groepsrechten: het recht om anders te zijn qua identiteit, geloof, etniciteit, sekse en geaardheid. De situaties op scholen en in gevangenissen kunnen worden verbeterd. Verkrachtingen en geweld tegen vrouwen en meisjes, seksuele slavernij, gedwongen en te jonge huwelijken zullen dan strafbaar worden. Een strategie is nodig voor de transitie van de vrouw als gebruiksobject naar de vrouw als gelijkwaardige partner en volwaardig deelneemster via onderwijs, voorlichting, wetgeving, sociale en politieke actie, zoals de laatste hoopgevende ontwikkelingen in Ethiopië laten zien.

Nieuwe regeringen kunnen zich ook het duurzame beheer van het kwetsbare ecologische systeem eigen maken. En het is van groot belang dat de wereldgemeenschap en de landen zelf hard werken aan het controleerbaar en transparant maken van de handel in diamanten en andere grondstoffen. Na het ontstaan van duurzame vrede kunnen oliecontracten worden heronderhandeld. Opbrengsten van olievelden en mijnen kunnen dan via de staatsbegroting redelijk worden verdeeld over de regio's van een land. Er blijft bijna altijd het probleem dat politie, leger en grensbewaking institutioneel beter georganiseerd zijn dan de bestuurlijke instituties van de overheid. Dat maakt deze veiligheidsorganisaties tot de hoeders van de natie die ingrijpen als de burgers het volgens hen verkeerd doen. Het zal een grote uitdaging zijn om de overheidsinstellingen te verbeteren en te versterken, het volk mondiger te maken, en de veiligheidsinstituties loyaal op de achtergrond te houden.

Postkoloniale internationale bemoeienissen met de oorlogen in Afrika verdienen een zorgvuldige analyse. Als de vrede doorzet, dan kunnen internationale verhoudingen herzien worden. Afrikaanse landen beginnen genoeg te krijgen van de westerse bemoeienissen en dubbelzinnigheid en de een na de ander valt het Westen af: Afrika zoekt steeds meer naar Afrikaanse oplossingen[29] en naar nieuwe partners buiten Europa. Als er vrede is dan heeft de internationale gemeenschap een kans om de kaarten opnieuw te schudden. Er kunnen creatieve en ondernemende vormen van samenwerking gezocht en bedacht worden. De westerse kijk op Afrika moet daardoor noodzakelijk worden bijgesteld, onder andere door meer begrip voor de complexe, in het verleden, het heden en de toekomst doorwerkende geschiedenis van het continent in verhouding tot datzelfde Westen.

In heel Afrika kan veel worden ingezet op verbetering van de kwaliteit en het bereik van het onderwijs voor jongens en meisjes, mannen en vrouwen. Veel meer competente en betrokken mensen kunnen dan meer dan vroeger de Afrikaanse regeringen en instellingen leiden. Onderwijs, industrialisatie en werkgelegenheid kunnen worden bevorderd door eigen inkomsten te combineren met investeringen en leningen van geschikte externe partners. Landen kunnen na een oorlog ook de economische en politieke samenwerking met buurlanden verbeteren ten voordele van de hele regio. Er is in de achterliggende jaren veel verloren dat moet worden ingehaald. Vredesdividend en opbrengsten van olie en mijnen kunnen zich uitbetalen in meer en beter onderwijs en vakscholing. Het wordt nog gedwarsboomd door de onverwerkte herinnering aan jaren van dictatuur en onder-

29 Sinds dit idee van 'Afrikaanse oplossingen voor Afrikaanse problemen' in omloop kwam, hebben al heel wat dictators het begrip misbruikt om hun eigen belangen door te drukken of terechte externe bemoeienissen af te weren.

drukking, aan de terreur en jaren van honger en oorlog. Het is nodig dat samenwerking en verzoening de voorbije periode van wrevels en geweld zullen gaan vervangen.

Afrika heeft het in zich om dat goed aan te kunnen pakken. Er zal onderhandeld kunnen worden en concessies zijn daarbij onvermijdelijk. Dan kunnen nieuwe contracten tussen staat en burgerij worden overeengekomen. Landen halen dan hun eigen ontwikkelingsplannen uit de kast en onderhandelen die goed en gelijkwaardig met internationale partners. Een nog bestaand tekort aan geschoolde en ervaren kaders om een burgerregering te bemensen, om onderwijs- en trainingsinstituten te bemannen en de economie op gang te helpen, kan worden opgevangen. Dat kan zowel door terugkeer van landgenoten uit de wereldwijde diaspora als door de tijdelijke inzet van buitenlandse, liefst Afrikaanse repatrianten en andere deskundigen die lokale capaciteiten gaan trainen. Internationale en lokale NGO's kunnen daarbij, in goed overleg, een ondersteunende rol spelen. De emancipatie van vrouwen zal na de oorlog systematisch moeten worden versterkt en verdedigd. Het nieuwe Afrika wordt dan opgebouwd door evenveel competente vrouwen als mannen. Mannen zullen hun domein niet zonder tegenstribbelen opgeven, maar de al door sterke vrouwen gezette stappen kunnen niet meer ongedaan gemaakt worden.

14

Demografie: de bevolking en de steden

14.1 Bevolkingsgroei en bevolkingsdichtheid

Afrika is in het algemeen eerder onder- dan overbevolkt. In verschillende hoofdstukken heb ik aangegeven hoe slavenhandel, intensieve kolonisatie, postkoloniale neokolonisatie, hongersnoden, natuurrampen en burgeroorlogen hebben geleid tot een enorme bevolkingsafname in heel Afrika. Relatieve tot reële overbevolking bestaat wel in steden en townships, langs rivieren, in dalen, in sommige delen van de Sahelzone, in kleinere bergnaties en op eilanden. Overbevolking bestaat altijd in verhouding tot de economische draagkracht en de institutionele organisatie van een land of regio. Als er meer onderwijs komt, meer industrie, meer ambachtelijke bedrijvigheid, met meer diensten en meer vertier, dan kan een stad ook meer mensen verdragen. Aan de andere kant heeft een streek een bepaalde kritische dichtheid nodig om te kunnen functioneren. In een regio met weinig mensen en een lage bevolkingsdichtheid zijn wegen, bruggen, energie en allerlei soorten voorzieningen duur, en het is daar moeilijk om een markt te laten functioneren. Zelfs de organisatie van de overheid is in een dun bevolkt land niet gemakkelijk. De bevolking in dunbevolkte gebieden woont en leeft meestal in gebieden met lagere vruchtbaarheid en minder regenval, en valt vaak samen met de semi-nomadische en nomadische veehouders en de jagers en verzamelaars van de woestijnen en de drogere savannen. De volken van de regenwouden hebben wel genoeg regens, maar de draagkracht van hun natuurlijke omgeving is beperkt. Dat zijn bevolkingsgroepen die per definitie weinig diensten krijgen aangeboden door hun overheden. Een verstandige overheid die streeft naar goed en beter bestuur zal daarvoor in overleg met de betreffende groepen compensatoire maatregelen gaan bedenken.

Duidelijk is dat de ontwikkeling van industrie, landbouw en veeteelt samenhangt met de draagkracht van stad en land en dus ook met bevolkingsbeleid. Landbeheer, grond- en waterbeleid zijn in dit verband belangrijk. Wat betekenen verregaande privatisering en schaalvergroting van eigendom met modernisering van

de landbouw voor de productiviteit van dat land in verhouding tot traditionele bewerking op kleine plots, met genoeg voedselproductie voor de eigen huishouding? Wat betekent het toestaan van vestiging van steeds meer boeren op kwetsbare hellingen? Kan een publiek-privaat systeem van grond- en waterbeheer worden ontwikkeld waaraan meer sociale rechtvaardigheid ten grondslag ligt? Gaan de plannen voor herinrichting van rivieren en voor miljoenen bomen en struiken in het Sahel-gebied vruchten afwerpen? Het antwoord op al die vragen is ja, in potentie en onder voorwaarden. Dat betekent dat Afrika haar bevolkingsgroei aankan totdat die bij stijgende welvaart, welzijn en zekerheden voor de toekomst weer zal gaan afnemen. Het betekent ook dat overheden enige greep zullen krijgen op de vestiging en de beweging van hun burgers. Zimbabwe, Kenia en Kameroen hebben in het verleden riskante maatregelen genomen wat betreft vestiging van boeren op slecht geplande stukken land en met ingebouwde tribale animositeit.

Een ander aspect van bevolkingsdichtheid, bevolkingsgroei en draagkracht is het bestaan en het toestaan van arbeidsmigratie tussen Afrikaanse landen. De prekoloniale Afrikaanse open ruimte met open grenzen was wat dat betreft aantrekkelijk functioneel. Afrikaanse staten kunnen met elkaar bespreken en regelen hoe het idee van die open ruimte met meer mogelijkheid voor arbeidsmigratie tussen de landen en regio's gerealiseerd kan worden. Arbeidsmigratie naar Europa en het Midden-Oosten is vooral een investering in een mogelijk betere toekomst dan de migranten thuis zouden hebben, maar het is ook een riskant kansspel waarbij men kan worden beroofd, waarbij verdronken wordt, of in de woestijn achtergelaten om daar te sterven. De genoemde gewenste verbeteringen in de eigen landen kunnen veel toekomstige migratie-ellende voorkomen. Ook daarom zullen Europa, het Midden-Oosten, Azië en Afrika meer moeten samenwerken. Europa zal moeten werken aan een acceptabel migratiebeleid voor inwoners van Afrikaanse landen.

14.2 Migratie, migranten en vluchtelingen

Landen met welvaart en werkgelegenheid trekken in heel Afrika migranten aan uit andere landen die het minder goed hebben. Dat verschijnsel is zo oud als de mensheid. Afrikanen waren altijd reizigers die verder trokken als het ergens niet meer goed was en zij vestigden zich dan waar zij gunstiger verwachtingen hadden. Mettertijd vestigden landbouwende boeren zich op vaste plekken terwijl de veeboeren en jagers-verzamelaars nomadisch of semi-nomadisch bleven, met grote open gebieden om door te trekken. Er ontstonden staten en naties, die meestal nog vanuit de hoofdstad bewegelijk bleven, die uitzetten en weer inkrompen. Als

groepen op elkaar botsten werd er gevochten, waarna alles weer verder zijn gang ging. Moderne grenzen bestonden niet en verbindingen waren open zolang zij niet door krijgers werden afgesloten of door natuurlijke barrières en slecht weer onmogelijk gemaakt. Dat duurde nooit lang. Hetzelfde deed zich voor bij periodes van grote honger, oorlogen en natuurrampen, of staatsterreur; veel mensen vluchtten dan om elders hun heil te zoeken.

Na de kolonisatie van Afrika werd dat allemaal anders. Landsgrenzen werden vastgelegd en gesloten. Volkeren werden met elkaar opgesloten en/of over landen verdeeld. Na de onafhankelijkheid werden zelfs de laatste open regio's definitief van vaste binnengrenzen voorzien. Vanaf toen waren migranten, ontheemden en vluchtelingen ook vreemdelingen zonder vanzelfsprekende rechten om in een ander land te overleven, te leven en te werken. Voor grote aantallen vluchtelingen zijn de Afrikaanse landen desondanks gastvrij en ontvankelijk gebleven. Voor economische migranten zijn en waren er vaak tijdelijke mogelijkheden totdat in het gastland een crisis ontstond. Dan werden zij ongewenste vreemdelingen die uitgezet konden worden. Dat overkwam vluchtelingen soms ook, als hun aantal te groot en voor het gastland te belastend werd. Zo bracht de komst van meer dan eenderde van de totale bevolking van Zimbabwe complicaties met zich mee in Zuid-Afrika. Grotere bewegingsvrijheid en meer rechten om binnen de Afrikaanse regio te migreren, zullen de problematische kanten van het migratie- en vluchtelingenverschijnsel verzachten. Wij zagen aan de andere kant ook het voorbeeld van Tanzania dat langer gevestigde vluchtelingen uit buurlanden het Tanzaniaanse burgerschap aanbood.

In modernere tijden zijn er de jongeren die niet altijd zien dat of hoe zij in het land en het continent waar ze wonen een goede toekomst kunnen hebben. Waar niet veel meerwaarde aan de grond ontwrongen kan worden, exportwaarde onvoldoende is voor een groeiende bevolking en industrialisatie en maakindustrie nog lang op zich laten wachten, blijft voor jonge mensen weinig anders over dan te migreren naar rijkere landen in de eigen regio of naar andere continenten, - waar zij steeds minder welkom zijn. Anderen vluchtten voor oorlogsgeweld, om er niet zelf in betrokken te raken of juist omdat zij er wel bij betrokken raakten. Vooral het aantal jonge mannen uit West- en Noord-Afrika dat zich een uitweg zocht naar andere continenten, steeg. Van hen verdronken velen of zij kwamen om in de woestijn, anderen redden het wel, en weer anderen werden uit Europese landen teruggestuurd. Het bleef een loterij waarin werd geïnvesteerd en waarbij er altijd genoeg winnaars overbleven om het ondanks de hoge prijs toch te blijven proberen. Het is belangrijk om deze jongeren in eigen land en regio te houden. Daarvoor is een acceptabel perspectief nodig. Dat betekent werken aan vergroting van het nationaal inkomen, een eerlijker verdeling daarvan, investeringen,

onderwijs, vaktraining, werkgelegenheid en een beter landbouwbeleid. Goede voorbeelden op lokaal-regionaal niveau zijn bijvoorbeeld te zien in het oosten van de Democratische Republiek Congo, het groeiende programma voor jongeren *Kazi Nyenda* vanuit Bukavu.

In het Westen wordt regelmatig en steeds vaker gezegd dat de bevolking van Afrika te hard groeit en dat Afrikanen dus meer aan geboortebeperking moeten gaan doen. Want, zo redeneert men, waar teveel mensen wonen, is te weinig voedsel en te weinig werk, en die mensen komen dus om van de honger of ze gaan elkaar naar het leven staan en dan moeten wij weer komen met voedsel- en noodhulp of zij komen massaal naar ons toe. Het is de westerse Neo-Malthusiaanse benadering vanuit een neokoloniale visie op Afrika, die voorbijgaat aan de geschiedenis van het continent en de rol van het Westen daarin. Zolang Afrika zich niet echt kon en mocht ontwikkelen, kon die mythe van de Afrikaanse overbevolking groeien en in stand gehouden worden. Intussen weten wij beter. *Planned Parenthood Associations* zijn overigens wel actief in de moderne sector en het onderwijs in Afrika. Wij zien nu al dat geboortebeperking en geboortespreiding bij de stedelijke moderne middenklasse beginnen. Die zullen zich verder gaan verbreiden en op den duur, bij stijgende welvaart, worden overgenomen door steeds meer burgers. Legalisering van abortus, het propageren van condoomgebruik, andere vormen van geboortebeperking en migratie kunnen daarbij helpen.

14.3 Groeiende grote steden

Het aantal grote steden in Afrika groeit snel en ook de omvang van die steden blijft toenemen tot het formaat van megasteden. Meer stedelijke industrialisatie kan meer stadsbewoners gaan opleveren. Een probleem is dat toenemende armoede en buitensluiting op het land meer arme mensen ertoe aanzetten om naar de stad te vertrekken. Armoede, geweld en wanbeleid hebben veel mensen naar de steden gedreven, en grote steden kennen door natuurlijke aanwas zelf ook hun autonome groei. Groeiende steden betekenen vooral groeiende krottenwijken en hard ploeterende arme mensen te midden van welstand en rijkdom, of juist verder weg, in verre achterafwijken en townships waar huisvesting, sanitair, voorziening van veilig drinkwater en fysieke veiligheid problematisch zijn. Het nationale bestuur en de stadsbesturen kunnen plannen en budgets ontwikkelen om samen met stadsbewoners en particuliere welzijnsorganisaties te werken aan een menswaardig bestaan met diensten, armoedebestrijding en inkomstenverwerving. Gebeurt dat niet, dan zullen permanente broeinesten ontstaan met ziekte, werkloosheid, criminaliteit en terroristische actie. Meer beleidsonderzoek is nodig naar de mogelijkheid van economische ontwikkeling van de armste burgers in groeiende

metropolen in Afrika, en hun eventuele terugplaatsing naar economische groeipolen op het land.

Snelle verstedelijking en het ontstaan van meer reusachtige stedelijke conglomeraten als Lagos, Caïro, Kinshasa, Luanda en Johannesburg (tussen de 6 en de 17 miljoen) en de ruim dertig andere groeiende miljoenensteden in Afrika leveren specifieke problemen op rond leefbaarheid en werkgelegenheid in de steden en het vermogen van het land om de groeiende stedelijke bevolking voldoende en betaalbaar te voeden. Een bijzondere uitdaging ligt in de toenemende chaos en onbestuurbaarheid van de grootste steden, met inbegrip van vervuiling bij gebrek aan goed management van afvoer en verwerking van vuilnis, afval, riool- en afvalwater. Stadsbestuurders kunnen daarvoor worden opgeleid en elk bestuur zal ondersteuning nodig hebben van handhavers van wet en orde. De verhouding stad en land en de migratie naar de steden vragen om een beter, evenwichtiger landbouwbeleid, een betere ontwikkeling van markt en infrastructuur, en een gunstiger prijsregeling voor boeren.

Maar ook een stadsbeleid, gericht op wonen, werken, handel, energie, water, sanitair en veiligheid verdient het om verder ontwikkeld te worden. Grote steden blijven een realiteit waarvan meer werk gemaakt kan worden. De staat, het lokale bestuur, de burgers en de markt kunnen dan manieren ontwikkelen om hierin samen te werken. De jongeren in de steden hebben recht op goede kansen en zicht op een toekomst. Die trek naar de steden kan alleen worden gekeerd met meer sociale en economische rechtvaardigheid op het land. Oplossingen liggen dan in investeringen, diensten, herverdeling van vruchtbare grond, bewatering, kredieten, economische groeikernen, off-farm werkgelegenheid, scholing en onderwijs, vooral vakonderwijs.

14.4 Volksbuurten, slums, townships

Met de snel groeiende steden en de aanwas van vooral arme nieuwe stedelingen was het niet verwonderlijk om vooral een snelle groei te zien van slums, volksbuurten en townships. Voor nationale en lokale overheden waren die vaak onhanteerbaar en in veel gevallen zelfs niet toegankelijk. Dat betekende doorgaans overbevolking en opeenstapeling van mensen en krotten, veel werkloosheid of losse klusjes, armoede, weinig voorzieningen en problematische zaken als afval, sanitair en drinkwater. Kerkgenootschappen en NGO's hadden met hun dienstverlening meestal wel toegang tot deze buurten. In de toekomst kunnen overheden, burgercomités en NGO's meer samenwerken aan systematische verbetering van de leefomstandigheden in zulke wijken. Daarvoor moeten belastinggelden

beschikbaar komen, in combinatie met eigen inbreng en zelfwerkzaamheid van de wijkbewoners: organisatie van vuilnisophaal en -recycling, woningverbetering, riolering, transport, drinkwater, bestrating, verlichting, veiligheid, bestrijding van criminaliteit. Mensen die weten dat zij erbij horen, spannen zich meer in om hun situatie te verbeteren, en verantwoordelijke overheden spannen zich daarvoor in.

15

Burgers, cultuur en overheid

15.1 Cultuur

Afrikaanse waarden, gedragingen, methoden, organisatievormen, uiterlijkheden, kennis, ervaringen en voorwerpen vormen met elkaar Afrikaanse cultuur. Die heeft ergens een constante waarin eigen 'Afrikaniteit' ontdekt kan worden, maar verandert toch steeds naar gelang omstandigheden en tijd. Er bestaan cultuuruitwisseling, cultuuroverdracht, cultuurvermenging, en cultuurbotsing die aantonen dat cultuur een dynamisch proces is waar mensen mee omgaan, waarin zij leven en zich ontwikkelen. Afrika heeft alle technologie en gadgets voor de toekomst, naast oude kennis, vaardigheden en ervaring. Boubous naast maatpakken, een Afrikaanse NGO-directeur die alleen Bach, Händel en Mozart mooi vindt tegenover (wijlen) Fela Kuti en Papa Wemba die met hun heel eigen Afrikaanse muziek de massa's aanspraken. In de grote volkswijken van de groeiende steden wordt nieuwe muziek uitgevonden en uitgeprobeerd, met nieuwe ritmes en dansen. Moderne Afrikaanse schilders hangen wereldwijd in galerieën en musea en Afrikaanse romans en films veroveren de wereld en het eigen continent. Er is een cultuur van armoede en een cultuur van welstand en rijkdom. Er is traditionele cultuur en er is moderne cultuur, er is volkscultuur en die van de elite. Afrika heeft veel goede zangers en zangeressen, en is tegelijk spiritueel, traditioneel en modern, met voodoo, soefi, christendom, judaïsme, diverse islamstromingen en Baha'i.

De fundamentalistische sharia en andere orthodoxe stromingen in religies blijven als ideologie met opgelegde leefregels problematisch omdat die hun goddelijke orde boven de menselijke wetgeving stellen. Scheiding van godsdienst en staat, met religies die zich bij voorkeur binnen geaccepteerde normen van grondwetten en mensenrechten afspelen zonder een 'wet boven of buiten de wet' te zijn, hebben nog een lange weg te gaan. Afrika ontmoet China, Arabië en Brazilië. Afrika bloeit, groeit, is cultureel rijk en kan nog rijker worden. De cultuur blijft zich vanuit haar Afrikaanse wortels verder mengen en ontwikkelen. Dat verwoordde de Ghanese modeontwerper Kofi Ansah als volgt: 'De toekomst is voor Afrika. Het

is waar, we hadden veel te veel oorlogen en staatsgrepen. Ons onderwijs is slecht. Het zal even duren, maar we moeten in dromen geloven. We moeten nu eerst onszelf vinden. Uit die eigen kracht zal Afrika zichzelf verder ontwikkelen. Geen soldaten meer, maar theater, show en verbeelding'. Afrika is genereus en deelt, en dus zal Afrika ook trots kunnen zijn.

15.2 Rijken en armen: de elites, de moderne sector en de anderen

Een deel van de stedelijke politieke en economische elites heeft zelfzuchtige roofdierneigingen. Daar tegenover staat een ander deel, de 'ontwikkelaars' die het beste met land en volk voorhebben. De verhouding van de stad tot het land is er vaak een van superieuren tot inferieuren; van bazen en ondergeschikten, van modernen tegenover traditionelen, die door elementen in de elite vaak wordt uitgelegd als een tegenstelling tussen waardevolle en waardeloze burgers, behalve in tijden van verkiezingen. Regering en politieke partijen zijn vooral gefocust op de staat en de eigen elitaire kringen, met weinig oog voor het gewone volk. Hoe ver kan men weg groeien van de 'Afrikaanse waarden' die men desondanks zegt te omarmen? Nieuwe leiders en regeerders zullen anders, positiever en met meer waardering naar hun medeburgers moeten leren kijken.

De per land en regio variërende Gini-coëfficiënten vertellen ons objectief dat er in Afrika veel en grote, en zelfs groeiende verschillen tussen arme en rijke mensen bestaan. De verschuivingen erin over de jaren laten zien dat die verschillen toenemen – een wereldwijde trend waar ook Afrika aan meedoet. Afrikaanse regeringen en de Afrikaanse Unie kunnen via belastingheffing en beperkende bepalingen over topinkomens en vermogens, door controle op criminele economische activiteiten aan de ene kant, en door armoedebestrijding en werkgelegenheidsbeleid aan de andere kant, werken aan vermindering van die ongelijkheid. Het volk mag dat eisen van haar regeringen. In dat proces kan de middenklasse in omvang groeien, waardoor zowel stabiliteit als politieke en economische deelname kunnen toenemen. Een nationale elite en hogere middenklasse die de meerwaarde van de nationale productiviteit naar zich toetrekken, moeten in de toekomst beter worden gecontroleerd en meer belasting betalen. Er zou een blijvend Afrikaans mecenaat kunnen ontstaan voor kunst, cultuur en onderwijs. Actieve bestrijding van armoede met inclusiviteit, zonder buitensluiting van bevolkingsgroepen, is ook een essentiële voorwaarde voor de strijd tegen fundamentalistisch geweld en terrorisme. Vakbondsvrijheid is daarbij noodzakelijk. Landen gaan vooruit als de mensen kunnen meedoen. Wie ongelijkheid en onrecht creëert, krijgt het volk tegen zich. Mentaliteitsverandering aan de top is een belangrijke voorwaarde voor verbetering.

15.3 Criminaliteit en onveiligheid

Waar onrecht en armoede heersen, politieke onderdrukking en chaos bestaan, de staat wegvalt, de wet niet wordt gehandhaafd en arme mensen tussen rijke mensen leven, daar ontstaat ruimte voor criminaliteit en onveiligheid. Armoede en grote tegenstellingen kunnen leiden tot onlusten en misdadigheid, tot inbraken, overvallen, verkrachting, moord en brandstichting. Gemeenschappen bewapenen zich voor de eigen bescherming en gewapende mannen overschrijden de grenzen van de beschaving. Na burgeroorlogen en chaos heerst wetteloosheid en bandeloosheid, met veel jonge mensen die ontspoord zijn en hun grenzen niet meer kennen. Niet goed gere-integreerde en nog gewapende ex-soldaten worden een bedreiging voor de veiligheid. Ook extremistisch geweld met moordpartijen en bomaanslagen moet als buitengewoon crimineel gedrag worden voorkomen en bestreden. Zaak is om te werken aan een rechtvaardige samenleving en aan het door de staat hernemen van verantwoordelijkheid voor wetshandhaving en gezag. Dat veronderstelt, nogmaals, dat politie, leger en justitie in staat zijn hun werk goed en onafhankelijk te doen en dat er een functionerend strafsysteem is. Daarvoor zijn professionaliteit, investeringen en gegarandeerde inkomens vereisten. Bestrijding van illegaal wapenbezit is nodig voor een sterker gezag en wetsorde.

15.4 Nationale eenheid en samenhang

De eerste en grootste uitdaging voor Afrikaanse regeringen is om de regering van het héle land te worden. Een verzoenings- en verenigingsbeleid kan ervoor zorgen dat nationale eendracht met saamhorigheid, eenheid en harmonie kunnen groeien. De regering betrekt dan zoveel mogelijk de verschillende volksgroepen bij haar afwegingen. Daardoor kan het land een meer samenhangende natie worden waarin partijen elkaar leren vertrouwen en vreedzaam samenwerken. Die wil en kracht tot verandering zal uit het land, uit het volk zelf moeten komen. In de komende twintig jaar kan gewerkt worden aan een betere balans tussen de bevolking, de regering en het leger door versterking van democratische instituties en stappen terug van de legers. Legerleiding en politieke leiding dienen daarbij wijsheid te betrachten en het vertrouwen van het volk te winnen. Dat kan beginnen met een nationale dialoog met en vrijheid van handelen voor de democratische oppositie.

Meer modernisering en democratisering van de politieke cultuur is nodig. Daarvoor zou de machtsgroep rond de leiders een stap terug kunnen doen. De leider, de regering, de grondwet, de partijen, de ondernemingen en de vakbonden

kunnen een betere vorm van samenwerking en samenspel ontwikkelen in het belang van land en volk. Teleurstellingen om economische, sociale en politieke ontwikkelingen zullen er altijd zijn. Het zal dan zaak zijn de bevolking niet te vervreemden van de overheid en de politiek. Dat kan door te zorgen voor duidelijke voorlichting en de mogelijkheid om in gezamenlijk overleg te zoeken naar alternatieven en verbeteringen.

Het concept van een gedeelde nationale identiteit veronderstelt dat de verschillende etnische en taalgroepen in het land zich er thuis voelen als volwaardig erkende en gewaardeerde medeburgers. Daarvoor is nodig dat etniciteit wordt erkend en dat daarvan positief gebruik wordt gemaakt. 'Tribalisme' blijft dan geen negatief gegeven waarmee groepen tegen elkaar kunnen worden opgezet en uitgespeeld. Erkenning van de culturele identiteit, en het betrekken van alle groepen bij deelname aan de maatschappij, de economie en de politiek, zijn voorwaarden voor een vreedzame, meer welvarende toekomst. Daarbij is de groeiende jacht op homoseksuele burgers in steeds meer Afrikaanse landen onaanvaardbaar. Mogelijk kan gedacht worden aan een federale en decentrale wijze van reorganisatie van het land, en een sociaal-cultureel programma van trots en erkenning van meerdere componenten van menselijke diversiteit binnen dezelfde natie.

15.5 Minderheden en meerderheden

Vreemdelingenhaat, racisme, tribalisme, discriminatie en uitbuiting van minderheidsgroepen vormen serieuze bedreigingen voor samenlevingen. Regeringen reageerden daar in het verleden vaak halfslachtig op, terwijl daar juist een duidelijk voorbeeld van goed leiderschap voor nodig was. Bestraffing en opvoeding zijn beide nodig om een beleid van harmonie en verzoening, van acceptatie en tolerantie, te bevorderen. Dat is nodig als het land samenhangend en welvarend wil zijn. De omgang met minderheidsgroepen en met mensen van andere huidskleur, geloof of levenswijze kan inclusiever en meer participatief worden. Het is met genoeg goede wil en inspanning mogelijk om een gedeeld besef van nationale identiteit te doen ontstaan en beklijven met erkenning van de verscheidenheid van volken. Ook minderheden zullen, tot met elkaar afgestemde grenzen, recht hebben op kwalitatief goed leven op de manier waar zij voor kiezen. Het gaat dan vooral om volken van nomaden, semi-nomaden, jagers, vissers en verzamelaars. Meer onderzoek en dialoog zijn nodig om uit te vinden hoe dat het beste kan. Dat zou goed in het NEPAD-programma kunnen passen. Daar zouden de buurlanden en de internationale gemeenschap, met de Afrikaanse Unie voorop, alert op moeten zijn. Een wijze, representatieve regering kan met goed beleid meer eenheid in rechtvaardigheid scheppen.

Daarbij is het aan te bevelen om regelingen rond 'autochtoniteit' te herzien. Niet iedere migrant is een bedreigende vreemdeling. Grondwettelijk kan beter worden bepaald wie burgers van een land zijn en dus een nationaal identiteitsbewijs krijgen. Grondrechten, ook van minderheden, moeten juridisch worden vastgelegd. Pogingen om gemarginaliseerde volken beter te betrekken bij de nationale ontwikkelingen en de nationale politieke besluiten, kunnen worden voortgezet en uitgebreid. Respect, acceptatie, compassie, solidariteit, participatie en mogelijke integratie zijn de sleutelwoorden. De laatste vormen van slavernij en discriminatie van ex-slaven in sommige landen zullen moeten worden afgeschaft. Er kan naast een cultureel programma ook een economisch programma komen voor meer gelijke ontwikkeling en deelname aan het arbeidsproces van etnische groepen. Meer economische rechtvaardigheid is ook belangrijk voor de verbetering van de relatie tussen landbouwende en nomadische volken.

15.6 De civiele samenleving: vakbonden, politieke partijen, media, volksbewegingen, NGO's

In algemene termen staat vast dat door heel Afrika heen de civiele samenleving zich ontwikkelt en aan kracht wint. Vakbonden zouden er meer en beter moeten zijn, met meer onafhankelijkheid van de staat en de heersende partijen. Er zijn ook landen met meerdere bonden die elkaar bestrijden of met bonden die zo klein en geïsoleerd zijn dat ze weinig effect hebben. Door meer samen te werken binnen de civiele samenleving, ook over de grenzen heen, en aansluiting te zoeken bij internationale federaties, kunnen de vakbonden voor de industrie, de ambtenaren, de mijnen, de landbouw, en de onderwijzers, sterker worden en met de groeiende economieën meegroeien.

Ook politieke partijen kunnen nog veel leren over het opstellen en uitdragen van politieke programma's, het voeren van oppositie, het meedraaien in parlementen en het binden van een achterban. Natuurlijk zijn verschillende partijen elkaars concurrenten rond de macht. Toch heeft het zin om dwars daardoorheen in het belang van het land ook naar samenhang en afstemming te zoeken. NGO's en volksbewegingen hebben zich vermenigvuldigd en werden sterker, onder andere door in de meeste landen en regio's samen te werken in platforms en thematische coalities gericht op plattelandsontwikkeling, op vrouwenemancipatie, op mensenrechten en nog veel meer, en door internationale allianties aan te gaan. Doordat regeringen hen vaak verwarden met de politieke oppositie, kwamen er in steeds meer landen wettelijke maatregelen om hun vrijheid te beperken en ze onder controle van de staat te brengen. Met elkaar vormen dit soort organisaties, samen met de beroepsorganisaties en kerkelijke organisaties, de burgerbewegingen

die nodig zijn om de democratie te versterken en de controle van de bevolking op het politieke systeem van regering en parlement te vergroten. Samen kunnen zij op hun werkterreinen zinnige nationale initiatieven in het leven roepen. Zij kunnen hun leden en vrienden leren om eisen te stellen aan de overheid. Als beweging kunnen zij steeds meer civiele ruimte afdwingen.

De media in Afrika hebben de naam afhankelijk te zijn en weinig vrijheid te genieten. Internationale organisaties voor mensenrechten en journalistiek hebben veel werk verzet om in Afrikaanse landen de pers, met name radio en gedrukte media, te steunen en te versterken. Regeringen van de toekomst zouden een vrije pers niet moeten schuwen, evenmin als een actief maatschappelijk middenveld van NGO's, vrouwenorganisaties, kunstenaars, muzikanten, mensenrechtenactivisten, sportlui, kerk- en moskeegangers, studenten en wetenschappers. Met elkaar zorgen zij immers voor beter onderwijs, meertaligheid, theater- en mediabeleid, verbeterd toerisme en een gezamenlijk beleid voor emancipatie van vrouwen en jeugd, door te werken aan een meer eigentijdse cultuur, moraal en identiteit. Aanzetten daartoe zijn de laatste jaren steeds meer zichtbaar. Vrije ruimte voor media en oppositie is op den duur onvermijdelijk. Maatschappij en overheid kunnen elkaar voeden, controleren en versterken.

15.7 Genderbeleid en -praktijk

Op het gebied van bescherming en emancipatie van vrouwen en meisjes is in Afrika nog een grote slag te winnen. Genderongelijkheid en seksueel geweld lijken te zijn ingebakken in de Afrikaanse cultuur, maar tegelijk is het fascinerend om te zien dat er zoveel energieke, sterke, onafhankelijke vrouwen zijn. De these van fundamentele superioriteit van mannen boven vrouwen zit cultureel diep geworteld, maar kan veranderen, juist omdat die cultureel is. Wettelijke bepalingen, regeringsbeleid en de politieke wil van de leiders om vrouwen en hun belangen serieus te nemen, zijn voorwaarden. Om de rol van de vrouwen in de familie, de samenleving en de arbeidssituaties gelijkwaardig te maken is een bewust gekozen, actief overheidsbeleid nodig.

Vrouwen en meisjes zijn levenspartners, moeders, voedsters, verzorgsters, arbeidsters met recht op liefde, respect en waardering. Dat kan alleen worden waargemaakt als de staat de wetten die ze opstelt ook afdwingt. Mogelijk zal dit gebeuren onder nieuw, jonger, internationaal georiënteerd leiderschap, binnen het kader van een algehele modernisering van de maatschappij. Maar ook beter onderwijs en meer deelname van meisjes daaraan, en economische groei en arbeidsparticipatie en micro-kredieten, en actieve vrouwenorganisaties en betere

bescherming tegen HIV/Aids en ongewilde en onbeschermde seksuele contacten zijn daarvoor onmisbaar. En natuurlijk ook media, politieke partijen en geestelijke leiders die er aandacht aan geven. Een beschermende en emanciperende rol van kerken, de politie, de justitie en de hele overheid is nodig. *Gender awareness* en *Women empowerment* kunnen op de agenda komen van de vrouwen en dochters, de mannen en de zoons van de elites en de middenklasse, maar evengoed in de sloppenwijken en dorpen.

Vrouwen en meisjes zullen dan leren hun eigen eisen aan de samenleving te stellen, maar ook binnen de eigen huishouding en de eigen buurt. Buurtpolitie kan een speciale rol krijgen om hen te beschermen. Betere behuizing en straten en verlichting kunnen veel bijdragen, maar ook veel meer onderlinge hulp en steun van vrouwen onderling in huishoudens en buurten. Daarbij is het van groot belang dat vrouwen en mannen zich sterker inzetten voor de bescherming van kwetsbare kinderen, voor hun schoolgang en hun gezondheid. Steeds meer regeringen hebben tegenwoordig een strategie voor gendergelijkheid op school, op de werkplek en in de woonbuurt. Met de toenemende verstedelijking wordt aandacht voor gelijkheid van mannen en vrouwen in de samenleving nog belangrijker, zelfs in termen van het positieve effect daarvan op maatschappelijke rust en harmonie en economische productiviteit. Een sterke vrouwenbeweging is nodig om hierin meer beweging te krijgen. Nationale organisaties van vrouwen zouden meer kunnen samenwerken met regionale en internationale organisaties.

In naoorlogse situaties zitten bij vrouwen trauma's en wantrouwen naar mannen diep. Het is goed dat verkrachting en seksuele misdrijven tijdens burgeroorlogen internationaal zijn aangemerkt als oorlogsmisdaden. Het arresteren en berechten van de daders moet in betreffende landen serieus worden aangepakt. In steeds meer landen gebeurt dat al. Kinderen en vrouwen zijn geen mechanische gereedschappen, geen voorwerpen die men kan misbruiken, verhandelen of kapotmaken. De rechten van kinderen en vrouwen gaan over respect, bescherming, deelname, emancipatie. Gezinnen, gemeenschappen, scholen, lokale autoriteiten, kerken en moskeeën hebben een bijzondere verantwoordelijkheid om die rechten te garanderen. De overheid moet haar macht gebruiken om ze af te dwingen. Media, vrouwen- en mensenrechtenorganisaties hebben de taak om die mede te bevorderen en te bewaken. Bevordering van de emancipatie van vrouwen en jongeren in de samenleving zal dus, als het goed is, in het nationale beleid centraal komen te staan.

Angst voor fundamentalistisch extremisme mag de emancipatie en gelijkwaardigheid van vrouwen en meisjes niet frustreren. Een samenleving wordt niet gezond als ongelijkwaardigheid tussen de seksen door staat en religie gekoesterd wordt.

Het effectief voorkomen en straffen van genitale verminking is een eerste stap. Er komen meer landen die kiezen voor 'alternatieve besnijdenis' met voorlichting, scholing en groepsgesprekken. Het effectueren van een goed gezinsbeleid is een tweede. Het geven van onderwijs en vakscholing aan evenveel meisjes als jongens is een derde. Het beschermen van alleenstaande moeders en gescheiden vrouwen een vierde, en het bevorderen van kwaliteitswerkgelegenheid voor vrouwen een vijfde. Mannen en geestelijken die bang zijn om hun macht over de vrouwen te verliezen, zullen zich verzetten, vandaar de noodzaak van consistent beleid met goede organisatie daarvan.

16

Buurlanden en de Afrikaanse regio

Op het gebied van regionale samenwerking tussen Afrikaanse landen is in de laatste vijftien jaar veel winst behaald. Die samenwerking vond plaats op uiteenlopende gebieden als economie, handel en transport en havens, pijplijnen en communicatiekanalen, douanediensten, muntwaarde-afstemming, waterprogramma's, regionale verbindingswegen, migratie en vluchtelingen, criminaliteit en terroristische dreiging, juridische zaken, grensbewaking, oplossing van grensgeschillen, aanpak van de problematiek van grensoverschrijdende minderheden, onderwijs en wetenschap, en aspecten van vredeswerk.

Regionale politieke en economische organisaties zijn:
- ECOWAS (Economic Community of Western African States), SADC (Southern Africa Development Community);
- IGAD (Intergovernmental Authority for Development of the Horn);
- AMU (Arab Maghreb Union);
- CEN-SAD (Community of Sahel-Sahara States);
- COMESA (Common Market for Eastern and Southern Africa);
- EAC (East African Community);
- ECCAS (Economic Community of Central African States).

Juist naarmate het bestuur van Afrikaanse landen in toenemende mate deskundig wordt en zich binnen afgesproken internationale normen beweegt, kan verder worden gewerkt aan samenwerkingsrelaties en uitwisseling op een groeiend aantal gebieden. De regionale kaders bieden daar goede mogelijkheden voor. Vooral gezamenlijke regionale water-, energie- en milieuprogramma's vragen naast handelsbetrekkingen om meer samenwerking in het belang van meer landen. Op continentaal niveau zijn er de Afrikaanse Unie (AU) met haar verschillende werkvelden, de Afrikaanse Economische Gemeenschap AEC en NEPAD (the New Economic Partnership for African Development). De belangrijkste trend is de verbreding van het aantal werkterreinen en intensivering van de samenwerking, hoewel dat vaak nog traag en moeizaam verloopt. Samenwerken leert men vooral door het te blijven proberen en doen. Gezien vanuit de in de nabije toekomst te kiezen paradigmakanteling naar een economie en een internationaal

beleid die primair in het belang van Afrika zelf zijn, zal meer geëist worden van regionale en continentale samenwerking onder het motto van de AU: '*Van Eenheid naar Unie*'. Daarvoor is een gezamenlijk engagement aan een programma van echte dekolonisatie, sociale revolutie en totale hervorming nodig, met daarbij veel meer inbreng en participatie vanuit de basis van vanuit eigen kracht georganiseerde burgers en volksbewegingen die zich niet meer laten manipuleren door hen misbruikende leiders. Afrika zal zo een zelfstandige, machtige speler op het wereldbord worden. Maar als wij alleen al naar de Europese Unie kijken dan weten wij hoe moeilijk dat zal zijn en blijven in onze roerige en veeleisende wereld.

Ingesloten landen moesten in het verleden hun gunstiger liggende buurlanden vaak hoge tarieven betalen voor de doorvoer van goederen en havendiensten, waarbij ook de afhandeling en doorvoer vaak met stagnaties te werk ging omdat hun belangen door het buurland als secundair werden gezien. Tussen zulke aparte landen met gesloten grenzen, kan in regionaal overleg naar oplossingen worden gezocht. Landen die met elkaar een waterbekkensysteem delen van bron tot monding, kunnen met elkaar onderhandelen over oplossingen van problemen en mogelijkheden die voortkomen uit het delen van dezelfde bronnen en rivieren. Landen die met elkaar de Sahelgordel vormen, kunnen meer gaan samenwerken aan specifieke problemen die daaruit voortkomen: het stoppen van de oprukkende woestijn, het planten, verzorgen en beschermen van bomen en struiken, het conserveren en verbeteren van grond met water en mest, en het goed omgaan met nomadische veehoeders. Daarbij kunnen zij ook leren van elkaars successen en mislukkingen. Ook landen die met elkaar woestijnen delen kunnen op relevante terreinen veel meer en beter samenwerken.

De plaats en de rol van nomadische volken moet in de betreffende Afrikaanse regio's onderwerp worden van overleg, onderhandeling en studie. Tussen buurlanden die met dezelfde nomadische volken te maken hebben, kan worden overlegd hoe de leefsituatie van die volken verbeterd kan worden en hoe hun betrokkenheid bij de samenleving kan worden vergroot. Dat heeft te maken met aspecten van economie, open grenzen, ruimte, leefmilieu (graasgronden, water, voedsel, seizoenswisselingen), onderwijs, gezondheidszorg, veiligheid en belastingen. Regionale conferenties gericht op plannen over de toekomst en de mogelijkheden van de pastorale volken zijn hiervoor aan te bevelen. Die conferenties, die mogelijk door de regionale organisaties in NEPAD-verband kunnen worden opgezet, zouden dan kunnen komen met een set van consistente en uitvoerbare beleidsvoorstellen voor de regeringen in de regio ten aanzien van hun (semi-)nomadische volken. Uiteraard moeten vertegenwoordigers van en namens de (semi-) nomadische volken een belangrijke inbreng hebben. Belangrijk is dan ook de er-

kenning door regeringen van hun bestaansrecht en van het bij herhaling niet hebben nagekomen van vroeger met nomadische volken gemaakte afspraken.

Voor de specifieke problematiek van overbevolkte landen en streken kunnen oplossingen worden gezocht in regionaal verband. Overbevolking maakt een land in veel opzichten kwetsbaar, en een mobiliteits-, migratie- en vestigingsbeleid tussen landen en regio's kan daarvoor een oplossing bieden die ten goede komt een meerdere landen tegelijk. Maar als wij kijken naar bijvoorbeeld de relaties tussen de Democratische Republiek Congo, Rwanda en Burundi, dan weten wij dat dit nog heel moeilijk kan zijn, omdat elke oplossing verwijst naar de achterliggende koloniale situatie. Toch is het aan te bevelen om hierop constructief en creatief door te denken.

Het kan niet meer zo zijn dat Afrikaanse buren wangedrag van leiders tegen hun eigen burgers zullen gedogen. Bij zware schendingen van mensenrechten door een regering tegen de eigen burgers zullen de AU, de regionale organisaties en eventueel de VN meer inspanning verrichten om met de partijen tot een oplossing te komen. Zo kan de gemeenschap ervoor zorgen dat ernstige schenders toch echt voor de rechter komen. Binnen de regio's en de wijdere Afrikaanse omgeving kunnen Afrikaanse leiders elkaar stimuleren om meer aan goed bestuur te doen en elkaar daarin begeleiden. Landen hebben hun buurlanden hard nodig om ervaring en kennis uit te wisselen, en op steeds meer gebieden met ze samen te werken. Bestaande voorbeelden van de laatste jaren zijn bemoedigend.

Landen die een jarenlange burgeroorlog of een regionale oorlog hebben meegemaakt, en waar intussen vrede is gesloten, kunnen veel hebben aan solidaire, betrokken buren. De veiligheid in de grensregio's kan een gezamenlijke zorg zijn, en de controle op wapensmokkel en mensenhandel is daarvan een belangrijk onderdeel. Voor vluchtelingen en ontheemden is gezamenlijke inspanning tussen landen, regio's en de UNHCR nodig. Zich in buurlanden verschuilende criminele milities die zich onttrekken aan het proces van vredesopbouw kunnen dan worden aangepakt. Dankzij regionale samenwerking hoeven er geen landen en streken meer zijn die een schuilplaats vormen voor piraten, smokkelaars en terroristen. Dat kan op den duur worden waargemaakt met een actief beleid en regionale samenwerking van goed getrainde politiecorpsen en een degelijk veiligheids- en inlichtingensysteem. Dergelijke systemen kunnen vanuit samenwerkende en democratische landen transparant worden bestuurd. Veiligheid en stabiliteit in de Afrikaanse regio is een absolute voorwaarde voor verbeteringen in de menselijke en nationale ontwikkelingen. Uiteindelijk zijn het de landen en volken in de regio zelf die daarvoor moeten kunnen zorgen. Afrika kan de uitdaging aangaan om

zoveel mogelijk zelf te gaan zorgen voor vredeshandhaving en vredesmachten op het continent, via goed overleg tussen regionale organisaties, de AU en de VN.

Er zijn ook in Afrika landen met verschillende snelheden en maten van ontwikkeling. Er zijn landen die in koloniale tijden een regionale centrumrol kregen, met een beter geschoolde laag in de bevolking en een betere infrastructuur dan in de omringende landen. Die landen zullen zich in samenspraak en samenwerking met de omringende regio verder kunnen ontwikkelen tot groeikernen van economie, transport en onderwijs. Samenwerking tussen buurlanden in relatief nieuwe regionale organisaties met weinig ervaring zou kunnen beginnen langs economische en handelslijnen, met transport, met doorvoer, met taakverdelingen, met grondstoffen verwerkende lokale industrieën. Een tweede lijn van samenwerking wordt dan die van elektriciteit, energie en water. Een derde lijn van samenwerking kan zijn het werken aan complementaire systemen van hoger, administratief en technisch onderwijs en beleidsondersteunend onderzoek, tenslotte ook samenwerking rond veiligheid en grenscontrole.

De *Afrikaanse Unie* kan meer gaan betekenen voor regionale samenwerking en harmonie in het grote Afrikaanse continent. Goede samenwerking kan alleen maar winst opleveren. Regionale integratie en handel voorkomen conflicten. De Afrikaanse landen zullen niet kiezen voor isolationisme, maar voor samenwerking, niet voor geslotenheid, maar voor openheid.

17

Internationale betrekkingen: Afrika en de Wereld

56 Afrikaanse leden van de Verenigde Naties hebben de spelregels van dat wereldverband van inmiddels 194 staten onderschreven. Marokko staat er nog half buiten vanwege de kwestie van de Westelijke Sahara/de Saharoui Republiek, en Zuid-Soedan is het nieuwste lid. Democratie en mensenrechten zijn volgens de VN, samen met alle kenmerken van menselijke ontwikkeling en menselijke veiligheid, bedoeld voor ieder geboren mens en voor elke samenleving.

Uit de geschiedenis is duidelijk geworden dat de VN voor Afrika zowel een zegen als een ramp betekende; de ene keer dit, de andere keer dat en soms allebei tegelijk. Soms inconsistent, vaker incompetent, machteloos of ontoereikend. Bij globale samenwerkingsverbanden van staten – ook de niet VN-organisaties IMF, Wereldbank, de Wereld Handels Organisatie WTO en de G8 tot G20 – is de macht nog teveel in handen van de rijkste en machtigste landen die ook nog eens voor het belang van hun eigen agenda's het meest kunnen lobbyen (omkopen, paaien, dreigen, interveniëren). De komende tijd zal wereldwijd moeten worden nagedacht en gelobbyd voor democratischer, transparanter en meer verantwoordelijke en soms alternatieve internationale organisaties. Denktanks en politieke bewegingen zijn daar al langer mee bezig, maar er zal meer politieke wil tot echte verandering naar boven moeten komen. Een heel nieuw mondiaal economisch systeem ontwikkelen is ontzettend moeilijk, en daar is eerst een gedeelde visie op lange termijn voor nodig. Maar, zoals men in Afrika zegt: 'ook een reis van duizend mijl begint met de eerste stap'. In een zelfbewuster en volledig gedekoloniseerd Afrika is dat mogelijk wenselijker en zelfs gemakkelijker.

Na de kolonisatieperiode, de periode van neokolonisatie en Koude Oorlog en de daarna volgende internationale strijd tegen extremistisch en intern geweld, had Afrika veel last van interventies en inmengingen door buitenlandse machten en krachten in alle sferen van het dagelijks bestaan. Er waren zeker ook goede aspecten aan internationale betrekkingen tussen Afrika en de rest van de wereld, maar de eindbalans slaat toch negatief door. Als Afrika de grote omslag maakt van een continent dat vooral volgt en toelevert naar een continent dat in de eerste plaats

meer en beter voor de eigen landen en mensen zorgt, dan heeft dat grote gevolgen voor internationale samenwerking. De interacties en uitwisselingen kunnen evenwichtiger worden, met Afrika als autonoom regisseur van haar eigen belangen.

De internationale relaties van Afrikaanse landen betreffen veel terreinen, die gevangen kunnen worden onder de termen: handel, investeringen, financiering en kredietverlening, rechtspraak en hulp, veiligheid en vredesacties; activiteitenvelden die in de praktijk minder gescheiden zijn en steeds door elkaar lopen. Qua karakter en intentie kunnen zij 'commercieel', 'humanitair' of 'geopolitiek' worden genoemd. Altijd heeft ook het 'intermenselijk en intercultureel verhouden' meegespeeld, want uiteindelijk zijn alle relaties het werk van mensen vanuit hun culturen. Elke interactie is daarom ook een vorm van cultuuroverdracht. 'Maar', zegt Amma Asante in *Game Changers* (2014): 'Zolang een georganiseerde tegenmacht ontbreekt, zullen de rijke landen niet meewerken aan de nodige hervormingen.' Het initiatief voor zo'n ware revolutie hoort bij een sterk en zelfbewust Afrika van burgers en regeerders te liggen en te blijven.

17.1 Handel, economie en schulden

Volgens het *World Economic Report* van 2009 van de Wereldbank voerde heel Afrika in dat jaar voor 391 miljard Amerikaanse dollar aan waarde uit, terwijl het voor 313 miljard Amerikaanse dollar invoerde. Dat duidt op een per saldo positieve handelsbalans. Maar een meer nauwgezette analyse laat zien dat van die uitgevoerde waarde minder dan 1% uit industriële goederen bestond. Het ging om olie en gas, minerale grondstoffen en landbouwproducten, en de groei van de export, vergeleken met het verleden, kwam uitsluitend door groei van het volume daarvan. De invoer betrof veelal luxe goederen, voedsel, consumptieartikelen, input voor landbouw, woning- en wegenbouw, wapens en machines. Heel Afrika ontving in dat jaar 47,7 miljard Amerikaanse dollar aan ODA, dat is de officiële ontwikkelingshulp; wat neerkomt op 53 dollar per Afrikaan op jaarbasis. Daarvan zat 30 tot 40% in kosten van buitenlandse deskundigen en betalingen aan buitenlandse ondernemingen voor geleverde goederen en diensten. Er werd voor rond de 23 miljard dollar vanuit het buitenland geïnvesteerd. Ongeveer 50 miljard dollar wordt inmiddels jaarlijks overgemaakt door de Afrikaanse diaspora en kleine van mens-tot-mens initiatieven samen. De totale externe schuld van Afrika was in de orde van 220 miljard dollar, wat neerkomt op schuldverplichtingen van 10-11 miljard dollar per jaar. De meeste meerwaarde wordt toegevoegd in de landbouw en de dienstensector. Vanuit deze gegevens zou er ruimte kunnen bestaan voor kapitaalsaccumulatie en meer eigen investeringen in agrarische en industri-

ele ontwikkeling. Tot zover een globale, macro-economische inventarisatie van de stand van zaken.

In meer detail is het beeld veel verwarrender. De grote bijdragen aan een positieve handelsbalans kwamen van een beperkt aantal landen: Algerije, Angola, Tsjaad, Democratische Republiek Congo, Ivoorkust, Nigeria en Zambia. Dat zijn allemaal grondstoffen- en exportlandbouw-landen. Min of meer in balans zijn de landen Kameroen, de Democratische Republiek Congo, Guinee, Mauritanië, Zuid-Afrika (met meer industrie), Soedan, Tunesië en Zimbabwe toen het daar nog goed ging. Daarvan zijn enkele nog grondstoffenlanden en andere landen zijn belangrijke landbouwexporteurs. Er waren nog 22 landen die aanzienlijk meer indan uitvoeren en dus een sterk negatieve handelsbalans hebben: Benin, Burkina Faso, Burundi, Centraal-Afrikaanse Republiek, Egypte, Eritrea, Ethiopië, Ghana, Kenia, Liberia, Madagaskar, Malawi, Mali, Marokko, Mozambique, Niger, Oeganda, Rwanda, Senegal, Sierra Leone, Tanzania, en Togo. Somalië staat overal buiten, maar heeft wel een levendige economie. Zuid-Soedan is pas recent onafhankelijk geworden en moet zijn vorm nog vinden. Van die 22 landen ontvangen er 12 meer aan hulp dan de gemiddelde ODA, maar Centraal-Afrikaanse Republiek, Egypte, Eritrea, Ethiopië, Kenia, Madagaskar, Malawi, Marokko, Niger en Togo beduidend minder. *Donor darlings* bestaan echt, naast *donor orphans*. Meer begrotingsdiscipline, samenwerking in regionaal verband en een combinatie van meer investeringen, toegespitste hulp en schuldkwijtschelding kan deze laatste groep armere landen over de streep helpen trekken. Het is onwenselijk dat druk tot meer liberalisatie van economie en handel wordt opgevoerd; voor veel landen werkt die averechts, en bescherming van de eigen markten en producten is vaak hard nodig.

De komst van China, India, Brazilië en Zuid-Afrika op de Afrikaanse handels-, investerings- en hulpmarkt leidde tot grote verschuivingen ten opzichte van de traditionele Europese partners van Afrika. Ook de VS waren actiever en agressiever bezig op de Afrikaanse oliemarkt, maar trokken zich daar later uit terug sinds het inzette op eigen schaliegas en teerzand. Rusland keert zich wat betreft olie en gaslevering meer af van Europa. Afrika kan zich sterk maken door vanuit eigen kracht beter gebruik te maken van deze nieuwe mogelijkheden door scherpere onderhandelingen, betere controle op uitvoering en naleving, meer concentratie op voedselproductie en voedselveiligheid, bescherming van lokale producenten van consumptiegoederen, en meer aandacht en respect voor het natuurlijke leefmilieu van mensen en dieren. Deze nieuwe partners bieden ook kans op betere mogelijkheden voor regionale infrastructuur- en energieprogramma's. Het is nog niet duidelijk of en hoe de BRIC-landen hun ontstane sterke positie in de wereld kunnen handhaven en uitbreiden, maar belangrijke spelers in relatie tot Afrika

blijven zij zeker. Op den duur zullen de Afrikaanse landen met de BRIC-landen en andere opkomende economieën moeten kunnen concurreren. 'We moeten niet klagen over de BRICS-landen in Afrika, maar er mee concurreren', zei Alphons Okatende Muambi terecht, in *Game Changers* (2014).

Kredieten

IMF en Wereldbank dwongen veel Afrikaanse landen tot structurele hervormingen als voorwaarde voor nieuwe kredietwaardigheid. De Club van Parijs zorgde bij meewerkende landen voor kwijtschelding en herfinanciering van een deel van de schuld. Voor de allerarmste landen met hoge schulden kwam er een speciaal programma voor schuldkwijtschelding. Al deze ingrepen werden gebracht als voorwaarden voor economische groei, maar wel binnen het liberale vrije marktmodel ten gunste van de rijke landen. Afrika kan zich uit die dwangbuis bevrijden door zelf orde op zaken te stellen na de onvermijdelijk komende kanteling van economie en internationale politiek ten gunste van Afrika zelf.

Geopolitiek

Met de term 'geopolitiek' wordt de politiek bedoeld 'die zich bezig houdt met geografie, demografie en strategie', als instrument van internationale betrekkingen, uitgedrukt in de triade van *Diplomatie*, *Militaire macht* en *Handel & hulp*. In feite is het de strategische internationale politiek van machtige centra met als doel het verwerven van politiek, economisch en militair-strategisch overwicht in en over andere gebieden dan het eigen centrum, maar zonder die landen direct te koloniseren. Spionage, vleierij, omkoperij, het steunen van corrupte leiders en tirannen, intimidatie, politieke moord, interventies, bezetting en aanvoer van wapens zijn daarvan belangrijke middelen. Afrika was tijdens de Koude Oorlog en in de huidige oorlog om strategische grondstoffen, olie en tegen fundamentalistisch extremisme, het speelterrein van verschillende machtscentra. De VS, het Oostblok, Cuba, China en Europa waren de belangrijkste spelers. China kwam terug, later kwam India er bij, en in toenemende mate ook Brazilië. De strijd tegen terrorisme en de jacht op olie en gas leverde nieuwe belangstelling op van Amerika en Europa. Het IMF, de Wereldbank, het Wereld Handels Fonds en Afrikaanse buurlanden werden in die geopolitieke strategieën met succes ingezet en droegen bij aan chaos, wanbeheer en menselijk lijden. In de schaduw van die interventies speelden internationale handelaren in wapens, bloeddiamanten en strategische grondstoffen samen met hun financiers, opdrachtgevers, toeleveranciers en afnemers hun abjecte rollen. Zelfs de nog lopende strijd tussen Anglofonie en Francofonie in delen van Afrika is onderdeel van externe geopolitieke strategieën.

Kenmerkend van zo'n strategie is dat die is ontworpen en werkt in het belang van machten buiten het continent maar waarvoor wel invloed en macht binnen Afri-

ka nodig is. Daarvoor moesten leiders worden gecorrumpeerd of geïntimideerd, anders lukte dat niet. Afrika zou daar geen boodschap aan moeten hebben, tenzij er belangen samenvielen, maar dan moet zij ook een gelijkwaardige partner zijn in planning en uitvoering. Meestal was dat niet zo. Alleen daarom al staan die machtscentra bij Afrika in het krijt. Mentaliteitsverandering bij de internationale partners van Afrika is dus van het grootste belang. Daarbij zijn in de toekomstige samenwerking zaken als smeergeld, omkoperij, chantage en oneerlijke prijzen uit den boze, maar daar zitten nog een paar haken en ogen aan. Regeringen zijn niet altijd verantwoordelijk voor het handelen van in hun land gevestigde multinationale bedrijven, investeringsmaatschappijen of handelsondernemingen. Maar zolang staatsbezoeken van westerse presidenten, koningen en premiers nog gebruikt worden als handels- en zakenmissies voor die bedrijven, moet beïnvloeding ten gunste van beter gedrag ook mogelijk zijn. Acties van burgers in Europa, Amerika en Azië kunnen daarbij helpen.

Hulp

Met 'hulp' wordt volgens de wereldwijd op dit gebied erkende OESO/OECD (de Organisatie voor Europese Samenwerking en Ontwikkeling) de ODA bedoeld, de Official Development Assistance die rijke landen geven aan arme landen via multilaterale, bilaterale en privaat-particuliere contacten en kanalen. Het maakt een opmerkelijke mengeling mogelijk van ontwikkelingshulp, aspecten van militaire hulp, commerciële hulp en humanitaire noodhulp zolang het wordt uitgevoerd door de staat of door agenten die mede namens de staat opereren en door particuliere organisaties en hun kanalen. Volgens NGO's in de hulp is de ODA een gevaarlijk vervuild concept. Het financieren en trainen door Amerikaanse militairen van de legers van Egypte en Marokko viel er onder, en ook de Franse inzet van 'atoomenergie voor ontwikkeling en vrede'. Ook politietraining door militairen en humanitaire missies van westerse legers met een ontwikkelingscomponent zijn ODA. Zo lopen in de OESO/OECD criteria voor zuivere ontwikkeling, geopolitiek en ontwikkeling hinderlijk door elkaar.

Donoren zouden kritischer en strikter met hun *darlings* moeten omgaan, zodat hun geld niet wordt gebruikt als stop voor het lek in de staatskas vanwege criminele, corrupte of incompetente leiders en hun handelingen. Budgetcontrole, monitoring, serieuze anti-corruptieprogramma's en de verplichting om te werken aan een beleid tegen onrecht en armoede zijn daarbij minimale door de regering en de donoren samen te nemen stappen. Afrikanen begrijpen heel goed het principe van 'voor wat hoort wat' en zij wantrouwen hulp zonder voorwaarden. Regeringen van rijke landen moeten consistenter en coherenter te werk gaan, en minder met twee tongen spreken. Internationale donoren kunnen in goede dialoog met de betere Afrikaanse regeringen werken aan geïntegreerde en langlopende

plannen voor wederopbouw, economische ontwikkeling en armoedebestrijding vanuit de erkende competentie en soevereiniteit van hun Afrikaanse partners.

Het totale jaarlijkse volume van de ODA van 47,7 miljard dollar of 53 dollar per Afrikaan wordt, als de kosten van eigen personeel en aankopen in het thuisland van de donoren en de militaire en politiële aspecten van de hulp worden afgetrokken, tamelijk irrelevant in vergelijking met de andere kapitaalsstromen van handel, kredieten, investeringen en overmakingen door familie en vrienden in het buitenland. Misschien blijft er na al dat aftrekken nog 25 dollar per Afrikaan per jaar over. Voor mensen die 1 of 2 dollar per dag verdienen is een extra bijdrage van 2 dollar per maand niet echt de oplossing voor hun problemen. Zeker niet als het resterende bedragje hen alleen indirect en langs een lange weg bereikt, en gedistribueerd moet worden via dure multilaterale organisaties, vaak onbegrijpelijke bilaterale contracten met regeringen, en enige financiering van burgerorganisaties.

In dat totaal is volgens veel evaluaties de directe financiering van Afrikaanse NGO's door internationale NGO's nog het meest effectief in termen van aantoonbare uitwerking op de leefsituatie, bewustwording en organisatiegraad van de deelnemers. De klacht dat ontwikkelingshulp te duur is, is volgens mij onterecht. Die hulp is namelijk veel te goedkoop, in termen van de waarde van minder dan één flesje frisdrank per arm mens per dag, en daarom irrelevant ten opzichte van de overige geldstromen. Als hulp zoden aan de dijk wil zetten, dan moet die minstens vertienvoudigd worden, met een focus op ontwikkelingskansen en economische groei: landbouw, economie, infrastructuur, milieu, als aanvulling op meer en betere investeringen en handelsrelaties. Hulp die meer samenwerkt met het bedrijfsleven en de civiele organisaties van de samenleving, en minder direct met regeringen die wel de kaders en de beleidsruimte moeten scheppen, en die lokale commerciële initiatieven steunt. Bij eerlijke prijzen en transparante handel kan hulp worden beperkt tot wat strikt nodig is als complementaire aanvulling op eigen goede en overeengekomen plannen.

17.2 Vredeswerk

De VN hadden tussen 1964 en 2015 bij elkaar 28 vredesmissies met blauwhelmen in Afrika afgerond die gemiddeld 2,8 jaar duurden, met een spreiding van tussen de 1 en 8 jaar. In elk jaar waren er wel een of meer missies in Afrika actief. In de meeste gevallen ging het om vredeshandhaving in de periode van overgang tussen gewapende conflicten en vredesopbouw, in andere gevallen ging het om het vormen van een buffer tussen elkaar bedreigende buurlanden of tussen legers en

milities binnen één land. Per saldo droegen veel van deze missies inderdaad bij aan het bevorderen van stabiliteit en vrede. In het afdwingen van vrede tijdens lang slepende complexe conflicten waren VN-troepen doorgaans niet goed. Het werken met eenheden uit een groot aantal verschillende VN-lidstaten gaf vaak teveel problemen vanwege grote cultuurverschillen en misverstanden in de communicatie, seksueel gedoe met minderjarigen, maar ook vanwege slechte leiding, niet functionerende commandolijnen en dubieuze mandaten.

Militaire interventies en humanitaire militaire missies door afzonderlijke lidstaten van Europa of de VS werden doorgaans verkocht als vredeswerk, maar waren dat zelden. Zij waren in het algemeen meer bedoeld als stappen in geopolitieke strategieën of voor het bevorderen van stabiliteit en het in stand houden van impopulaire en dictatoriale regimes of voor het bewerkstelligen van verandering van een regime als dat beter uitkwam. De laatste jaren werd door zowel de VS als Europa veel geïnvesteerd in de bestrijding van terroristisch extremisme in Afrika en in het opbouwen van een eigen inter-Afrikaans leger onder gezag van de Afrikaanse Unie. Keuzen van waar wel en waar niet interveniëren leken vaak willekeurig en bepaald door externe belangen. 'Bescherming van burgers' werd daar soms wel als motief bijgehaald, maar juist het beschermen van de burgers gebeurde door de militaire missies doorgaans veel te weinig.

Veel mensen ontgaat de kracht en invloed van de eigen Afrikaanse civiele vredesorganisaties en hun internationale samenwerkingsverbanden. In veel landen en regio's zijn die in staat – en dat is meer dan eens bewezen – om escalatie van opkomende conflicten te doorbreken of om te buigen, en daarmee uitbreiding van gewapend geweld te voorkomen. Ook in de post-conflict fase is hun werk nuttig en onontbeerlijk. Het internationale en nationale bedrijfsleven en de internationale politiek kunnen meer bereidheid tonen om aan vrede en stabiliteit bij te dragen. Het heeft geen zin om een land te isoleren of te boycotten wegens wangedrag, omdat er altijd weer slechtere partners zullen opduiken om het ontstane gat te vullen. Beter lijkt het om ermee 'on speaking terms' te komen en via het zakendoen en culturele samenwerking invloed uit te oefenen op de lokale situatie. Internationale donoren en investeerders kunnen beter om de tafel gaan zitten om prioriteiten te bepalen voor de hulp, de leningen en de investeringen. Daarbij kan worden voorzien in een zorgvuldige mix van 'harde' ontwikkelingszaken: wegen, infrastructuur, fabrieken, mijnen, transport, communicatie, en werkgelegenheid, en 'zachtere' prioriteiten: onderwijs, gendergelijkheid, gezondheidszorg, microkredieten, water- en sanitair en woningen. China kan meer en beter bij zulke overleggen worden betrokken. Lomé moet worden gekoppeld aan de nieuwe overeenkomsten tussen de Europese Unie en de armste landen.

Het koloniale en neokoloniale politieke project mag volledig op zijn kop gezet worden door autonome, democratisch tot stand gekomen Afrikaanse regeringen die gaan voor nationale eenheid en samenhang, met eigen controle van de bodemschatten van hun land. Daarvoor is nog een lange weg te gaan, maar de eerste stappen zijn nu nodig. De VN, de AU en mogelijk de EU kunnen hier met elkaar een project van maken. Het wordt nu tijd dat Afrika een minder afhankelijke en reagerende rol speelt, en vanuit eigen trots en zelfbewustzijn een eigen strategie ontwikkelt die gericht is op meer harmonie, beter leiderschap, goede internationale samenwerking en welvaart en welzijn voor de Afrikanen. Afrika moet niet meer willen dienen als speelbal, maar zelf een actieve en sterke speler worden. Voor het welzijn van de volken is stabiliteit in Afrika enorm belangrijk. Daar zal dus iedereen in de toekomst zijn best voor kunnen doen. Nog betere spreiding van de welvaart en perspectieven voor de jeugd zijn daarbij minstens zo belangrijk als een professionele, goed optredende leger- en politiemacht.

In het verleden vermoorde of anderszins door geweld gestorven burgers, politici en leiders zouden na diepgaand onderzoek gerehabiliteerd kunnen worden. Ik denk daarbij aan de in de internetdelen vermelde personen: Aaron Gadama, Abdallah Mapanda, Abigal Chirito, Adolphe Nshimiriman, Ahmadu Bello, Ahmed Abdallah Abdéramne, Alhadja Kudiraty Abiola, Ali Soilih, Alphonse Massamba Débat, Aman Michael Amdon, Amon Bazira, Archford Chipiwa, Atnafu Abate, Baciro Dabó, Barthélemy Boganda, Benjamin Menga, Chris Hani, Chokri Belaïd, Cyprien Nyataryamira, David Chiwinga, David Kato, Deyda Hydara, Dele Giwa, Dick Matanke, Edward Chikombe, Emile Boga Doudou, Fela Anikulap Ransomé Kuti, Floribert Chebuya, Haile Selassie, Ibrahim Mainasara, Ignatius Mushangwe, Joseph Okito, Joseph Redjambe, John Chilembe, John Sagala, Josh Bakacheza, Josiah Mwangi Kariuki, Juvenal Habyarama, Ken Saro-Wiwa, Laurent Désiré Kabila, Louis Rwagasore, Macias Nguema, Mahmud Mohamed Taha, Marien N'Gouabi, Martin Luther Nsibirwa, Maurice Mpolo, Mehdi Ben Barka, Moammar Gadaffi, Modibo Keita, Mohammed Brahmi, Mohammed Yusuf, Mohsin Fikri, Monyane Moleki, Moshood Kashimawo Olawale Abiola, Muhammad Anwar el-Sadat, Norbert Zongo, Orton Chirwa, Patrice Lumumba, Paul Tembo, Pierre Mulele, Richard Ratsimandrava, Robert Gúei, Ronald Penza, Samora Machel, Shehu Musa Yar'Adua, Sidi Omar al-Mukhtar, Solomon Mujuru, Steve Biko, Thomas Sankara, Tom Mboya, Tonderai Ndira, Wezi Kaunda en Zedi Feruzi.

Deze lijst bestaat uit namen die bekend zijn, en wij weten dat zij gedood werden in hun bestuurlijke functie, of als iemand van de politieke oppositie, of als mensenrechtenactivist, als journalist, als demonstrant, als homoseksueel, als kunstenaar, als albino, etcetera etcetera. Het merendeel van hen kunnen wij politiek gezien 'progressief' noemen, maar ook dictators werden vermoord. Een veel langere

lijst kan worden aangelegd van progressieve Afrikanen die werden geïntimideerd, gemaltraiteerd, gemolesteerd, verbannen en/of vermoord. Dat zal een helse klus worden, maar het verdient te gebeuren. Zulke ingrepen hebben de geschiedenis én de toekomst van Afrika negatief beïnvloed. Het bekend worden van de schaal, de manier waarop en de impact ervan, zal helpen om de juiste goede wegen te kiezen.

Tegelijkertijd moeten wij niet vergeten dat honderdduizenden tot miljoenen Afrikanen in de afgelopen vijftig jaren werden gedood zonder dat wij hun namen weten. Dat was in burgeroorlogen, in tribale oorlogen, in bevrijdingsoorlogen, bij staatsgrepen, bij protesten en demonstraties, door pure willekeur van dictators, in geweldpleging door lokale krijgsheren, roversbenden, door het officiële regeringsleger, er was een genocide en er waren volkerenmoorden, en ook stierven zeer veel mensen door ontheemding, op de vlucht, tijdens hun migratiepogingen, en door droogte, honger, epidemische ziekten en overstromingen. De schuld en aansprakelijkheid voor al deze doden ligt zelden tot nooit alleen bij de lokale machtsconflicten; bijna altijd was er mede sprake van vermenging met postkoloniale, neokoloniale en geopolitieke belangen waarin de lokale situatie verstrikt raakte. Kom dan nog maar eens met dat gezeur in Europa over de 'enorme bevolkingstoename in Afrika' – de Neo-Malthusiaanse Zwarte Piet – en de 'massale migratiegolven naar Europa'.

Mijn pleidooi voor een 'investeringsplan voor Afrika' van enkele honderden miljarden verspreid over meerdere jaren – ter compensatie van de schade aangebracht door slavernij, kolonialisme en neokolonialisme – blijft geldig en dient te worden doorgezet, bij voorkeur als uitgevoerd in de lijnen zoals aangegeven in dit hoofdstuk. In heel Afrika zijn teveel goede, progressieve mensen gedood, voortijdig en/of onder verdachte omstandigheden gestorven, of onverklaarbaar verdwenen in de strijd van westerse landen om de ex-koloniën neokoloniaal in te richten, of als cynisch gekozen doelwitten in de machtsstrijd tussen de blokken van de Koude Oorlog. Afrika verdient beter en heeft het in zich om dat, met hulp van andere landen en instellingen, ook waar te maken. Daar horen waarden en grondhoudingen bij als respect, waardering, empathie, solidariteit, betrokkenheid, verbinding, nieuwsgierigheid, activisme, humor en liefde, vanuit de basisstelling dat er maar één ras bestaat: de mensheid zelf, en dat zijn wij allemaal.

> 'Mogen de goden, maskers en beelden ons verenigd houden. Mogen onze kinderen groeien, trots en onafhankelijk en gul voor de wereld'. (Manthia Diawara, Malinees-Guinees schrijfster).

> 'Van het puin van gisteren kan je de weg naar de toekomst plaveien' (cx, 2017)

Tenslotte

De schrijver en ziener Jules Verne schreef in 1863 zijn wetenschappelijke boek *Vijf weken in een luchtballon*. Daarin staat een opmerkelijke discussie tussen zijn hoofdpersonen 'Dick Kennedy' en 'Le Docteur' over de toekomst van de wereld, en vooral over die van Afrika. Zij vliegen boven Afrika, en de 'Le Docteur' neemt het woord:

> 'Weten de mensen wel dat dít continent ooit het centrum van de beschaving zal worden? Vele duizenden jaren was Azië dat. Maar op gegeven moment, bijna tweeduizend jaar geleden, kon dat continent zijn bevolking niet meer voeden. Er kwamen droogteperioden, stormen en oorlogen. En wat gebeurde er? De volken trokken massaal naar het nieuwe zich ontwikkelende Europa, waar vruchtbaarheid en een goed klimaat er voor zorgde dat genoeg voedsel kon worden verbouwd, dat steden en staten zich ontwikkelden, dat veel mensen zich op weinig grond konden vestigen. Europa heeft die rol bijna tot in onze dagen kunnen houden. Maar nu zien wij hongersnoden en misoogsten in Europa, en de mensen trekken weg, naar de Amerika's met hun rijkelijk voedende moederborsten en gronden die nog lang niet zijn uitgeput. Maar ook dat continent zal oud worden, de bossen zullen vallen onder de bijlen van de industrie, de grond zal worden overbevraagd en uitgeput raken, de moessonstormen zullen de landen teisteren. Welnu, Afrika, dit nieuwe continent, zal aan de nieuwe rassen haar opgestapelde rijkdommen bieden die zij eeuwenlang aan haar borst gekoesterd heeft. Klimaten die anderen fataal geworden zijn, zullen hier verzachten. Waterstromen zullen beddingen vinden die bevaarbaar zijn. De grond zal oneindig vruchtbaar en productief zijn. Dit continent zal vitaler en rijker worden dan de andere. Hier zullen grote koninkrijken ontstaan waar nieuwe ontdekkingen gedaan zullen worden. Ontdekkingen die nog verbazingwekkender zullen zijn dan de stoomkracht en de elektriciteit'.[30]

Toekomsten zijn en blijven moeilijk om te voorspellen. Toch werken wij samen aan de toekomst. En dat leggen wij dan weer vast in nieuwe geschiedschrijving.

30 Le Monde, 24 maart 2005. *Selon Jules Verne …* (Mijn vertaling in samenvatting.)

Lijst van geraadpleegde literatuur

Aa, G. van der. (2007, april). De vergroening. *NRC Handelsblad*.

Aarden, M. (2008, 19 april). De paradox van een groene Sahel en de Groene Revolutie. *De Volkskrant*.

Achebe, C. (1958). *Things fall apart*. London: Heinemann.

Achebe, C. (1983). *The trouble with Nigeria*. Oxford: Fourth Dimension Publishing Company.

Adebayo, A. (2010). *The Curse of Berlin: Africa after the Cold War*. London: Hurst&Company.

Adésina, J.O., Graham, Y., & Olukoshi, A. (2006). *Africa & development: Challenges for the new millennium. The NEPAD debate.* Dakar: CODESRIA.

Adichie, C.N. (2005). *Paarse Hibiscus.* Amsterdam: Sirene.

Africa Confidential (2000). *AFRICA 2000: 40 years of Africa Confidential*. London: Africa Confidential.

Africa Report (1967). *The Arusha Declaration*. Government of Tanzania.

Al-Koni, I. (1970). *Bloedende steen, roman*. Amsterdam: Van Gennip.

Alden, C. (2007). *China in Africa.* London: Zed Books.

Amnesty International (2001). *AI 40 jaar*. Amsterdam: Amnesty International.

Amnesty International (2007). *Targetting women: The forgotten victims of the conflict*.

Amnesty International (2007). *My heart is cut: Sexual violence by rebels and pro-government froces in Côte d'Ivoire*. Rapport.

Amnesty International (2009). *The Gambia. Hundreds accused of Witchcraft and Poisoned in Government Campaign*. https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2009/03/gambia-hundreds-accused-e2809cwitchcrafte2809d-and-poisoned-government-campaign-20/

Arnold, G. (2005). *Africa: A modern history*. London: Atlantic Books.

Asante, A., & Opoku, A. (2014). *Game changers: Diaspora-doeners en -denkers voor een andere Afrikaanse agenda*. Leiden: Afrika-studiecentrum.

Ayayi, F. (2005, 14 maart). The 2005 national political reform conference: Nigeria's last hope. *Nigeria World*.

Babu, A.M. (1981). *African socialism or socialist Africa*, London: Zed Books.

Baier, G. (1965). Messianism and nationalism in black Africa. In P. Van den Berghe, P. (Ed.) *Africa: Social problems of change and conflict.* San Francisco, CA: Chandler.

Balewa, A.T. (1955). *Shaihu Umar* (of *Sheikh Omar).*

Balewa, A.T. (1989). *Shahu Umar: A novel about slavery in Africa.* New York: Markus Wiener.

Baker, B. (2000). *Escape from domination in Africa: Political disengagement and its consequences*. Trenton, NJ: James Currey.

Barley, N. (1986). *The innocent anthropologist: Notes from a mud hut* (2nd edition). Harmondsworth: Penguin.

Bax, P. (2007, 23 januari). Stakers in Guinée eisen aftreden Conté. *NRC Handelsblad*.

Bax, P. (2007, 25 januari). Guinéeërs zijn president beu. *NRC Handelsblad*.

Bax, P. (2007, 7 februari). Fatalisme van Guinéeërs heeft grens bereikt. *NRC Handelsblad*.

Bax, P. (2007, 4 augustus). Moeizame opbouw in Sierra Leone, West-Afrika: Alleen aan rolstoelen geen gebrek. *NRC Handelsblad*.

Bax, P. (2009, 24 juli). In Jos komen alle tegenstellingen samen: Spanningen tussen moslims en christenen, nieuwkomers en autochtonen, Haussa's en Beroms leiden tot strijd. *NRC Handelsblad*.

Beah, I. (2007). *A long way gone: Memoirs of a boy soldier*. New York, NY: Farrar, Strauss & Giroux.

Bennett, R. (1998). *Hart van Congo: Liefde ten tijde van oorlog.* Breda: De Geus.

Berry, J.A. & Berry, C.P. (1999). *Genocide in Rwanda: A collective memory*. Washington, DC: Howard University Press.

Birmingham, D. (2002). Angola. In Patrick Chabal (eds.). *A history of postcolonial Lusophone Africa*, pp. 137-185. London: Hurst.

Birmingham, D. (1972). The African response to early Portugese activities in Angola. In: R.H. Chilcote (Ed.). *Protest and resistance in Angola and Brazil: Comparative studies in colonial history*. Berkeley: University of California Press.

Beurden, J. van (1994). *Eritrea*. Amsterdam: KIT Publishers.

Beurden, J. van (1994). *Ethiopië*. Amsterdam: KIT Publishers.

Beurden, J. (1987, 27 juni). De vergeten oorlog in Eritrea: Een verslag uit de loopgraven. *Vrij Nederland*.

Blore, S. (2007). *Landgrabbing and land reform: Diamonds, rubber and forests in the new Liberia*. [S.l.]: Partnership Africa-Canada.

Boahen, A.A. (1989). *African perspectives on colonialism*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Boavida, A. (1964/1970). *Angola zur Geschichte des Kolonialismus*. Berlin: Suhrkampf Verlag.

Bond, P. & Manyanya, M. (2002) *Zimbabwe's plunge: Exhausted nationalism, neoliberalism and the search for social justice*. Durban: University of Kwazulu Presss.

Bosgra, S. & Schaepman, K. (1976). *Angola, bezet, bevrijd, bedreigd*. Bussum: Agathon.

Bossaerts, D. (2007). *Herinneringen aan Congo.* Antwerpen: Manteau.

Bossier, W. (2006, 26 april). Kritiek niet langer in bloed gesmoord. *NRC Handelsblad*.

Botje, H., (1994). *Het duivelshuis*. Amsterdam: Ooievaar Pockets.

Boyd, W., (1982.) *An ice-cream war*. London: Penguin Random House.

Braeckmann, C. (1996). *Terreur Africaine*. Paris: Arthème Fayard.

Brokken, J.(1988/2001). *Afrika.* Amsterdam: Atlas.

Brummelmans, W. (2015, 30 september). Primeur: Aangeklaagd voor vernietigen wereld erfgoed. *NRC Handelsblad*.

Bryceson, D.F. (1993). *Tanzania: Liberalizing Tanzania's food trade: Public and private faces of urban marketing policy, 1939 – 1988*. Geneva: United Nations Research Institute.

Bryceson, D.F. (1990). *Food insecurity and the social division of labour in Tanzania, 1919-1985*. Basingstoke: MacMillan.

Buijtenhuijs, R. (1967). Un cas de tribalisme au service de la nation: Le Mouvement *Mau-Mau. Le mois en Afrique : revue française d'études politiques africaines*, 18, pp. 69-86.

Buijtenhuijs, R. (1971). *Le Mouvement Mau-Mau: Une révolte paysanne et anti-coloniale en Afrique noire*. La Haye: Mouton.

Bujo, B. (2001). *Foundations of an African ethic: Beyond the universal claims of Western morality*. New York, NY: Paulines Publications Africa.

Burnett, J. (2005). *Tussen clans en krijgsheren: Hulpverleners in de vuurlinie.* Haarlem: Becht.

Burney, J. & Woltering, L. (2009). Solar-powered drip irrigation enhances food security in the Sudano-Sahel. In *Proceeding of the National Academy of Sciences of the USA*.

Chafik, M. (2004). *Imazighen, de Berbers en hun geschiedenis.* Amsterdam: uitgeverij Bulaaq.

Chatwin, B. (1981). *De onderkoning van Ouida*. Amsterdam: Bert Bakker.

Che Guevara, E. (1999, 2000). *The African dream: The diaries of the revolutionary war in the Congo*. New York: Grover Press.

Cherkaoui, M. (2007). *Morocco and the Sahara: Social bonds and geopolitical issues.* Oxford: The Bardwell Press.

Chibombo, J.P.A. (2002). *African higher education: An international reference handbook*. Teferra, D. & Philip G. Altbach, P.G. editors. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Chomé, J. (1978). *Moboetoe, of de opgang van een sergeant-boekhouder tot Opperste Leider van Zaïre.* Antwerpen: Lotus.

Christoph, H., Müller, K.E., & Ritz-Müller, U. (2000). *Soul of Africa: Magie eines Kontinents.* Berlin: Könemann.

CIA, *The World Fact Book.* https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/

Clammer, P. (2005). *Sudan. The Bradt travel guide*. Guilford, CN: The Globe Pequot Press Inc.

Clarke, D. (2008). *Africa: Crude continent: The struggle for Africa's oil prize*. London: Profile Books.

Clarke, P.H.C. (1965). *A short history of Tanganyika, the mainland of Tanzania* (Revised edition). Nairobi: Longman.

Cliffe, L. & Saul, J.S. (editors), (1972). *Socialism in Tanzania: An interdisciplinary reader*. Vol.1 *Politics*, Vol. 2 *Policies*. Nairobi: East African Publishing House.

Collier, P., & Gunning, J.W. (1999). *The IMF's role in structural adjustment*, paper WPS/99-18.

Collier, P., & Sambanis, N., & Hoefler, A. (2005). *Understanding civil war: Africa*. Washington, DC: World Bank Group. http://documents.worldbank.org/curated/en/165521468321282897/Africa

Cornell, J. (1978). *Lost lands and forgotten people*. New York: Sterling.

Commision on Human Security. (2003). Human security report. New York: United Nations.

Condé, M. (1985/1990). *Ségou*. Deel I *De aarden wallen*, deel II, *De verkruimelde aarde*. Rainbow Pockets 1990.

Coupland, R. (1945). *Livingstone's last journey*. London: Collins.

Dallaire, R. (2005). *Shake hands with the Devil*. London: Arrow Books.

Davidson, B. (1971). *Afrikanen: Een inleiding tot hun cultuur.* Bloemendaal: H. Nelissen.

Davidson, B. (1992). *The black man's burden: Africa and the curse of the nation-state*. New York, NY: Times Books.

De Boer, S. (2000). *Jaren van lood: een Marokkaanse familiekroniek 1913-1999*. Amsterdam: Bulaaq.

De Meulder, B. (1996). *De kampen van Kongo.* Amsterdam: Meulenhoff.

Deng, F.M. & Zartmann, I.W. (editors). (1991). *Conflict resolution in Africa*. Washington: The Brookings Institution.

Depaepe, M. Debaere F., & Van Rompaey, L. (1991). *Opvoeding en onderwijs in de Katholieke missies van Belgisch Kongo (1908 – 1960): Een overzicht*. Leuven: Universiteit van Leuven.

Destexhe, A. (1995). *Rwanda and genocide in the Twentieth Century*. New York: University Press.

De Temmerman, E. (2007). *En toen moest ik mijn broer doodbijten.* Antwerpen: Uitgeverij Houtekiet.

De Temmerman, E. (2001). *De meisjes van Aboke: Kindsoldaten in Oeganda*. [S.l.]: Uitgave Vbk Media.

De Vos, L., Gerard, E., Raxhon, Ph., & Gérard-Libois, J. (2004). *Lumumba: De complotten? De Moord*. Leuven: Davidsfonds.

De Waal, A. (2006). *Reflections how genocidal killings are brought to an end. Brooklyn*, NY: Social Science Research Council. http://howgenocidesend.ssr.org/de_Waal

De Witte, L. (1999). *De moord op Lumumba.* Leuven: Van Halewyck.

Diallo, B. (1985). *Force-Bonté*. Dakar: Nouvelles Editions Africaines du Sénégal.

Diepraam, W., & Stol, A. (1981). *Sahel: Een fotoboek met teksten van reizen naar Senegal, Mali, Opper-Volta en de Kaapverdische Eilanden*. Amsterdam: Kosmos.

Dijksterhuis, H. (2005). *Ghana*. Amsterdam: KIT Publishers.

Dilley, M.R. (1966). *British policy in Kenya colony* (Second edition). London: Routledge.

Doo, C. & Posthumus, B. (2001). *Cirkels van wraak: Heden en verleden van Liberia en het doorbreken van de geweldsspiraal*. Den Haag: BZZTôH.

Doornebal, A. (2016, 20 april). Hij wist van de risico's, nu zit hij vast. *NRC Handelsblad*.

Dorp, M. van. (1995). *Shaking the tree: An economic geographical analysis of the foreign impact of forestry in Cameroon*. PDF-file.

Dowden, R. (2008). *Africa: Altered states, ordinary miracles*. London: Portobello Books.

Duruflé, G. (1988). *L'Ajustement structurel en Afrique (Sénégal, Côte d'Ivoire, Madagascar).* Paris: Karthala.

Economic Commission for Africa (2006). *Repositioning ECA: Harnessing regional resources to meet Africa's development priorities.* Ouagadougou: ECA.

Eggers, D. (2008). *What is the What?*. London: Penguin Books.

Ehrlich, C. (1965). The Uganda Economy 1903 – 1945. In V. Harlow (editor) (1965) *Oxford history of East Africa, part II*, pp. 395-475. Oxford: University Press.

Ellis, S.D.K._(1999). *The mask of anarchy: the destruction of Liberia and the religious dimension of an African civil war*. London: Hurst.

Ellis, S.D.K. editor (1996). *Africa now: People, policy, institutions.* Portsmouth: Heinemann.

Ellis, S.D.K. (2010). *Het regenseizoen: Afrika in de wereld*. Amsterdam: Bert Bakker.

Emmer, P.C. (2000). *De Nederlandse slavenhandel, 1500-1850.* Amsterdam: De Arbeiderspers.

Engasser, Q. (1956). *Suez*. Zwolle: La Rivière & Voorhove.

Egypt's economy: Lonely as a pyramid without tourists, Egypt's economic misfortunes, miseries and mistakes. (2002, 5 januari). *The Economist.*

Ethiopia and Eritrea: Why are they fighting?. (1998, 13 juni). *The Economist.*

Eveleigh, M. (2001). *Maverick in Madagascar*. London: Lonely Planet Publications.

Everett, S. (1980). *Slavernij door de eeuwen heen*. Zutphen: Walburg.

Farson, N. (1940). *Behind God's back*, Ed. Gollancz, V. In 1983 opnieuw uitgegeven in Zenith Books, Hamlin Paperback.

Fereira, E. de Sousa (1972). *Portuguese colonialism from South Africa to Europe: Economic and political studies on the Portuguese colonies, South Africa and Namibia.* Freiburg: Aktion Dritte Welt.

Ferreira, O.J.O. (1977). *Krijgsgevangenschap van L.C. Ruijssenaers, de dagboeken van Leendert Corstiaan Ruijssenaers en zijn gevangenschap op Sint Helena*. Pretoria: Raad Vir Geesteswetenskaplike Navorsing.

Fieldhouse, D.K. (1975). *Imperialisme*. Bussum: Unieboek.

Fowler, A. (1997). *Striking a balance: A guide to enhancing the effectiveness of non-governmental organisations in international development.* London: Earth Scan Publications.

Gannn, L.H. (1958). *The birth of a plural society*. Manchester: University of Manchester Press.

Ganser, D. (2001). *Gladio: Nato's secret armies: operation Gladio and terrorism, in Western Europe*. (PHD-Research Book). Sils, Zwitserland. www.plectic.com/library/gladio.pdf.

Gatheru, R.M. (2005). *Kenya: From colonization to independence, 1888 -1970*. Jefferson, NC: MacFarland & Co.

Gibbs, P. (1956). *The true book about Cecil Rhodes*. London: Frederick Muller.

Gide, A. (1927). *Voyage au Congo* en R*etour du Chad*. Paris: Gallimard.

Ginther, P. (1970). *Madagascar*. Tananarive: Geneste R. Librairie toute pour l'Ecole.
Ghana: Life after Jerrey. (2000, 2 december). *The Economist*.
Goldschmidt, T. (1994). *Darwin's hofvijver: Een drama in het Victoriameer*. Amsterdam: Bert Bakker.
Gondola, Ch.D. (2007). *Africanisme: La crise d'une illusion.* Paris: L'Harmattan.
Good, K. (2008). *Diamonds and dispossession and democracy in Botswana*. London: James Curry.
Gourevitch, P. (2000). *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families: Stories from Rwanda*. Basingstoke: Pan MacMillan.
Goytisolo, J. (1995). *Dialoog met extremisten: Het Algerijnse dilemma*. Amsterdam: Babylon.
Green, D. (2007). *Three empires of the Nile: The Victorian Jihad, 1869-1899*. New York: Free Press.
Grinker, R.R., & Steiner, C.B. (ed) (1997). *Perspectives on Africa: A reader in culture, history and representation.* Oxford: Blackwell Publishing.
Grinon, F. (2008, 24 juni). Guinea: Ensuring democratic reforms. Brussels: International Crisis Group.
Grinon, F. (2009, 29 juni). A um país governado pelas armas, as eleições não bastam. *Publico*.
Guehennoc, C. *Histoire de Madagascar*. http://fr.wildmadagascar.org/histoire.html
Gundel, J. (2009). *Clans in Somalia*. Een lezing voor de COI-workshop van UNHCR te Wenen op 15 mei 2009. Oostenrijkse Rode Kruis/ACCORD.
Guttmann, C. (1991). *The remains of the day and the Suez canal crisis*. London: Postcolonial Web. http://www.postcolonialweb.org/uk/ishiguro/rodsuez.htm
Haghebaert, B. (1986). *De wereld volgens Kadhafi.* Berchem/Gent: EPO Internationaal Dossier.
Hall, R. (1974). *Stanley: An adventurer explored*. London: Collins.
Hampãté Bãh, A. (2001). *Jawel, commandant. In het voetspoor van de vertellers*. Amsterdam: De Geus.
Hargreaves, J.D. (1963). *Prelude to the partition of West Africa.* (Papermac 179). London: MacMillan.
Harris, M. (1958). *Portugals African wards*. New York, NY: American Committee on Africa.
Hassan, S. & Ray, C. (2009). *Darfur and the crisis of governance in Sudan*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
Hatzfeld, J. (2000). *Life laid bare: The survivors in Rwanda speak*. New York, NY: Other.
Hatzfeld, J. (2005). *Machete season: The killers in Rwanda speak.* New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.
Hatzfeld, J. (2009). *The strategy of the Antelopes*. London: Serpent's tail.
Haumann, T. (2004). *Vechten of verzoenen? Verhalen van de slachtoffers van de burgeroorlog*. Heeswijk: Dabar-Luyten.

Heirman, M. (1998). *Afrika in de Vuurlijn: Het Nieuw-Afrikaproject van krijgsheren en grondstoffenkartels.* Antwerpen: Hadewijch.

Heuvel, A. van den (1981). *Willem Bosman in goud en slaven. Een reisverslag naar aanleiding van dagboeknotities, met foto's van Annette Kentie.* Amsterdam: Meulenhoff.

Hesselbein, G. (2007). *The rise and decline of the Congolese state: An analytical narrative on state-making*. London: Crisis States Research Centre.

Hoare, M. (1967). *Congo mercenary.* London: Hale.

Hoare, M. (1991), *Congo warriors.* London: Hale.

Hochschild, A. (1998). *De geest van Koning Leopold II en de plundering van de Congo.* Amsterdam: Meulenhoff.

Hopkins, P., & Dugmore, H. (1999). *The boy: Baden Powell and the siege of Mafeking*. Rivonia: Zebra.

Hosmann, H. (1945). *Een jongeman in Afrika als koopman in Portugees-Guinea*. Amsterdam: Buyten en Schipperheyn.

Huigen, S. (2007). *Verkenningen van Zuid-Afrika: Achttiende-eeuwse reizigers aan de Kaap*. Amsterdam: Walburg.

Human Rights Watch (1988). *Famine in Sudan: The human rights causes*.

Human Rights Watch. (2000, 10 april). Testing democracy: Political violence in Nigeria. *Briefing paper*.

Human Rights Watch. (2009). Nigeria: Inter-communal violence and arbitrary killings.

Human Rights Watch. (2009). Nigeria: Arbitrary killings by security forces. Submission to the investigative bodies on the November 28-29, 2008. Violence in Jos, Plateau State, Nigeria.

Human Security Baseline Assessment. (2007, 6 april). Small arms survey. *Sudan issue brief*.

Huntington, S.P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of the world order*. New York, NY: Simon Schuster.

Huxley, E. (1971). *Afrika, een uitdaging: Met beroemde ontdekkingsreizigers op avontuur*. Rotterdam: Lekturama Encyclopedie.

Iliffe, J. (1968). Tanganyika under German rule, 1905-1912. In B.A. Ogot, *Zamani: A survey of East African history*. Nairobi: East African Publishing House. Pp. 290-311.

Iliffe, J. (1969). *Tanganyika under German rule*. Cambridge: Cambridge University Press.

Indexmundi, Global Statistics. https://www.indexmundi.com/

International Alert, (1995). *An International Alert mission to Cameroon: Report.* The Hague: International Alert.

International Crisis Group. (2005, 8 maart). Darfur: The failure to protect. *Africa report*, no. 88.

International Crisis Group. (2008, 25 juni). *Guinea Bissau: Beyond the rule of the gun*. Brussels: International Crisis Group. https://icg-prod.s3.amazonaws.com/b61-guinea-bissau-beyond-rule-of-the-gun.pdf

Jalee, P. (1965). *Le Pillage du Tiers Monde.* Paris: François Maspero.

Jansen, H. (2004). *Mijn land van Duizend Heuvels: De getuigenis van Jeanne d'Arc Umubyeyi*. Soesterberg: Aspekt.

Kalb, M.G. (1982). *The Congo cables: The Cold War in Africa from Eisenhower to Kennedy*. New York: Macmillan.

Kapuscinski, R. (2008). *Ebbenhout.* Amsterdam: Arbeiderspers.

Karabell, Z. (2004). *Parting the desert: The creation of the Suez canal.* New York, NY: Random House.

Kingsolver, B. (1998). *The Poisonwood Bible*. Chatham: Faber&Faber.

Kipkorir, B.E. (1970). *Alliance High School and the origins of the Kenya African elite 1926-1962.* Doctoral thesis, Cambridge University. https://doi.org/10.17863/CAM.31125

Kraaij, F.P.M. van der. (1983). *The open door policy of Liberia: An economic history of modern Liberia (1847-1977).* [Twee delen]. (Thesis Universiteit van Tilburg). Bremen: Übersee Museum.

Krog, A. (2014). County of my skull: Truth and Reconciliation Commision and the new South Africa. In T. Falola & D. Porter Sanchez (eds.), *African culture and global politics*. New York: Routledge, Taylor & Francis.

Krog, A. (2000). *De kleur van je hart*. Amsterdam: Mets&Schild.

Lacroix, W.E.G. (vertaling en annotaties), (1992). *Beschrijving van het koninkrijk Kongo en van omliggende gebieden, van de hand van Filippo Pigafetta & Duarte Lopes, Rome 1591*. Delft: Eburon.

Lacroix, W.E.G. (1992). *Het binnenland van Afrika in de Zestiende eeuw: een historisch-geografische analyse van Duarte Lopes' kaart van Afrika* (Rome, 1591). Delft: Eburon.

Landenreeks, *Ghana*, edities 1997 (Moerkamp, J.) en 2005 (Dijksterhuis, H.). Amsterdam KIT Publishers. De landengidsen *Soedan* en *Egypte* van KIT, OxfamNovib en 11.11.11.

Lankester, K., Diouf, P.S., & Sané. K., (2001). *Fisheries Access in West-Africa. The promotion of sustainable and equitable fisheries access agreements, Senegal, Mauritania,* Conference Report.

Leakey, L.S.B. (1953). *Mau-Mau und die Kikuyus*. München: C.H. Beck.

Lee Barnes, V. & Boddy, J.P. (1995). *Aman, the story of a Somali girl*. New York, NY: Vintage Books.

Lempert L.O., & Feonov, L.N. (1968). *A history of Africa (1918 – 1967).* Moscou: Nauka Publishing House, Central Department of Oriental Studies.

Leopold Senghor, Obituary. (2002, 5 January). *The Economist*, p. 74.

Liebhafsky Des Forges, A. (1999). *Leave none to tell the story: Genocide in Rwanda: Ten years later*. London: Human Rights Watch/FIDH.

Liebowitz, D., & Pearson, C. (2005). *The last expedition: Stanley's mad journey through the Congo.* New York: W.W. Norton and Company.

Lindijer, K. (2003). *Bittereinders*. Amsterdam: Atlas.

Lindijer, K. (2007, 24 november). Groen zonder hulp. *NRC Handelsblad*.

Lindijer, K. (2007, 6 december). In Juba komen zelfs de horen uit Oeganda: Van vrede in Zuid-Soedan profiteren buitenlandse handelaars en hulpverleners. *NRC Handelsblad*.

Lindijer, K. (2008, 23 juli). In de Hoorn dreigt hongersnood: Hulpverlening in Afrika gaat gebukt onder mondiaal stijgende voedselprijzen. *NRC Handelsblad*.

Looking back in retrospect. (2000). *The Economist*.

Luttikhuis, P. (2016, mei-september). De Grote Groene muur. *NRC Handelsblad*.

Lystad, R.A. (editor) (1965). *The African world. A survey of social research*. London: Published for the African Studies Association by Pall Mall.

Maathai, W. (2009). *The challenge for Africa.* Toronto: Pantheon Books.

Maharaj, M. & Kathrada, A. (editors) (2006). *Mandela: Het geautoriseerde portret*. Houten: Terra.

Malan, M. (2008). *Security sector reform in Liberia: Mixed results from humble beginnings*. USA/ISS.

Malunga, C. (2010). *Oblivion or utopia: The prospects for Africa*. Maryland, USA: University Press of America.

Mandela, N. (2010). *Conversations with myself*. Farrar, Strauss and Giroux.

Mann, C.C. (2006). *1491: De ontdekking van precolumbiaans Amerika.* Amsterdam: Manteau.

Martin, P.M. & O'Meara, P. (1995). *Africa*. (3rd Edition). Bloomington: Indiana University Press.

Marques, R., & De Campos, R.F. (2005). *Lundas: The stones of death: Angolas deadly diamonds: Human rights abuses in the Lunda Provinces*. Lissabon: Fundação Mário Soares.

Mathieu, P, & Willame, J-C. (1999). *Conflits et Guerres au Kivu et dans la Région des Grands Lacs. Entre Tensions Locales et Escalade Régionale.* Tervuren: Afrika Instituut-ASDOC.

Mbeki, G. (1964). *South Africa: The peasants revolt*. Middlesex: Penguin.

Mbeki, T. (1998). *Africa: The time has come*. Cape Town: Tafelberg.

McLynn, F. (1990). *Burton: Snow upon the desert.* London: John Murray.

Meena, R. (2009). *Women participation in positions of power and influence in Tanzania*. Dar es Salaam: University of Dar es Salaam.

Meirelles, Fernando. (2005). *A constant gardener*. Los Angeles: Universal Studios.

Meredith, M. (2005). *The state of Africa: A history of fifty years of independence.* London: Simon & Schuster.

Mesfine, B. (2011). *Election, politics and international involvement in Djibouti. Report*. [S.l.]: Institute of Security Studies.

Michel, S. & Beuret, M. (2008). *La Chinafrique:* Pékin á la Conquête *dur Continent Noir*. Paris: Grasset et Fasquelle.

Miller, C. (1974). *Battle for the Bundu: The First World War in East Africa*. London: Macdonald & Janes.

Moerkamp, J. (1997). *Ghana*. Amsterdam: KIT Publishers.

Moghalu, K.C. (2014). *Emerging Africa: How the global economy's 'Last Frontier' can prosper and matter*. London: Penguin Books.

Mohamoud, A.A. (ed) (2007). *Shaping a new Africa.* Amsterdam: KIT Publishers.

Moncrieff, R. (2009, 10 augustus). *Guinea Bissau: The post election test. Brussels: International Crisis Group*. https://www.crisisgroup.org/africa/west-africa/guinea-bissau/guinea-bissau-post-election-test

Mondlane, E. (1970). *The struggle for Mozambique*. Harmondsworth: Penguin.

Montandon, G. (1913). *Aux Pays Ghimirrah: Récit de mon Voyage à travers le massif Ethiopien 1909-1911*. (Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie, Tome XX). Neuchatel: Attinger.

Mooy, G. (2008). *De wil om te doden*. Amsterdam: Atheneum.

Mostert, N. (1992). *Frontiers: The epic of South Africa's creation and the tragedy of the Xhosa people*. London: Jonathan Cape.

Moyo, D. (2009). *Dead Aid: Why aid is not working and how there is another way for Africa*. London: Allen Lane.

Mustapha, A. (1984). *Rites et secrets des Marabouts à Casablance*. Casablanca : SEDIM.

Mustapha, A. (1985). *Médicine, magie et sorcellerie au Maroc, ou l'art traditionnel de guérir*. Casablanca : BENIMED.

Mwase, G.S. (1975). *Strike a blow and die: The story of the Chilembe rising.* London: Heinemann.

Mwaura, M. (1983). *De afvallige.* Bussum: Wereldvenster.

Naipaul, V.S. (1979). *A bend in the river*. London: Deutsch.

Naval Intelligence Division (1942). *French Equatorial Africa Vol. 1 & Vol. 2.* (Geographical Handbook Series, B.R. 212a, B.R. 515).

Newett, M. (2002). Mozambique. In Patrick Chabal (eds.). *A history of postcolonial Lusophone Africa*, pp. 185-235. London: Hurst.

Niane, D.T. (1960). *Soundjata, ou l'epopée Mandingue*. Paris: Présence Africaine.

Nigeria: Change is permanent. (1966). *Africa Confidential*, *7*(32).

Nigeria: Battle dispositions. (1983). *Africa Confidential*, *24*(13).

Nigeria's Islamic push. (1999, 6 november). *The Economist*.

Nigeriaanse minister ontslagen. (2005, 23 maart). *NRC Handelsblad*.

Novib (2010). *Novib Partnerplan Sahel*. Den Haag: Novib.

Obasi, N. (2007, 5 december). *Nigeria: Ending unrest in the Niger Delta*. Brussels: International Crisis Group.

Obenga, T. (1998). *L'Histoire Sanglante du Congo-Brazzaville (1959-1997): Diagnostic d'une Mentalité Politique Africaine*. Paris: Présence Africaine.

Ochieng, W.R. (1975). *An outline of the history of the Rift Valley of Kenya*. Nairobi: East African Literature Bureau.

Ogot, B.A. (1968). Kenya under the British rule, 1895 – 1963. In B.A. Ogot, *Zamani: A Survey of East African History*. Nairobi: East African Publishing House. Pp. 255-294.

O'Hanlon, R. (1996). *Congo journey*. London: Hamish Hamilton.

Okunsanja, A, (2008, 26 januari). Balkanising the plateau? *The Source Magazine*, *24*(14).

Olaniyan, T., & Qayson, A. (2007). *African literature: An anthology of criticism and theory.* Oxford: Blackwell.

Olivier, P.R.A. & Fage, J.D. (1970). *Papers on African prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Omaar, R., & De Waal, A. (1995). *Facing genocide: the Nuba of Sudan.* London: Africa Rights.

Omaar, R., & De Waal, A. (1995). *Rwanda: Death, despair and defiance.* London: African Rights.

Omoiguwi, N. (2007, oktober-december). *The Orkar coup of 1990*. www.dawadu.com

Oputa, C. (2002). Human rights violations investigation commission report.

Pajaud, H. (1958). *La Révolution d'Alger*. Parijs: 'Les 4 Fils Aymon'.

Pakenham, Th. (1979/1992). *The Boer War*. UK: Abacus.

Palin, M. (2003). *Sahara*. Antwerpen: Manteau.

Parenti, C. (2008, 9 februari). Cadeautje voor je Valentijn? Pas op, er zit bloed aan de chocolade. *NRC Opinie*.

Park, M. (1980). *Voyage dans l'Intérieur de l'Afrique, fait en 1795, 1796 et 1797*. Paris: François Maspéro.

Parsons, T.H. (2003). *The 1964 army mutinies and the making of modern East Africa.* Westport, CT: Praeger.

Péan, P. (2009). *Le Monde Selon K.* Paris: Fayard.

Penn, P.N. (2006). *The forgotten frontier: Colonist and Khoisan on the Cape's Northern frontier in the 18th Century*. Ohio: Ohio University Press.

Petraitis, R. (2003). *From Simbas to Ninjas: Congo's magic warriors.* USA, West Conshohocken.

Pham, J.P. (2004). Lazarus rising: Civil society and Sierra Leone's return from the grave. *The International Journal of Non-for-Profit Law*, Vol. 7, issue 1, November 2004.

Pinedo, D. (2008). Vluchtoord voor gekwelden, *NRC Handelsblad*, 24 juli 2008.

Pope-Hennessy, J. (1967). *Sins of the fathers: The Atlantic slave traders 1441-1807*. Baltimore, US: Phoenix Press.

Poppe, G. (2011). *De moord op Rwagasore, de Lumumba van Boeroendi.* Antwerpen: EPO Uitgeverij.

Post, L. van der. (1958). *The lost world of the Kalahari, with the great and the little memory.* London: Hogarth.

Posthumus, B. (2001). Sierra Leone: Real battles lie ahead. In ECCP, *Searching for Peace in Africa: a reader*. Utrecht: ECCP.

Posthumus, B. (2003). *Angola*. Amsterdam: Konklijk Instituut voor de Tropen (KIT).

Postma, R. (2012, 10 augustus). Strijd om de laatste visgronden. *NRC Handelsblad*.

Prato, S. (editor) (2014). *Development inequalities: Case studies of African inequalities.* London: Palgrave Macmillan.

Prevost, L. & Laye, B. (1999). *Guide de la Sagesse Africaine.* Paris: L'Harmattan.

Prunier, G. (1995). *The Rwanda crisis: History of a genocide.* Colombia: Colombia University Press.

Qaddafi, M. (1998). *Escape to hell and other stories: Essays*. Montreal: Stanké.

Reader, J. (1998). *Africa: A biography of the continent*. Londen: Penguin Books.

Reisch, N., & Ian Gary, I. (2005). *Chad's oil: Miracle or mirage? Following the money in Africa's newest petrostate*. Baltimore, MD: Catholic Relief Services & Bank Information Centre. https://allafrica.com/download/resource/main/main/idatcs/00010386:1eb9d53b9c221def0b20cd1835f99251.pdf

Reyntjens, F. (1996). *Danse Macabre: Rwanda en Boeroendi tussen haat en hoop*. Antwerpen: Icarus.

Reyntjes, F. (1996). *Trois jours qui ont fait basculer l'histoire*. Paris: L'Harmattan.

Rhazaoui, A., Grégoire, L-J., & Mellali, S. (2005). *Africa and the millennium development goals*. Paris: Editions Economica.

Rodney, W. (1972). *How Europe underdeveloped Africa*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.

Roelants, C. (2007, 2 maart). De God van de Heersers predikt onrecht: Gesprek met de Egyptische schrijfster Saadawi. *NRC Handelsblad*.

Roskam, K.J. (1973). Dekolonisatie van Afrika. Bussum: Unieboek.

Roskam, K., Kussendrager, N. (1985). *Frontlijnstaten*. 's-Gravenhage: Novib.

Ross, R., Hinfelaar, M., & Pesa, I. (2013). *The objects of life in Central Africa: The history of consumption and social change, 1840-1980*. Leiden: Brill.

Rousset, C. (1899). *La Conquête d'Alger 1879*. Paris: Librairie Plon.

Ruhumbika, G. (editor) (1974). *Towards Ujamaa: Twenty years of TANU leadership.* Nairobi: East African Literature Bureau.

Ruyssenaars, J. (1995). *An International Alert mission to Cameroon*. London: International Alert.

Sachikonye, L. (2011). *When a state turns against its citizens: 60 years of institutionalized violence in Zimbabwe*. Auckland Park: Jacana Media.

Salih, M., & Nordlund, P. (et al.) (2007). *Political parties in Africa: Challenges for sustained multi-party democracy*. Stockholm: International IDEA.

Schweitzer, A. (1955). *Lambarene: Mijn werk aan de zoom van het oerwoud* (3e druk). Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.

Scroggins, D. (2003). *Emma's oorlog: Liefde, verraad en dood in Soedan, 1987-1993*. Amsterdam: Mets&Schilt.

Seavoy, R.E. (1989). Ujamaa: The failure of non-coercive agricultural policy in Tanzania. In R.E. Seavoy, *Famine in East Africa: Food production and food policies,* Seavoy (1989). New York: Greenwood.

Severino, J-M, & Ray, O. (2010). *Le Temps de l'Afrique*. Parijs: Odile Jacob.

Sheppard, W.H. (1917). *Presbyterian pioneers in Congo*. Richmond: Presbyterian Committee of Publication/Virginia Press.

Shillington, K. (1992). *Ghana and the Rawlings factor*. London: The MacMillan Press.

Shillington, K. (1992). History of Africa. New York: St. Martins Press.

Somaliland, a nomad's life is hard: Should the world now accept Somaliland as an independent state? *The Economist*.

Shostak, M. (1983). *Nisa: The life and words of a !Kung San woman.* New York: Random House.

Soyinka, K. (1994). *Diplomatic baggage: Mossad and Nigeria: The Dikko story*. Lagos: Newswatch Books.

Soyinka, W. (1965). *The Interpreters.* London: Deutsch.

Soyinka, W. (1986). *De Vertolkers*. Haarlem: In de Knipscheer.

Somerville, K. (2015). *Africa´s long road since independence: The many histories of the continent.* London: Hurst&Co.

Souaïdia, H. (2001). *De vuile oorlog in Algerije*. Leuven: Van Halewyck.

Sparks, A. (2004). *De kust van de Goede Hoop: De geschiedenis van Zuid-Afrika* (nieuwe editie). Amsterdam: Anthos.

Stacks, J. & Brabazon, J. (2004). *Liberia: An uncivil war*. S.l. : Gabriel Films.

Stapelton, T.J. (2006). *No insignificant part: The Rhodesia native regiment and the East Africa campaign of the First World War*. Harare: University Press.

Staunton, I. (1990). *Mothers of the revolution.* Harare: Baobab Books.

Stolk, M. (2000, juni). Geen vrede forceren met de hongerzweep: Hongerende Hoorn van Afrika blijft oorlog voeren. *Internationale Samenwerking*.

Stone, M. (1997). *The agony of Algeria*. London: Hurst.

Stora, B. (2001). *Algeria, 1830-2000: A short history*. [vertaald uit het Frans door Jane Marie Todd]. Cornell University Press/Plymbridge Publishers.

Stora, B., & Mohammed Harbi, M. (red.) (2004). *La Guerre d'Algérie 1954-2004: La fin de l'Amnésie.* Paris: Robert Laffont.

SWAPO of Namibia, (1981). *To be born a nation: The liberation struggle for Namibia*. Department of Information and Publicity. London: Zed.

Swearingen, W.D. (1987). *Moroccan mirages: Agrarian dreams and deceptions, 1912-1986.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Taylor, T. (1955). *The Rhodesian life of Sir Roy Welensky*. London: Museum Press.

Third World Guide Yearbooks, versies 1986/87, 2001/2002 en 11th Edition 2007.

Thion, S. (1969). *Le Pouvoir Pâle ou le Racisme Sud-Africain.* Paris: Editions Du Seuil.

Thom, W.G. (1974). Trends in Soviet support for African liberation. *Air University Review*, *25*(5), pp. 36-43.

Togo supported by French professor. (2005, februari). *Africa Confidential*.

Toulmin, C. (1992). *Cattle, women and wells: Managing household survival in the Sahel.* Oxford: Clarendon Press.

Turcotte, H. (2000, 15 januari). Nigeria: Under new management. *The Economist*.

Twain, M. (1905). *King Leopold's Soliloquy*. Boston, MA: The P.R. Warren Co.

Twain, M. (1961). *Koning Leopold in gesprek met zichzelf: Een verdediging van zijn bewind in Congo.* Amsterdam: Pegasus. De President bezweert zijn landje Gambia. *NRC Handelsblad*.

Ugwoke, C. (2001, 4 augustus). Old memoires linger 35 years after. *The Vanguard*.

United Nations. Behind walls: An inventory and assessment of prisons in Sierra Leone. *Report*.

UN Document S/2000/2003, (2003) *Final report of the Panel of Experts Established by the Security Council Pursuant to Resolution 1237 (1999) of 7th March 1999.*

UN. *Behind walls: An inventory and assessment of prisons in Sierra Leone.*

UNDP, *Human Development Reports* 2004 tot en met 2011.

UN Economic and Social Affairs, *World Population Prospects: the 2000 Revision*.

UN Special Committee. (1960, December). *Report of the Subcommittee of the UN Special Committee on implementation of granting of independence to colonial countries and the people.*

UNESCO, (1981). *General History of Africa. I: Methodology and African pre-History*. Editor J. Ki-Zerbo. London: Heinemann.

UNESCO, (1981). *General History of Africa. II: Ancient civilizations of Africa*. Editor G. Mokhtar. London: Heinemann.

UNESCO, (1984). *General History of Africa. III: From the Twelfth to the Sixteenth Century*. Editor D.T. Ndiane. London: Heinemann.

UNESCO, (1988). *General History of Africa. IV: Africa from the Seventh to the Eleventh Century.* Editors M. Elfasi & I. Hrbek. London: Heinemann.

UNESCO, (1992). *General History of Africa. V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century.* Editor B.A. Ogot. London: Heinemann.

UNESCO, (1989). *General History of Africa. VI: Africa in the Nineteenth Century till the 1880s*. Editor J.F. Ade Ajayi. London: Heinemann.

UNESCO, (1985). *General History of Africa. VII: Africa under colonial domination 1880 – 1935*. Editor A. Adu Boahen. London: Heinemann.

UNESCO, (1993). *General History of Africa. VIII: Africa since 1935*. Editors Ali A. Mazrui & C. Wondji. London: Heinemann.

UNICEF, (2008) *Swazi. The national study on violence against children and young women.*

Uvin, P. (1998). *Aiding violence: The development enterprise in Rwanda*. West-Hartford: Kumarian Press.

US Congress (1976). *The Senate Select Committee to study governmental operations with respect to intelligence activities,* chairman Frank Church, final report, Congressional Record.

Van kidnappen tot reuzenslakken. (2002, 16 maart). *The Economist*.

Van Nelles' Gids (2005). *Egypte*. Utrecht: Het Spectrum.

Vansina, J. (1966). *Kingdoms of the savanna*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Veen, R. van der. (2004). *Afrika: Van de Koude Oorlog naar de 21ste eeuw* (Derde volledig herziene druk). Amsterdam: KIT- Publishers

Vlasblom, D. (2013, 25 september). Manuscripten hoefden niet gered te worden. *NRC Handelsblad*.

Vermeer, S. (2000, mei). Oorlog staat voedselhulp niet in de weg. *Onze Wereld*.

Vermeulen, B. (2018, 29 en 30 oktober). Rond Johannesburg was het land niet leeg. *NRC Handelsblad*.

Verney, P. (1999/2003). *Raising the stakes: Oil and conflict in Sudan: A Sudan update report*. Sudan Open Archive. https://www.sudanarchive.net/?a=dcl&dcl=DCL4.Trade%2C+Industry+%26+Communication.

Von Haller, A. (1963), *De nieuwe wereld van de Afrikaan.* Amsterdam: H.J. Paris.

Waki, Ph. (2008). *Report of the commission of inquiry into post-election violence.* Nairobi: CIPEV.

Wall, I.M. (2001). *France, the United States, and the Algerian War*. Berkeley, CA: University of California Press.

Walraven, K. van. (1958). *The yearning for relief: A history of the Sawaba movement in Niger.* Leiden: Brill.

Wa Thiong'o, N. (1977). *Petals of blood*. London: Heinemann.

Waugh, E. (1985). *Waugh in Abyssinia in 1935.* Harmondsworth: Penguin Books.

Weinberg, P. (2000). *Herovering van het paradijs: Reizen met inheemse volken in Zuidelijk Afrika*. Amsterdam: Mets&Schild.

Weinrich, A.K.H. (1979). *Women and racial discrimination in Rhodesia*. Paris: UNESCO.

Weissink, A. (2007, 6 september). Mubarak blijkt nog echt te leven. *NRC Handelsblad*.

Weissink, A. (2007, 2 oktober). Het Westen heeft de Egyptenaren verraden. *NRC Handelsblad*.

Weisman, S.R. (1979). The CIA covered action in Zaire and Angola. *Political Science Quarterly*, *94(2)* pp. 263-286.

Welensky, R.(1964). Welensky's 4000 days: the life and death of the Federation of Rhodesia and Nuasaland. London: Collins.

Wesseling, H.L. (2005). *Verdeel en heers: De deling van Afrika, 1880-1914* (6e druk). Amsterdam: Bert Bakker.

Wessels, M. (2009). *Child soldiers: From violence to protection.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Who is using whom? A useful anti-terrorist pretext. (2011, 22 december). *The economist.*

Wilcox, D. (1976). *In het voetspoor der ontdekkers.* Amsterdam: Elsevier.

Wiwa, K. (2001). *Zoon van een Heilige.* Breda: De Geus.

West Afrika lang verwaarloosd. (2005, 9 augustus). *NRC Handelsblad*.

World Bank, *World Development Reports 2007-2011*. Washington, DC: World Bank.

World Bank (2007). *Arab Republic of Egypt Poverty Assessment Update*. New York, NY: World Bank.

Yusuf, K.A. (2000). Inside the holy city of Touba. Nigeria, *The Kaduna Weekly Trust*, 8 May 2000.

Zuijdgeest, N. (2004). *De laatste kolonie van Afrika: Reizen door de Westelijke Sahara*. Amsterdam: Bulaaq.

Zwaap, R. (2006, 2 juni). Oliekoorts in Guinee-Bissau. *Groene Amsterdammer*.

Register

Adedeji, A. 88
aardbevingen 165
aardolie 49, 150
Abate, Atnafu 222
Abdéramne, Ahmed Abdallah 222
Abessinië 24
Abiola, Alhadja Kudiraty 222
Abiola, Moshood Kashimawo Olawale 222
abolitionisten 36
ACCORD 17
Acte van Algeciras 44
Adichie, Chimamanda Ngozi 55
Afrikaanse Economische Gemeenschap AEC 211
Afrikaanse Ontwikkelingsbank ADB 83, 96
Afrikaanse Unie 114, 135, 137, 157, 166, 186, 192, 204, 206, 211, 214, 221
Afrika-Madagaskar Organisatie 80
Afrikanisme 13
afscheidingsoorlogen 112
afzetgebied(en) 46, 74, 121, 138, 151
AIRADS 17
Ake, Claude 104
al-Mukhtar, Sidi Omar 222
Algerije 18, 41-42, 62, 66-69, 115, 133, 217
All African Conference of Churches 104
Al Qaeda 114, 115
Al Shabaab 115
Amdon, Aman Michael 222
Amharen 24, 69
Amin, Samir 104
Amnesty International 17
AMU 211
analfabetisme 193
Angola 19, 23, 35, 40-41, 61, 67-69, 119, 217
Ansah, Kofi 203
Anyang Nyong'o, Peter 104
Apartheid 63
Arabieren 24, 28-29, 36, 51, 69
arbeidsmigratie 30, 76, 160, 180, 198
archeologische vondsten 23
armoedebestrijding 88, 118, 135, 158, 160, 176, 200, 204, 220
Ashanti 28
assimilatie 25, 55
Anwar el-Sadat, Muhammad 222

baai van Guinée 35
Bakacheza, Josh 222
Baker, Bruce 76
basisbehoeften 31, 150, 154
Bazira, Amon 222
Belaïd, Chokri 222
belasting 48, 56, 64, 71, 85, 158, 162, 168, 185, 204
belastingen 47,54, 64, 77, 79, 122, 150, 158, 212
belastingstelsel(s) 77, 153
beleidsbeslissingen 13, 145
België 36-39, 42-43, 46, 65
Belgisch Congo 61
Bello, Ahmadu 222
Ben Barka, Mehdi 222
Ben Bella, Mohammed Ahmed 78
Benin 18, 67, 100, 217
Berbers 23, 69
Berlijnse Conferentie 38, 40
beschavingsmissie 50
besnijdenis 15, 210
bevolkingsbeleid 197
bevolkingsgroei 33, 41, 87, 123-124, 156, 197-198
bevrijdingsbewegingen 53, 60, 65, 89
bevrijdingsoorlogen 91
bezetting 24, 34-35, 47, 49, 56, 218

bezettingsoorlog 52
Biafra 62
Biko, Steve 222
bilaterale hulp 85, 138, 219
bilaterale contracten 220
bilaterale samenwerking 82
biodiversiteit 14
Bismarck, Otto von 38
BNP 119, 153
bodemschatten 53, 81, 222
Boeren 40, 46
boerengemeenschappen 55
Boganda, Barthélemy 222
Boko Haram 115
Bosman, Willem 30
Botswana 19, 41, 62, 67, 70, 100, 133, 151
Bouteflika, Abdelaziz 135
Brahmi, Mohammed 222
brain drain 90-91, 110, 131
Bretton Woods organisaties 83-84
BRIC-landen 122, 144, 217-218
Britse imperialisten 40
Britse 'Slave Trade Act' 44
Brits Oost-Afrika 61, 67
Brits zuidelijk Afrika 61, 67
burgerbewegingen 207
burgeroorlogen 70, 90, 92, 95-96, 99-100, 111-112, 128, 133, 173, 189, 197, 205, 209, 223
burgerrechten 14, 130, 180, 185, 193
Burkina Faso 18, 67, 73, 133, 217
Burundi 18, 40, 61, 67, 69, 73, 110, 124, 213, 217

Cabinda 39
Cabo Verde 35
Chirito, Abigal 222
Caïro 40, 41, 107, 127, 201
Caprivi-strook 41
cassave 31
CEN-SAD 211
Centraal Afrika 13, 19, 23, 37, 41
Centraal-Afrikaanse Republiek 19, 67, 68, 100, 110, 125, 217
Chebuya, Floribert 222
Chikombe, Edward 222
Chilembe, John 222
China 29, 60, 117, 120-123, 137-138, 144, 151, 159-160, 203, 217-218, 221
Chirwa, Orton 222
Chipenda, Jose Bello (dominee) 104
Chipiwa, Archford 222
Chiwinga, David 222
christelijke missies 55, 63
christendom 26, 36, 57, 203
cliëntisme 68, 72
Club van Parijs 117, 138, 218
CODESRIA 17, 104
coltan 81, 113, 119, 143
COMESA 137, 211
Commonwealth 80
Commune van Parijs 41-43
Comoren 42, 67, 68, 100
Conferentie van Bandung 59
Conferentie van Berlijn 24, 35-36, 38, 40, 46
Conferentie van Yaoundé 85
conflicten 70, 92, 110-111, 113, 124-125, 137, 214, 221
Congo 19, 23, 37-39, 42-44, 63, 121, 137
Congo-Brazzaville 40, 100
Congo Vrijstaat 39
corruptie 54, 70, 72, 96, 103, 110, 117, 130, 150, 174, 176, 184-186, 193
Cotonou-verklaring 85
crisis 48, 66, 72, 86-87, 199
Crosby, Alfred 31-32
Cuba 218
cultuur 14-16, 25, 29, 31, 50, 52, 54-55, 57, 59, 61, 65, 70, 77, 82, 90-91, 97, 122, 127, 135, 139, 145, 175, 177, 183, 203-205, 208
cultuur van gewapend geweld 188

DAESH 115
Dabó, Baciro 222
Dar es Salaam 114
Davidson, Basil 14, 62
dekolonisatie 59, 118, 146-147, 158, 177, 212
democratie 82, 99, 101-106, 109, 121, 129-130, 159, 173-174, 177, 179, 185, 208, 215
Democratische Republiek Congo 19, 61-62, 69, 73, 110, 217
Denis I van Gabón, koning 37
deportatie 27, 31
Development Inequalities 154
diamantsmokkel 149, 151
diaspora 32, 90-91, 124, 162, 195, 216
dictators 90, 99, 111, 130, 153, 222
direct rule 53
discriminatie 185, 191, 206-207
diversiteit 12-13, 161, 166, 177, 182, 206
Djibouti 18, 67
Diouf, Jacques 138
donoren 80, 82-84, 87-88, 96, 99, 101, 111, 117-119, 132-133, 158, 161, 168, 190-191, 219-221
Doudou, Emile Boga 222
Doumou, Abdelali 104
drinkwater 113, 131, 155-156, 185, 200-202
droogte 89, 90, 103, 112, 123-124, 137, 154, 165-167, 223
Duitsland 24, 37-41, 44-45, 90-91
Duruflé, Gilles 84-85, 88
duurzaamheid 161, 168
dwangarbeid 36, 48-49, 54, 56, 58, 64, 71, 79, 85, 122, 149

EAC 137, 211
ebola 133, 155
ECCAS 137, 211
economische crisis 75, 157
economische liberalisatie 157
economische ontwikkeling 30, 70, 88, 105, 133, 162, 185, 193, 200, 220
ecosysteem 166
ECOWAS 114, 137, 211
EEG 80, 85
Egypte 13, 18, 23-24, 27, 35, 37, 40, 44, 52, 62, 66, 68, 70, 74, 99, 101, 127, 152, 166, 217, 219
eigen weg 72, 79
eilandstaten 13, 19, 23, 156
elites 48-49, 55, 59-60, 63, 65-66, 69, 72-73, 78-80, 82, 86, 96, 100, 110, 123, 146, 154, 168-169, 178, 204, 209
Emerging Africa 145
Emmer, Piet 30
Engeland 24, 37-41, 43-46, 48, 65-66, 68, 90
Entente Cordiale 43
Eritrea 18, 23, 45, 61-62, 67-68, 73, 79, 100, 115, 121, 125, 217
escalatiemodel 131
Ethiopië 18, 23-24, 45, 61-62, 67-69, 73-74, 89, 100, 110, 121, 137, 166, 193, 217
etniciteit 73, 193, 206
Europese Unie 83, 212, 221
exportgewassen 80, 122, 167
ex-strijders 113, 115, 191, 192

falende staten 109, 110-111, 118
Falola, Toyin 88
FAO 129, 137, 138, 169
Fashoda 41, 43
Fashoda-incident 39
federatieve unies van micro-naties 74
Ferry, Julius 43
Feruzi, Zedi 222
Fikri, Mohsin 222
financiële balans 156
FIS 115
fosfaten 36, 81
Frankrijk 24, 37-39, 41-46, 48, 65-67, 80, 90, 100, 102, 114, 137
Frans-Amerikaanse model 175
Frans Equatoriaal Afrika 41, 61

Frans West-Afrika 61
Fukuyama, Francis 109

G8 135, 215
G10 84
G20 33, 215
Gabès 42
Gabon 24, 37, 41-42, 67
Gadaffi, Moamar 133, 137, 222
Gadama, Aaron 222
Gambetta, Léon 42-43
Gambia 18, 62, 67, 70, 73
gas 75, 81, 151, 156, 164, 216, 218
gasbronnen 121
gassector 153
geboortebeperking 200
gender 14, 161, 208-209, 221
genderongelijkheid 208
genocide 192, 223
geopolitiek 216, 218-219
geopolitieke belangen 60, 82, 143, 223
geopolitieke strategieën 218, 221
gevangenissen 193
gewapende conflicten 51, 71, 80, 111-112, 123, 131, 134, 187, 191, 220
gezondheidszorg 62-63, 76, 79, 87, 103, 120, 128, 144, 149, 155-157, 159, 185, 212, 221
Ghana 18, 28, 30, 67, 70, 73-74, 81, 100, 119, 152, 217
Gini-coëfficiënten 204
Gini-indexen 154
GIS 115
Giwa, Dele 222
globalisering 66, 92, 136
Goudkust 28
Goulbourne, Harry 104
Green Belt Movement 123
grensconflicten 61, 113
groeilanden 120, 138
groeipolen 124, 127, 152, 201
groepsverkrachting 46, 78
grondbezit 56, 191
grondstoffen 33, 36-37, 43, 46, 49, 58, 60, 62, 64, 71, 74-75, 78, 80, 84-87, 95-96, 113, 117, 119-123, 136, 138, 143, 146, 149, 151-152, 155, 157, 159, 161-162, 167, 173, 187-189, 194, 214, 216-217
grondwet 15, 77, 100, 104, 173-174, 177-178, 181-183, 185, 191-192, 203, 205
grootgrondbezit 113, 170
grootmachten 35, 62, 149
Gúei, Robert 222
Guinee 18, 44-45, 67-68, 73-74, 217
Guinee-Bissau 18, 35, 67-68, 81, 100, 110
Guinee-Conakry 68, 110

Habyarama, Juvenal 222
Haller, Albert von 28
Hamid bin Mohammed el Moerjebi 29
handels- en doorreisroutes 37
handelsgewassen 56, 58, 81, 85, 122, 150, 190
handelsposten 41, 44, 51
handelsroutes 58
Hani, Chris 222
hervormingen 83-84, 102, 118, 150, 157, 170, 178, 216, 218
Hinterland-doctrine 40
HIV/Aids 133, 154, 209
homoseksueel 222
honger 34, 51, 89-90, 93, 123-124, 137, 154, 167, 170, 185, 195, 199, 200, 223
Hoorn van Afrika 18, 26, 90, 114
Human Development Reports 17
Human Rights Watch 17
Hydara, Deyda 222

IBRD 83, 84, 87, 117, 118
identiteit 31, 45, 50, 52, 57, 66, 71-72, 135, 193, 206, 208
IGAD 137, 211
Imazighen 69

IMF 80, 83, 84, 87, 101, 102, 103, 108, 111, 112, 118, 134, 136, 138, 146, 149, 150, 152, 157, 158, 215, 218
INADES 17
inclusiviteit 14, 160, 177, 185, 191, 204
industrialisatie 33, 46, 49, 80-81, 124, 151-152, 155, 158-159, 160, 194, 199-200
infrastructuur 33, 58, 62, 74, 80, 85, 119, 124, 128, 137, 164, 169, 201, 214, 217, 220-221
INHEA 133
institutionele ontwikkeling 165
integrale aanpak 160
integratie 17, 192
internationaal antiterrorismecentrum 115
Internationaal Monetair Fonds 96
Internationaal Strafhof 189
Internationale Afrikaanse Vereeniging 39
internationale betrekkingen 138-139, 145, 215, 218
internationale militaire missies 139
IPRI 137
ISIS 115
islam 26, 29, 36, 55, 64
Ivoorkust 18, 56, 67-69, 73, 84, 110, 125, 217

Jalée, Pierre 75, 146
Jemen 24, 124
Jemenieten 24
Johannesburg 201
Juba 45

Kaap de Goede Hoop 35, 45
Kaapkolonie 44
Kaapverdië 18, 67, 70, 100, 133
Kabaka (koning) van Buganda 40, 45
Kabila, Laurent Désire 222
kadaster 137, 167, 170
Kagera 41
Kairouan 42
Kameroen 19, 41, 45, 61, 67-68, 198, 217
Kaplan, Robert D. 109
karavaanroutes 55
Kariuki, Josiah Mwangi 78, 222
Katanga 44
Kato, David 222
katoen 45, 75, 81, 167
Kaunda, Wezi 222
Keita, Modibo 222
Kenia 18, 23, 40, 45, 52-53, 55, 62, 67-69, 78, 110, 123, 177, 179, 198, 217
Khayir al Din ('Khérédine') 42
khoi-san 31
Ki-Zerbo, Joseph 61
Kinshasa 67-69, 100, 201
klimaat 14, 26, 123, 156, 165, 171
kobalt 81, 121
koloniale bestuurders 63
koloniale bezetting 26
koloniale erfenis 47-48, 62, 71, 95, 168, 180
koloniale retoriek 47, 54
koloniale schrijvers 73
koloniale stambegrip 74
koloniale taal en cultuur 54, 57
koloniserende landen 23-24, 48-49, 84, 149, 189
kolonisten 51, 53, 56, 58, 62, 67, 77, 153, 168-170
koninkrijken van West-Afrika 23
Koude Oorlog 12-13, 59-60, 65- 66, 71, 78, 82, 88-90, 93, 96, 99, 109-110, 112, 117, 123, 146, 215, 218, 223
kredietverschaffers 86
kunstmest 75, 81, 157, 167, 171
Kuti, Fela Anikulap Ransomé 203, 222

Lagos Plan van Actie 88, 118
landarbeid 117
landbeheer 197
landbouwbeleid 87, 103, 122, 124, 168-169, 171, 200-201
landbouwonderwijs 169-170
landbouwproducten 49, 58, 75, 81, 95, 117, 119, 120, 143, 150, 216

land grabbing 167
landhervorming 169-170
landmijnen 114
landonteigening 56
landoorlogen 44
leefbaarheid 165, 201
Leopold II 36, 39, 41
Leroy-Beaulieu, Paul 42-43
Lesseps, Ferdinand de 41
Lesotho 19, 62, 67, 70
liberalisatie 117, 139, 150, 152, 165, 217
Liberia 18, 24, 44, 68-69, 73, 100, 109, 110, 133, 217
Libië 18, 35, 43, 45, 66, 68-69, 99, 102, 115, 125, 137, 182
Lincoln, Abraham 101
lokale elites 57, 75
Lumumba, Patrice 78, 222
Luanda 201
Lunga-Lunga 41

Maathai, Wangari 74, 123
Machel, Samora 222
machtsblokken 78, 90, 121, 123, 138
machtsdeling 177, 182-183
machtselites 99, 151
Madagaskar 19, 23-24, 41, 43, 67, 69, 84, 137, 217
Maghreb 13, 23-25, 35, 37, 61, 80, 90, 113-114, 137, 211
Mainasara, Ibrahim 222
maïs 31, 32
maji-maji 52
Makoko 40, 43
Malema, Julius 146
Malawi 19, 23, 67, 101, 217
Mali 18, 37, 67, 73, 100, 115, 125, 133, 192, 217
Malinké/Mandinke 73
Malraux, André 16
Malunga, Chiku 144, 146
Mamdani, Mahmood 104
Mandela, Nelson 74, 100-101, 137
Mann, Charles A. 30-32
mangaan 81, 143
mangrovebossen 166
Mapanda, Abdallah 222
Marokko 18, 40, 43-45, 62, 66, 68-69, 100, 128, 165, 215, 217, 219
Massamba-Débat, Alphonse 222
Matanke, Dick 222
Mau-Mau 53, 67
Mauritanië 18, 62, 67, 70, 100, 115, 217
Mbeki, Thabo 135
M'Bokolo, Elikia 32
Mboya, Tom 222
meerjarenplanning 158
meerpartijendemocratie 108, 180
Menga, Benjamin 222
mensenrechten 13-16, 28, 82, 90-91, 99, 105-106, 110, 121-122, 125, 128, 130, 139, 141, 153, 159, 177, 179, 184-185, 188, 193, 203, 207-208, 213, 215
mensenrechtenperspectief 48
mensenrechtenwerk 129
mijnen 29, 33, 56, 58-59, 72, 74, 76, 120, 152, 155, 159, 166, 194, 207, 221
militairen 69, 99, 102, 111, 174, 219
Millennium Doelstellingen voor Onderwijs 134
missionarissen 26, 35, 51, 54, 64
Moghalu, Kingsley Chiedu 145
Mombasa 40, 41
Moleki, Monyane 222
Mondlane, Eduardo 78
moraliteit 184
Mount Kenya 41
Mozambique 19, 23, 35, 40, 67-69, 100, 119, 133, 136, 217
Mpolo, Maurice 222
Mujuru, Solomon 222
Mulele, Pierre 222
multilaterale hulp 85

multilaterale organisaties 83, 138, 220
Mushangwe, Ignatius 222
Museveni , Yoweri 74
Mwanga 40
Mwaura, Mike 55

Nairobi 114
Namibië 19, 41, 45, 53, 56, 61, 63, 67-69, 100, 121
natiestaat 66, 74
nationaal herstel 190
nationale eenheid 173-174, 205, 222
nationale eenheidstalen 66
NAVO-landen 114
Ndira, Tonderai 222
Négritude 25, 72
neokolonialisme 24, 146, 223
NEPAD 130, 135-136, 211, 212
nepotisme 70, 103, 161
NGO 103, 107, 112, 127-131, 136, 138, 161, 168, 171, 186, 190-191, 195
Nguema, Macias 222
N'Gouabi, Marien 222
niet-gebonden landen 60
Niger 18, 37-39, 41, 67, 110, 115, 121, 133, 168, 217
Nigeria 18, 39, 41, 61, 67-68, 73-74, 109-110, 115, 120-121, 127-128, 152, 165, 182, 217
Nijl 37, 39, 43, 166
Nijlbekken 40-41, 44
Nijlgebied 40
Nshimiriman, Adolphe 222
Nsibirwa, Martin Luther 222
nomadische volken 72, 76, 113, 123, 207, 212-213
noodhulp 13, 200, 219
Nubië 23
Nwabueze, Professor 104
Nyasa-land 40, 45
Nyataryamira, Cyprien 222
Nyenda, Kazi 200

Obasanjo, Olesegun 135
oceaan-eilanden 45
ODA 216, 217, 219, 220
OECD 133
Oeganda 13, 18, 23, 40, 56, 67, 69, 74, 100, 152, 165, 217
OESO 33, 83, 219
Okito, Joseph 222
oliecrisis 87, 96, 168
Oliver, Roland 28, 30-32, 37, 47
Omdurman, Universiteit van 17
OMEGA-project 135
onafhankelijke landen 64, 80
ondernemingszin 159, 163
onderwijs 16, 33, 55, 57, 62-63, 65, 72, 76, 79, 87, 91, 103, 119-120, 124, 127-128, 131-133, 144, 146, 149, 153, 155-163, 176, 183-185, 189-195, 197, 200-201, 204, 208, 210-212, 214, 221
onderwijsgebied 134
onderwijssysteem 59, 132, 161-162
ongelijkheid 131, 146, 153-154, 161, 186, 204
ontbossing 95, 165, 167
ontdekkingsreizigers 26, 35, 37, 42, 51
ontheemding 223
ontwapening 191, 192
ontwikkelingsdonoren 111
ontwikkelingssamenwerking 13, 82, 138
oorlogen 28-29, 34, 36, 45, 47, 49, 52, 59, 62, 67, 71, 73, 100-101, 103, 109, 111-114, 121, 125, 141, 155, 162, 167, 180, 186-189, 192, 194, 199, 204
Oost-Afrika 13, 18, 29, 39-41
oppositie 100-101, 106-108, 128, 176, 177-178, 180-181, 183-184, 205, 207-208, 222
oppositieleiders 99, 130
oppositiepartijen 127
orale verhalen 23
Organisatie van Afrikaanse Eenheid 80, 137
orkanen 166
Ottomaanse rijk 35-37

overheidsinstellingen 85, 117, 194
Oxfam 17

pacificatie 26, 34, 38, 51-53, 56
Palme, Olaf 92
Panafrikanisme 25, 63
patronagenetwerken 102-103, 107
Peace Corps 82
Pemba 24, 29
Penza, Ronald 222
pesticiden 167
Plan Baker 117
Plan Brady 117
plattelandsontwikkeling 207
Pokot 123
Portugal 24, 38-39, 44, 53
postkoloniale periode 24, 64
preambule 141
prekoloniale geschiedenis 13, 25-26, 28, 71
privégrondbezit 56
protectoraat 38, 40, 43-44
protectoraat over Tunis 43
pygmeeën 72

racisme 50, 77, 206
Rwagasore, Louis 222
Ratsimandrava, Richard 222
Redjambe, Joseph 222
reformistische bewegingen 59
regeringsleger 223
regionale organisaties 114, 137, 152, 192, 212-214
regionale samenwerking 74, 88, 137, 163, 165-166, 211, 213-214
re-integratie 125
reisverslagen 23
religie 50, 56, 139, 183, 203, 209
religieus fundamentalisme 192
Rhodes, Cecil 38-40
Rhodesië 53, 62-63, 67
Rift Valley 25
Rio de Oro 45
Rio Muni 45
Rodney, Walter 75, 146
roofbouw 150, 167
rubber 36, 56
rubberboom 53
Ruwenzori 39
Rwanda 18, 40, 61, 67, 69, 73, 100, 110, 124, 127, 152, 165, 192, 213, 217

Sachikoyne, Lloyd M. 104
SADC 114, 137, 211
Sagala, John 222
Sahara 12, 113-114, 164-165
Sahel 13, 35, 77, 90, 113-115, 164, 166-167, 198
Sahelgebieden 29
Sahelgordel 212
Sahellanden 123, 161, 166, 168
Sahelzone 197
Salisbury, Robert Cecil Gascoine 40
Samburu 123
Sankara, Thomas 78, 222
Saoedi-Arabië 137
São Tomé en Príncipe 19, 100
Saro-Wiwa, Ken 222
savannen 55, 77, 197
Savorgnin de Brazza, Pierre 41
schaliegas 217
schulden 66, 81, 83, 86-87, 96, 102, 117-119, 136, 149-150, 152, 157, 176, 216, 218
Selassie, Haile 222
semi-nomadische volken 123
Senegal 18, 30, 41-42, 67, 73-74, 84, 100, 115, 135, 152, 217
Seychellen 19, 44, 100, 133
Sierra Leone 18, 24, 44, 67, 69, 73, 110, 128, 217
slavenhandel 24, 27-28, 30-32, 34, 37, 197
slavenhandelaren 27, 34, 153
slavenhouders 28
slavenjagers 23, 26, 34

slavenmarkten 29
slavernijgeschiedenis 73
Slavery Abolition Act 44
Soedan 18, 23, 36-37, 39-41, 52, 62, 66, 68, 73, 100, 110, 115, 119, 121, 125, 137, 182, 217
Soilih, Ali 222
Sokoto 43
Somalië 18, 68, 217
Somaliland 45
staatsgrepen 69-70, 79, 96, 100, 138, 167, 178, 180, 193, 204, 223
Stanley, Henry 39
Structurele aanpassingen SAPs 83-84, 87-88, 96, 101, 117, 119, 128, 150, 157
stuwdammen 58, 64, 74, 121, 165
Suezkanaal 35, 41
Swaziland 62, 67, 70

Taha Mahmud, Mohammed 222
Tamal, Viriatu 136
Tanga 41
Tanganyika 40, 45, 67, 70,
Tanger 45
Terra Incognito 25
terrorisme 113-114, 138, 160, 180, 189, 204, 218
Timboektoe 115
tin 81
Thiong'o, Ngugi Wa 55, 78
Touré, Toumani 192
Turkije 37-38
Tutu, Desmond 190

UNCTAD 60, 80
UNDP 75, 88, 129, 138
UNESCO 23, 48, 129, 133
Universele menselijke waarden 32, 130
uranium 53, 81, 89, 119, 121, 143-144,
Urundi 44-45

vakbonden 59, 129, 131, 184, 191, 205, 207
Vansina, Jan 32
Verdragen van Bardo en La Marsa (1882) 43
veiligheid 17, 85, 131, 144, 151, 158-159, 178-182, 184-185, 193, 200-202, 205, 212-216
Verdrag van Brazza-Makoko 43
Verdrag van Fez 44
Verenigde Arabische Emiraten 137,
Verenigde Naties VN 60, 62, 66, 68, 80, 83, 88, 111, 114, 213-215, 220, 222
Verkiezingen 76, 100-102, 104, 106-107, 131, 173, 177, 179, 181, 183, 204
Verne, Jules 224
verpaupering 53
vervuiling 95, 159, 165-167, 201
verzoening 68, 188-192, 195, 206
Victoriameer 40-41, 166
vluchtelingen 47, 91, 110, 124, 125, 137, 139, 180, 188, 191-192, 198-199, 211, 213
vredesmissies 220
voedselprobleem 11, 122
voedselproductie 33, 58, 86, 95, 119-120, 122-124, 151, 159, 168-171, 187-198, 217
voedselzekerheid 34, 168, 190
volksbuurten 201
volksopstanden 79
Volta 37
vooroudergeesten 36
vredeshandhaving 214, 220
vreemdelingenhaat 71, 206
vrijhandel 11, 43
vrouwenemancipatie 207

Waarheids- en Verzoeningscommissie 190
Wade, Abdoulaye 135
wapenhandel 11, 111, 138, 144, 149, 151, 189
waterconservering 166, 168-169
wederopbouw 84, 139, 187, 190, 192, 220
Wemba, Papa 203

Wereldbank 75, 80, 83, 86-88, 96, 101-102, 108, 111-112, 133-134, 136, 138, 146, 149-150, 152, 158, 215-216, 218
wereldvoedselvraagstuk 122
werkloosheid 150, 157, 162-163, 176, 192-193, 200-201
West-Afrika 13, 18, 23, 27, 44-45, 61-62, 67, 90, 133, 179,
Westelijke Sahara 18, 45, 62, 68, 73, 79, 215
wereldoorlogen 45, 47, 59

Zaïre 73
Zambezi 37
Zambia 23, 41, 67, 217
Zanzibar 24, 29, 39, 40, 41, 43, 67-69
ziektes 26, 34
Zimbabwe 19, 41, 67-69, 99, 110, 121, 125, 198-199, 217
Zongo, Norbert 222
zonne-energie 155, 159, 161, 164-165
Zuidelijke doorsteekzone 164
Zuid-Afrika 19, 25, 30, 40, 53, 62-63, 69, 74, 79, 100-101, 110, 120, 123, 151-152, 199, 217
Zuidkaap 44
Zuid-Soedan 18, 62, 67-68, 79, 101, 166, 215, 217

How We Published This Book Sustainably

The African Studies Centre Leiden strives to produce and disseminate a wide range of Africa related knowledge that will inform, inspire, and motivate readers of all generations. The production of knowledge, however, can have unintentional damaging and irreversible side effects on the environment. Unnecessary use of harmful materials, polluting transportation methods and the use of toxic substances in printing techniques are just a few examples of how hard copy books can have a negative impact on the environment.

We want future generations to enjoy our publications just as much as the current generation. That is why the African Studies Centre Leiden wants to publish its work in the most sustainable way, with an eye for the natural environment and all living organisms that it is home to.

This book was printed on Rebello (cover) and Everprint (interior) paper, made from 100% recycled paper. We used glue that is less burdensome to the environment than conventional book glue. Finally, our book cover is made from recycled plastic.

Do you want to contribute to sustainability yourself? Please pass this book on to others after you have finished with it.

If you have any further suggestions on how to make this book more sustainable, please let us know!

africanstudies centre leiden

‘De kracht van Afrika’ biedt een fascinerende blik op de rijke en complexe geschiedenis van het Afrikaanse continent, vanaf de prekoloniale tijd tot aan het einde van de 20ste eeuw. Auteur Jan Ruyssenaars neemt je mee op reis door de opkomst en ondergang van oude koninkrijken, de ingrijpende gevolgen van slavernij, en de dramatische veranderingen die Afrika onderging na de Conferentie van Berlijn in 1884-1885, waar Europese mogendheden het continent verdeelden en koloniseerden. Vanaf 1960 brak een tijdperk van nieuw optimisme aan, waarin Afrikaanse landen hun eigen weg naar politieke en economische onafhankelijkheid begonnen te banen. De jaren 90 brachten echter ernstige uitdagingen met zich mee: dictaturen, corruptie, burgeroorlogen, genocide en wijdverbreide armoede. Ondanks deze moeilijkheden laat ‘De kracht van Afrika’ de opmerkelijke veerkracht en dynamiek van het continent zien.

Occasional Publication 50

Jan Ruyssenaars studeerde Niet-westerse Sociologie en Ontwikkelingseconomie in Nijmegen en Tilburg. Zijn betrokkenheid bij Afrika strekt zich uit over een periode van 55 jaar, waarin hij het continent vaak bezocht en grondig verkende. Vanuit Den Haag (Oxfam-Novib) en Londen werkte hij nauw samen met partnerorganisaties op diverse gebieden, waaronder sociale en economische ontwikkeling, plattelandsontwikkeling, politiek en gezondheidszorg.

africanstudies centre leiden

www.ascleiden.nl